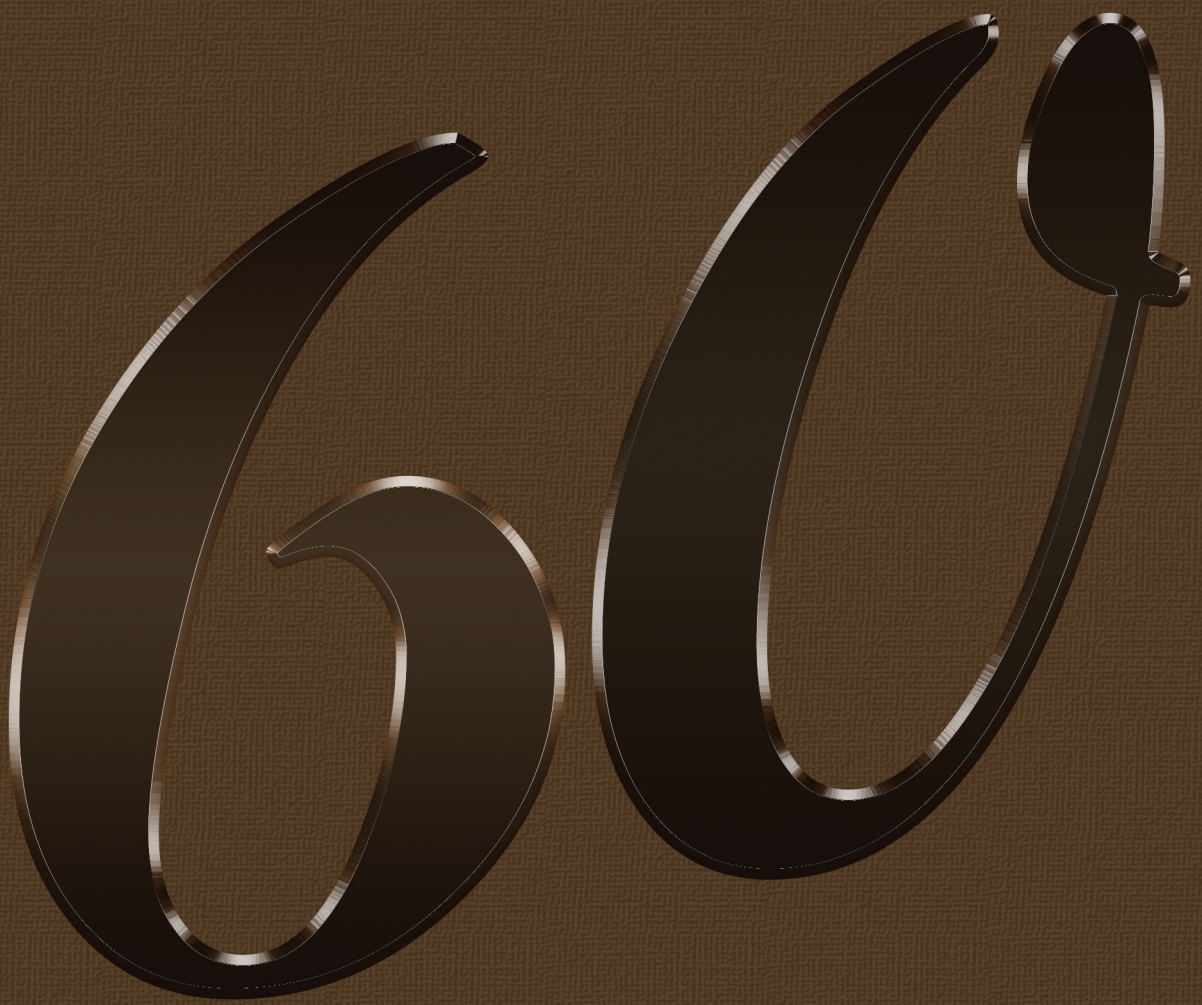
„УКАЛУПЉИВАЊЕ“ ИЛИ ПРЕКОРАЧЕЊЕ ГРАНИЦА

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У САВРЕМЕНОМ ДОБУ

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
1957–2017

„УКАЛУПЉИВАЊЕ“ ИЛИ ПРЕКОРАЧЕЊЕ ГРАНИЦА – ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У САВРЕМЕНОМ ДОБУ

„УКАЛУПЉИВАЊЕ“ ИЛИ ПРЕКОРАЧЕЊЕ ГРАНИЦА

Друштвене науке у савременом добу

„УКАЛУПЉИВАЊЕ” ИЛИ ПРЕКОРАЧЕЊЕ ГРАНИЦА

Друштвене науке у савременом добу

Уредници
ГОРАН БАШИЋ
МИРЈАНА РАШЕВИЋ

БЕОГРАД, 2017

Издавач
ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
БЕОГРАД
2017

За издавача
Горан Башић

Уредници
Горан Башић
Мирјана Рашевић

Рецензенти
Академик Тибор Варади, Српска академија наука и уметности
Проф. др Владимир Вулетић, Филозофски факултет Универзитета у Београду
Др Лилијана Чичкарић, Институт друштвених наука, Београд

САДРЖАЈ

Горан Башић
Друштвене науке у двадесет првом веку 1

Милан Брдар
Оправдање критике Просветитељства: о могућности ослобођења друштвених наука од идеологија. Лични извештај 23

Dragana Avramov
Use of Research evidence from Social Sciences and Humanities (SSH) for achieving Policy and Social Impacts 57

Љубомир Маџар
Промена као облик трајања и услов опстанка 79

Данило Шуковић
Економске неједнакости – велики изазов савременог доба 107

Мирјана Рашевић
Заблуде о актуелним демографским изазовима Србије 129

Маријана Пајванчић
Уставно право пред изазовима савременог доба 155

Зорица Мршевић
Јуриспруденција XXI века – механизам за остваривање бољег друштва 177

Владимир Милисављевић
Аутохтоност и национализам 195

Јован Комшић
Јесмо ли сведоци пораза „националног препорода" и хомогене националне државе 215

Невен Цветићанин
Убрзање историје и наставак „дугог" 20. века 239

Зоран Лутовац
Политиколошки поглед на суочавање Србије са сопственим и глобалним изазовима 265

Војин Ракић
Морално биопобољшање: шири и даљи поглед кроз парадигму окситоцина 287

Изјаве захвалности

Овај Зборник, припремљен поводом обележавања шездесет година рада Института друштвених наука, требало би да скрене пажњу јавности на проблеме са којима се суочава савремено друштво и да предочи на који начин различите дисциплине друштвених наука објашњавају актуелне промене и појаве. Без амбиције да понуде коначни одговор на било које питање, аутори указују на значај истраживања у друштвеним наукама као основе развоја здравог и стабилног друштва. Објављени прилози су резултат личног ауторског рада, али су несумњиво и део баштине социјалне мисли у Србији у којој су садржане идеје генерација сарадника Института.

Захвални смо ауторима прилога, како колегама из Института друштвених наука Милану Брдару, Зорици Мршевић, Владимиру Милисављевићу, Војину Ракићу, Зорану Лутовцу, Данилу Шуковићу и Невену Цветићанину, тако и спољним сарадницима Драгани Авамов, Љубомиру Мацару, Маријани Пајванчић и Јовану Комшићу на труду да одговоре на захтевни задатак уредника. Такође, захвалност дугујемо и академику Тибору Варадију, професору Владимиру Вулетићу и колегиници др Лилијани Чичкарић који су пажљиво читали радове, давали корисне сугестије и примедбе. Најзад, захваљујући др Сузани Игњатовић и професору Александру Бошковићу који су организовали разговор и приредили монографију о „индивидуализму“ као покретачу друштвеног развоја, потом и колегама др Маринку Лолићу који је подстакао разговор о достојанству личности у савременом друштву и др Хајрији Мујовић Зорнић која је указала на нужност реформисања института одговорности, у Зборнику су разматране и ове инспиративне теме.

Посебну захвалност уредници дугују академику Владимиру Костићу, проф. др Владимиру Поповићу и др Јовану Базићу, члановима Програмског одбора који се старао о припремама обележавања шездесете годишњице рада Института. За одабир теме о значају друштвених наука у савременом добу подстицајни су били разговори са др Мартином Дицом и господином Ненадом Челаревићем руководиоцима програма „Perform“ швајцарске агенције „Helvetas“ која међу ретким међународим организацијама подстиче развој друштвених наука у Србији.

Историја Института је богата и садржајна, у њему су радили истраживачи који су у друштвеним наукама оставили лични печат.

Институтско памћење почива на њиховим идејама и поносни смо што чувамо ватру коју су радећи у Институту жарили академици Љубомир Тадић, Михајло Марковић, Милош Мацура, Иван Максимовић, Радивој Увалић, Александар Фира, Коста Чавошки; професори Андрија Крешић, Драгољуб Мићуновић, Михајло Ђурић, Загорка Голубовић, Миладин Животић, Руди Супек, Душан Брезник, Светозар Стојановић, Фирдус Џинић, Ђуро Шушњић, Мирјана Васовић, Милан Вукомановић, Живко Сурчулија; колеге истраживачи Божидар Јакшић, Зоран Ђинђић, Небојша Попов, Ласло Секељ, Војислав Коштуница, Мирослав Рашевић, Милосав Јанићијевић, Јаков Радишић, Зоран Видојевић, Љиљана Баћевић, Стјепан Гредељ, Милан Суботић, Душан Јањић, Весна Клајн-Татић, Зоран Славујевић, Срећко Михајловић, Слободан Вуковић и многи други којима смо једнако захвални на институтској интелектуалној заоставштини.

На крају, али не на последњем месту, захвалност би требало одати и нашим претходницима, колегама који су руководили Институтом: Влајку Беговићу, Радивоју Увалићу, Најдану Пашићу, Антону Вратуши, Бранимиру Јанковићу, Миливоју Тркљи, Велимиру Томановићу, Димитрију Продановићу, Светозару Ћулибрку, Владимиру Гоатију и Драгомиру Пантићу.

Листа оних којима садашња генерација сарадника Института дугује захвалност није исцрпљена наведеним именима. Та листа је много дужа и њено допуњавање захтева публикацију посвећену историји Института друштвених наука чији сарадници су били не само истраживачи и аналитичари друштвених појава, већ и покретачи промена и развоја.

Мирјана Рашевић и Горан Башић

ПРЕДГОВОР

Шта то није у реду с друштвеним наукама? Све чешће преиспитује се њихов смисао и улога. Питања *чему служе* и *шта могу* друштвене науке постављају многи – политичари, администрација, радници, адвокати, студенти, чак и колеге из других грана науке, углавном људи који сматрају да су у друштвеним наукама проучена и објашњена сва основна питања и да је у савременом добу њихов задатак да се концентришу на практичну страну људског живота. Да ли је то заиста тако?

У двадесет првом веку савремене технологије, комуникације и развој омогућавају да друштво и сопствену улогу у њему сагледамо на начин на који то није било могуће пре свега неколико година, али упркос импресивном технолошком напретку и насупрот идеолошкој хармонији заговараној у оквиру глобалних интеграција које су обележиле крај двадесетог века, савремена друштва се суочавају с проблемима који изазивају конфузију, страх, неразумевање, затварање. Прекорачење граница, све присутније у технолошком напретку, не дешава се истим интензитетом и у социјалним и политичким односима. Шта више, обнављају се препреке које суштински подривају друштвени развој, политичку стабилност и угрожавају права човека да трага за срећом и слободом. Друштвене науке, суочене са ароганцијом савремене либералне државе која изврсност најчешће мери доприносом науке профиту, не производе, у мери у којој се то очекује, подстицајне идеје, нити сучељавају мишљења, која би требало да укажу на идеолошке, друштвене, политичке проблеме и да понуде одговоре. Криза у друштвеним наукама, напротив, доприноси „укалупљивању“ идеја, њиховом окоштавању и обнављању конзервативне и често ретроградне социјалне атмосфере, која, кад год се јављала продубљивала је кризу и заводила људе у најмрачније кутове цивилизације.

Због тога је задатак друштвених наука и то да остваре висок степен применљивости у различитим делатностима, али њихова превасходна улога је производња нових идеја и знања и објашњење појава на основу којих човек може да управља савременим променама. Рационална веза са природним наукама, привредом, технолошким развојем и иновацијама је нужна јер промене свакодневице су све интензивније и захтевају објашњење, како би им се људи брже

и лакше прилагодили. Вештачка интелигенција, дигитализација, роботика, „хумана“ генетика и комерцијализација науке омогућили су бољи квалитет живота и доскора незамислив приступ услугама и комуникацијама, али су и условили потребу за одговорима на мноштво питања, од оних основних, која се обнављају у свакој епохи о срећи, слободи, хуманизму и месту и улози појединца у свету, до практичних питања која се односе на прилагођавање промена људским делатностима (образовање, управљање, организација рада) и слободном времену. На та питања суштински могу да одговоре само друштвене науке. Да ли би двадесет први век досегао ове границе да су након ренесансних мислиоца окончане расправе о човеку, достојанству и хуманизму, да ли би освајање слободе које траје и у савременом друштву било могуће да је социјална мисао окончана теоријама са извориште либерализма?

Протеклих месеци, у години у којој обележавају шездесет година рада, научници у Институту друштвених наука су обновили разговоре о неколико питања која су увек важан предмет преиспитивања и проучавања друштвених наука. Разговарали смо о индивидуализму, практичном хуманизму, достојанству, друштвеној и економској неједнакости, популизму, одговорности, о Европи и најзад, о демографском опстанку у Србији. Да ли је расправа о било којој од ових тема излишна или је окончана у друштвеним наукама? Да ли се промишљања о овим темама могу правично оценити у мору квантитативних и квалитативних мерења којима су склони људи који меру ствари траже у статистикама и таблицама изврсности?

Најзад, колико су „друштвењаци“ допринели томе да је отворена расправа на тему *чему* друштвене науке и *шта* оне стварно могу? Сократ је *кукуту* испио да би, поред осталог, човечанству доказао да је човек без критичког духа и права на сумњу ствар међу стварима, а Томасу Пејну који је у „Здравом разуму“ и „Правима човека“ бранио истину, слободу и достојанство и тиме написао својеврсни манифест либералне демократије, политички противници су разасули кости. Истина коју су нештедимице клесали и којој су тежили у науци и у животу није уништена њиховим страдањем, него је супротно томе, заштићена тим чином. Друштвене науке су окренуте истини и етици и не трпе површност, популизам, осредњост, брзоплетост, гностицизам, лаицизам због тога што захтевају теоријска и методолошка знања којима се успоставља јасна граница између друштва и науке. Наука, посебно онај њен део који проучава друштво, не трпи страх и стеге и заиста не мали број дела класичне соци-

јалне теорије настао је у времену криза, отпора и историјских друштвених промена.

Савремена либерална држава јесте у кризи и друштвеним наукама не придаје значајније место нити у глобалној нити у националној равни, а настојање да их „укалупи“ у прагматизам технолошког развоја и јавних политика, те да њихов смисао и оправданост одређује у односу на корист које остварују – одраз су хипокризије бирократије и технократа. Истини за вољу, од друштвених наука се не могу очекивати брзи одговори на сва питања нити решења за све проблеме које намеће савремени развој, али последице технолошког напретка, благодети и штете које прате тај процес човек може разумети и отклонити само у окриљу друштвених наука. У том смислу значајније од питања чему друштвене науке јесте питање да ли истина коју ће друштвене науке пре или касније изнедрити одговара савременом капитализму који је прогласио да на крају историје нема потребе за новим идејама.

Горан Башић

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У ДВАДЕСЕТ ПРВОМ ВЕКУ

ГОРАН БАШИЋ*

Сажетак Задатак друштвених наука у савременом добу је да оствари висок степен применљивости у различитим делатностима. Рационална веза са природним наукама, привредом, технолошким развојем и иновацијама је нужна јер промене свакодневице су све интензивније и захтевају објашњење, како би им се људи брже и лакше прилагодили. Вештачка интелигенција, дигитализација, роботика, „хумана" генетика и комерцијализација науке омогућили су бољи квалитет живота и доскора незамислив приступ услугама и комуникацијама, али су и условили потребу за одговорима на мноштво питања, од оних основних, која се обнављају у свакој епохи о феноменима среће, слободе, хуманизма и места и улоге појединца у свету, до практичних питања која се односе на прилагођавање промена људским делатностима (образо-вање, управљање, организација рада) и слободном времену. На та питања суштински могу да одговоре само друштвене науке.

Кључне речи: друштвене науке, криза, либерализам, Србија

Наша научна достигнућа су надмашила
наша духовна достигнућа. Данас имамо навођене
ракете, али имамо и залутале људе.

Мартин Лутер Кинг

Наука и друштво

Мисао "Ово ће убити то" (*Ceci tuera cela*), којом Виктор Иго у роману *Звонар Богородичне цркве у Паризу* указује на неумитан развој и синергију критичке мисли и технологије и њихову превагу над окошталом формом тадашњег европског друштвеног, културног и политичког устројства, одговор је свима који са пуно ироније, а без подстицајне интелектуалне сумњичавости, преиспитују *чему* и *шта* могу друштвене науке. Иако све чешће чујем ова питања, а последњи

* Институт друштвених наука, Београд

пут ми их је поставио колега математичар који је професионално чврсто упућен и на друштвене науке, чини ми се да је одговор једноставан и лако докучив: задатак друштвених наука је просвећивање и освешћивање појединца, оне му помажу да схвати зашто и како се ствари дешавају и најзад, како да активно утиче на социјалне промене. Друштвене науке поучавају човека да разуме свет око себе и да делује у њему; њихов је пак основни задатак да објасне порекло, суштину, значење и функцију друштвених појава, али и то да доводе у питање смисао свега тога.

Настојећи да одбранимо друштвене науке од пренаглашених тврдњи о премоћи технологије и „практичних" наука, неретко заборављамо чињеницу да је наука у својој основи „објективно, критичко, методски изведено знање" (Марковић: 1981; 12) и да представља синтетизовану целину људског искуства, а потом и искуствену чињеницу да се наука не пита о целини и смислу света. Иако савремено друштво обликују високотехнолошка достигнућа и огроман напредак у медицини, генетици, истраживањима свемира и сл. – човек се и даље суочава с недаћама које су биле узрок патњи и страдања предака: глад, епидемије, ратови, климатске катастрофе, огромне економске разлике међу људима. Сама чињеница да и поред тога што доприносе укупном цивилизацијском напретку, висока технологија и достигнућа природних наука не омогућавају видљив бољитак великог броја људи, указује на потребу да се користе сазнања друштвених наука како би се свет учинио бољим. Осим тога, човек наоружан знањем, обдарен необузданом радозналошћу, склон да задовољи хедонистичку страну своје природе – потпуно је изменио и угрозио природу око себе. Зато природа мора да се брани од човека и промена које је изазвао необузданим технолошким развојем. Отклањање негативних последица, односно опстанак цивилизације, подразумева „хуманији развој технологије" прилагођен природним ресурсима и темпу које човек и друштво могу да прате.

За разумевање напетости створене између природе и човека као њеног разумног дела, и успостављања равнотеже међу њима, потребна су знања која нуде хуманистичке и друштвене науке. Ново време захтева нову парадигму, а да би се она успоставила потребна је, да се изразимо метафорички, уместо мука и „слепила" – „рика" друштвених наука. Људи све мање разумеју промене и све теже им се прилагођавају. Глобализација је убрзала темпо промена и довела је људе у ситуације у којима не управљају личним плановима – миграције, насиље, дехуманизација само су неке од последица про-

мена са којима смо се суочили у веку технолошког напретка и људских права. Сувише је противречности и недоумица да би их у различитим деловима света разумели људи „укорењени" у сопственим културама и заокупљени мноштвом личних и локалних проблема. Људима је лакше да прихвате чињенице о истраживањима свемира него да разумеју шта би у свом културном хабитусу требало да промене како би се снашли у „убрзаном" свету.

Научно објашњење узрока, природе и предвиђања развоја неке појаве јесте нужно, али није довољно. Узрочност и сложеност појава у савременом свету су такве да захтевају не само мултидисциплинаран научни приступ и синергију „природних" и друштвено-хуманистичких наука већ и применљивост њихових резултата. У савременом добу које је све више космополитско, али и све више дехуманизовано, све чешће се занемарују везе са порукама античке филозофије о месту и улози социјалне мисли (знања) у друштвеном и личном животу. За Платона, а нарочито за Аристотела – задатак филозофије је да се бави вредностима друштва насупрот његовој инструменталној (техничкој) рационалности[1]. Враћање античким идејама је увек драгоцено у временима криза у друштву, посебно криза вредности, и чини се да би у савременим научним расправама о науци, препуним неопходних чињеница, квантитативних и квалитативних података, било корисно да се расправа усредсреди на херменеутички приступ, и да се размисли о изворној улози науке као синтетизоване и промишљене целине.

Друштвене науке су функционални део укупне рационалности и не могу се свести ни на механицистичко нити на инструментализовано схватање и објашњење стварности. Оне се не могу апстраховати ни од вредносних основа, нити од сопствене укорењености у истини и етици. Када одступе од тих начела друштвене и хуманистичке науке се уместо научним методама служе колоквијализмима. Приказујући књигу „Етика истраживања у друштвеним наукама" Јован Бабић указује на то да су природне науке у предности јер је њиховим методама лако да успоставе границу између истраживача и предмета истраживања, односно да им је лакше да теже идеалној објективности. У друштвеним наукама истраживачке методе „немају тај степен вредносне неутралности" између истраживача и појаве коју истражују. Због тога се у друштвеним наукама следе принципи који имају универзалну вредност. Међутим, и на том нивоу опш-

[1] Аристотел, *Никомахова етика*, (Београд: Култура, 1970), пето поглавље.

тости тешко је утврдити који је принцип око којег се конструише парадигма. За једне то је „слобода као основа делатног живота и кључна претпоставка његовог смисла и вредности"[2], за друге је то истина, односно једино ограничење научнику у његовом раду је одговорност према истини (Šušnjić, 1995; 40).

У често непродуктивној расправи између научника из природних и друштвених наука о томе шта је предмет науке и које науке су примарне, оспорава се што-шта па и вредности на којима друштвене науке успостављају, или би требало да успостављају, свој епистемолошки и онтолошки систем. „Природњаци", на трагу Дилтаја (Dilthaj, 1980, 148) и Вебера (Вебер, 1976, 6) сматрају да друштвене науке баратају херменеутиком као полугом за објашњење појава и догађаја, а да за физичара или биолога наслеђе није кључно за доказивање нових открића, док радикалнија мишљења упућују на презир према друштвеним наукама због тога што својим несавршеним методама („заглупљујућа социологија") не могу постићи врсту знања којој теже (Flivbjerg, 2012, 16–17). Мислим да је разграничење наука засновано на историјским дометима идеја и научних достигнућа погрешно јер свако људско искуство, па и научно, јесте производ мноштва појединачних мишљења и теорија, чак и оних која су заборављена на „ђубришту" идеја. Још мање су убедљива „ћаскања" о несавршености метода друштвених наука јер се у њима најчешће пренебрегава шта су предмет и циљ истраживања. Уколико желимо да се бавимо унутрашњим ограничењима друштвених наука у савременом добу, онда се враћамо на питање истраживања вредности и уводимо у расправу проблем односа идеологије и друштвених наука.

Аристотелова школа мишљења је све до просветитељства следила идеју да је основна сврха социјалне филозофије да негује и развија вредносну оријентацију друштва независно од његове техничке рационалности, шта више њен основни задатак је био да изграде вредносни систем у којем технички напредак има нужно, али не независно место. О повратку античком идеалу је беспредметно разговарати, али то нас не спречава да уочимо да је античка мисао (филозофија) заснована превасходно на етици била ослобођена од утицаја религије, политике чак и саме науке. Примера ради, Сократ пријатељству придаје највишу етничку вредност јер правог пријате-

[2] Јован Бабић, приказ књиге Марка Израела и Ијана Хеја *Етика истраживања у друштвеним наукама* (www.slglasnik.com/библиотека-друштво-и-наука/едиција-примењена-етика/етика-истраживања-у-друштвеним-наукама).

ља човек стиче само међу честитим људима, а врлина и делотворна благонаклоност су основа искреног пријатељства. Пријатељство је могуће само међу истинољубивима и онима који су научили шта је правично. За Сократа, којег многе хеленске филозофске школе сматрају родоначелником, једино је важно да се ни по какву цену не одступи од моралног деловања јер је лоше и срамота када неко ради погрешно и не слуша бољег, било бога, било човека[3]. Расправа о пријатељству се данас може одвијати на десетине начина, али не и на начин који овој категорији даје искључиво етички карактер.

Слично је и када промишљамо о економским темама. До модерног доба, границе неконтролисаног богаћења, биле су ограничене нетрпељивошћу према хрематистици. То не значи да у „старом" свету није било пребогатих и похлепних људи и породица, али постојала је морална осуда нерационалног богаћења. Међутим, након 1776, односно 1777. године када је Адам Смит (Adam Smith) објавио Богатство нација", а Томас Пејн (Thomas Paine) „Здрав разум", дела која су променила свет и утрла пут економском и политичком либерализму, свет се неповратно променио. Друштвени и привредни развој су подстицали, не само политичке промене него и технолошке иновације. Већ на почетку „убрзања", које јесте обележје капитализма, наука постепено етику оставља по страни и све више прихвата рационалност и логику које нуде природне науке. Иако Смитово и Пејново дело немају аутентичност Дарвиновог (Charles R. Darwin) дела „О пореклу врста", Њутнових (Isaac Newton) „Принципа" или Ајнштајнове (Albert Einstein) студије „О општој и посебној теорији релативитета", она су уз Марксов (Karl Marx) „Капитал" имала највећи утицај на укупне промене и развој у модерном добу. Амерички историчар Данијел Ј. Борстин (Daniel. J. Boorstin) сматра да је дело Адама Смита које баштини огромну научну заоставштину од средњовековних схоластичара и Гроцијуса (Hugo Grotius) до Лока (John Locke), Хјума (David Hume) и сер Вилијама Петија (Sir William Petty) направило интелектуалну револуцију чији значај је раван оној коју је имала Прва индустријска револуција: „Уздигао је схватање о европском човеку на нову позорницу и увидео да се економска благостања не састоје у поседовању блага, већ у процесу. Баш као што су Коперник и Галилеј допринели да се човек уздигне изнад здраворазумске чињенице да се Сунце окреће око земље, тако је и Адам Смит допринео да се његово покољење уздигне изнад наоко

[3] Видети: Đuro Šušnjić, *Sokrat, život za istinu*, (Beograd: Čigoja štampa, 2003).

исправне тврдње да се богатство једне нације састоји од њеног злата и сребра" (Borstin, 2001, 667).

По свој прилици, деконструкција примарног занимања друштвених наука за истраживања вредности почела је у просветитељству, а последице се осећају у савременом друштву које се сучељава са кризом идеја, потребом за конструисањем парадигме за ново доба и одговорима на фундаментална питања. Просветитељству се приписују заслуге за ослобођење човека од ауторитарних средњовековних стега, настајање и развој глобалних идеологија (либерализам, конзервативизам, социјализам) успостављање демократије, републиканизма, модерне националне државе и најзад, за стварање повољног хабитуса за развој привреде и технологије, а истовремено се куди јер је генерисао и антиподе развоја – нихилизам и свеопшти релативизам и допринео издаји својих програмских принципа (Брдар, 2015; 270 и даље). Не улазећи у расправу о просветитељству које је већ у изворном деловању обухватало различита мишљења и присталице – чини се да је за разумевање проблема померања фокуса интересовања друштвених наука с изучавања есенцијалних категорија ка парцијалним истраживањима мноштва друштвених феномена важно Кантово разумевање односа просветитељства и просвећености: „савремена просвећеност у нормативом смислу укључује просветитељство само као једну од својих компоненти, док другу, под заводљивим и варљивим именом, представља против-прсветитељство које обухвата онај филозофски ток који са романтизмом, „филозофијом живота", егзистенцијалном и херменеутичком филозофијом стиже све до постмодерне (Savić, 2006, 25). Схватајући савремено друштво као наслеђе просветитељства, као део процеса у којем су се битно променили друштвени, политички, економски и други чиниоци и из којег је настало неколико битно различитих идеолошких парадигми, сагласан сам са мишљењем према којем се изворно просветитељство битно разликује од његових рефлексија у савременом добу и у таквом еволуционистичком току покушам да разумем савремени контекст у којем је, након што је утврђено да смо дошли до краја историје (Fukujama, 1997), задатак друштвених наука да обезбеде податке и аналитичку подршку за практичне, претежно ненаучне сврхе.

Када је реч о односу науке и идеологије ситуација је нешто сложенија. Наиме, као што етика никада није напустила науку, тако је ни идеологије нису ослободиле својих стега. У изворном де Трасијевом (Antoine Destutt de Tracy) значењу идеологија није ништа

друго до наука о идејама, у идеалном смислу идеологија би требало да је неутрална, то јест да представља скуп идеја помоћу којих људи објашњавају друштвене појаве без обзира на своје циљеве. Међутим, под идеологијом се подразумева и скуп различитих идеја који заједнички именитељ имају у вредносно утврђеном систему мишљења. Тако схваћене идеологије су систем мишљења оријентисан на деловање и део су друштвености ма какве биле у основи – лажне или истините, добре или лоше, ослобађајуће или угњетачке (Hejvud, [Andrew Hejvud] 2005, 12).

Приликом обележавања стогодишњице Хусерлових (Huserl, Edmund) „Логичких истраживања" бивши чешки дисидент Јан Сокол (Jan Sokol) указао је на то како је Едмунд Хусерл чешки Јеврејин, конвертит у хришћанство, филозоф који је непрестано указивао да је његова приватност феноменолошка, био у непрестаном идеолошком сукобу у свом непосредном окружењу у моравском селу Простејова: за чешке националисте није постојао јер је говорио немачки, за нацисте није постојао јер је био Јеврејин, а за комунисте није постојао јер је као филозоф био идеалиста[4]. И на основу ове литерарне дигресије јасно је да се научници и друштвене науке не могу истргнути из идеолошког хабитуса у којем делају. Могуће је да се, строго следећи методологију истраживања у друштвеним наукама, направи дистанца према идеологији и да се са те удаљености посматрају друштвене појаве, штавише могуће је и то да се с позиције објективне аутономије науке идеологије изучавају као такве, али чини се да је веома тешко, готово немогуће, да се у савременом свету друштво и друштвене појаве посматрају потпуно ослобођене од идеолошког утицаја. Образовање, социјални контакти, литература коју читамо, политичко окружење, медији, слободно време произилазе из неког идеолошког назора. Идеологије имају снажну интегративну способност да људе ситуирају унутар одређене друштвене средине (Hejvud, *Ibid.*, 2005, 13), а наука се из њих не може истргнути јер је део стварности коју идеологија опредељује. Подстицајан за размишљање о односу науке (истине) и идеологије је одломак из књиге Ђуре Шушњића „Cvetovi tla" у којем подсећа да ствари и појаве уколико се посматрају из различитих перспектива, па и идеолошких, изгледају другачије и објашњавају се другачије са мањим или већим степеном истиности. „Социолог може тачно да утврди повезаност између,

[4] Видети: Mario Kopić, „Ideologija ili mišljenje", сајт „Peščanik" (http://pescanik.net/-ideologija-ili-misljenje/)

рецимо, конзервативних, либералних, утопијских итд. идеја, и друштвених услова у којима ове идеје настају, у којима се прихватају шире" [...] „али он по правилу не поставља питање: да ли су ове идеје истините или неистините?" (Šušnjić, 1995, 36)

Дакле, идеологију је могуће посматрати, проучавати, објашњавати критиковати, допуњавати и мењати новим идејама, али није могуће то чинити потпуно ослобођено од утицаја неке од идеологија као система идеја и због тога постоји одређена веза између науке и идеологије. Проблем настаје када наука страхује и зазире од идеологије, када критика и промене идеологије нису дозвољене, а саме идеологије добијају своје „патријархе" и митологизацију. Научно мишљење је и објективно, али и слободно и захтева што већи степен деидеологизације и што мање стега. У том смислу премоћ либералне идеологије над традиционално супротстављеним западним идеологијама конзервативизмом и социјализмом упућује пре на дестимулативну кризу идеја и препреку развоју, него на цивилизацијски тријумф либерализма на „крају историје".

Друштвене науке и јавне политике

Расправа на ову тему би могла да се води у различитим правцима и да се развије на теоријама и методама различитих дисциплина, не само друштвених наука. Како то, међутим, није циљ овог рада, већ је циљ да одговоримо на питање шта друштвене науке, поред тога што доприносе развоју теорије и подстичу критичко мишљење, могу практично даураде, послужићу се у науци непопуларном техником – „триком", и одговорити питањем: шта јавне политике могу да учине у ситуацијама када друштвене науке у потпуности рашчлане и објасне неки феномен, као што су то учиниле, на пример, са сиромаштвом, и поред тога, понуде решења заснована на универзалним циљевима на којима јавне политике осмишљавају и развијају активности и мере? Деконструкција социјалне државе, концентрација богатства у рукама малог броја људи и митологизација неолиберале догме о минималној држави и приватизовању света условили су слабљење регулаторне функције савремене државе. Политичари су се, уместо да решавају Дарендорфову квадратуру круга унутар равнотеже феномена благостања, социјалне кохезије и политичких слобода (Dahrendorf: 1995; 16), определили да понове грешке из прошлости и да се ослоне на производњу страха и

терор тржишта као механизме за очување неоправданих неједнакости. Друштвене науке (разум) су у овом случају, а и генерално, устукнуле пред популизмом (обманом), а тој привременој капитулацији допринеле су и јавне политике које су се бирократизовале и затвориле у љуштуру самодовољности. Задатак друштвених наука очигледно није испуњен јер је у јаловој расправи о поделама и односима међу наукама[5] пренебрегнуто то да се глобално друштво изменило и да се суочавамо са све већим бројем друштвених нелогичности.

Примера ради, с једне стране савремена демократија омогућава да све већи број људи одлучује о променама, али с друге стране управљање променама је сконцентрисано у руке малог броја људи који располажу с већином светског богатства; све више је просвећеног становништва и образованих стручњака, али све је мање идеја које покрећу социјални развој. Истини за вољу, и када се појави идеја или критичко мишљење који би могли да буду основ за иновацију у јавним политикама, они се најчешће јеретички доживљавају, предмет су популистичких критика и по правилу препуштају се забораву. Академик Милош Мацура и група демографа и других стручњака који су се из различитих аспеката друштвених наука бавили проблемима становништва и популационим политикама, деценијама су, од средине двадесетог века, упозоравали на проблем „беле куге" и на последице које ће изазвати све нижи наталитет у Србији[6]. Упркос научном и друштвеном утицају који је Мацура имао идеје, политике и мере развоја становништва које је предлагао нису системски прихваћене у јавним политикама, а последице су такве да у другој деценији двадесет првог века разговарамо о опстанку нације, а не о њеном просперитету. Нешто мање драматичан, али не мање значајан је и пример односа јавних политика и људских права и учешћа представника „рањивих" група у одлучивању. Упркос томе што постоје развијени и успешни модели партиципације „мањин-

---

5 Положају друштвених наука штету наноси и „рат" између „природних" наука, с једне стране и „друштвених" наука, с друге стране. У књизи *Шта могу друштвене науке* Бент Фливбјерг указује на ставове научника из различитих области природних наука који методе друштвених наука сматрају непрецизним и да због тога што не могу постићи жељене научне резултате заслужују презир (Flivbjerg: 2011; 16.)

6 Видети: Miloš Macura, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1958); Милош Мацура, уредник, *Проблеми политике обнављања становништва у Србији* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1989.)

ских" идентитета у јавној администрацији (Белгија, Холандија, Енглеска) у појединим земљама, међу којима је и Србија, не постоје ни механизми на основу којих се обезбеђује учешће аутохтоних и алохтоних етничких мањина или особа са инвалидитетом у раду јавних служби, нити се о томе прикупљају подаци (Bašić, 2010; 76). Најчешће питање са којим се суочавају истраживачи друштвене инклузије јесте: зашто је у држави равноправних грађана важно да све ове групе буду заступљене у јавним службама. Оставићу по страни научна и сва друга објашњења и концентрисаћу одговор на чињеницу, која је од изузетне важности за организовање и функционисање јавних политика: зато што је то прописано и зато што је дужност одговорне администрације, организоване на принципима владавине права и „добре управе", да ради законито и правилно[7] и у интересу грађана.

Забрињавајуће је да 82,2% истраживача у друштвеним наукама сматра да јавне политике у Србији нису засноване на подацима, чињеницама и анализама, а чак 93,3% истраживача није задовољно сарадњом са „носиоцима" јавних политика (Rakić; Stanković, 2016, 47). Скоро 60% истраживача никада није учествовало у истраживањима од интереса за јавне политике, 26% њих ретко учествује у таквим истраживањима, а само 1,9% истраживача често их спроводи или учествује у њима. Још је мање позива и прилика да истраживачи учествују у осетљивом процесу у праћењу спровођења јавних политика: чак 72,5% истраживача није учествовало у праћењу спровођења јавних политика, 21,7% ретко учествује у таквим пројектима, а само 3,1% их је редовно укључено у праћење. Слични су и подаци који указују на проценат истраживача који су по позиву државног органа представили резултате својих истраживања: 2,5% је одржало такву презентацију, а чак 82,2% није имало такву прилику или је то чинило ретко (Rakić; Stanković, 2016, 40). Обесхрабрујући је и податак о изузетно ниском проценту научних резултата који су од значаја за привреду. Према Извештају о стању у науци у 2016. години, који је припремио Национални савет за научни и технолошки развој Републике Србије – патенти и техничка решења чине свега 2% у укупним истраживачким резултатима.

[7] У Уставу Републике Србије прописано је да грађани имају право да учествују у управљању јавним пословима и да под једнаким условима ступају у јавне службе и на јавне функције (чл. 53), а чланом 77. став 2 и то да се при запошљавању у органима јавне власти води рачуна о одговарајућој заступљености националних мањина.

У државама Европске уније јавне политике су заинтересоване за податке, резултате истраживања и аналитичку подршку коју добијају из друштвених наука. Установљавање мултидисципли–нарних тимова и холистички приступ осмишљавању јавних политика је развијена пракса у европским државама, али не и у јавним политикама у Србији, које упркос томе што теже укључивању у социјални простор Уније и након што су се декларативно определиле и за укључивања друштвених наука у истраживања која се односе на развој привреде и државе, њихове потенцијале готово да и не користе. Шта више, укључивање института друштвених наука и њихових сарадника у осмишљавање и праћење јавних политика оптерећено је бројним дестимулативним административним и нормативним препрекама.

Најзад, поставља се питање коме је у државној управи намењена аналитичка подршка из друштвених наука. Уколико су у јавној управи запослени стручњаци који квалитативно „читају" податке и аналитичку подршку, оспособљени су да је операционализују и „преведу" у конкретне мере и активности, и да одржавају комуникацију са колегама из научних установа – веза јавних политика и науке има смисла. Да би постигле потребан ниво коресподенције између јавне управе и науке, државе у Европској унији подстичу запошљавање стручњака с високим звањима у јавним службама и улажу у развој њихових вештина.

Друштвене науке у Србији у првим деценијама двадесет првог века

Друштвене науке деле укупне услове у којима се одвија научни рад у земљи, али чини ми се да нећу претерати уколико закључим да су у нешто неповољнијем положају у односу на друге гране науке, те да су у најнеповољнијем положају истраживачи у научним институтима. Показатеља да ова констатација има смисла је више, а скренућу пажњу само на неколико упечатљивих примера.

У поменутом Извештају о стању науке у Србији у 2016. години научни институти се не помињу међу институцијама, телима и организацијама који се старају о науци. На листи оних који се старају о науци су поред ресорног Министарства, Националног савета за научни и технолошки развој, Комисије за стицање научних звања, Одбора за акредитацију научноистраживачких организација, Мати-

чних научних одбора, Јединице за управљања пројектима и: Српска академија наука и уметности, Матица српска, Високошколске установе, Центри изузетних вредности, Јавно предузеће „Нуклеарни објекти Србије", Центар за промоцију науке, али не и научноистраживачки институти који су акредитовани за ову делатност и у којима ради око десет хиљада научника, а ни Заједница института Србије. У Закону о научноистраживачкој делатности[8] у члану 30 уређено је да програме од општег интереса у научноистраживачкој делатности, поред осталих обављају и институти. У Стратегији научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. до 2020. институти су јасно наведени као носиоци основних и усмерених основних истраживања и не верујем да постоји лоша намера Националног савета у вези са изостављањем научних института са листа институција које се старају о науци, али поменути податак говори о томе да институти не остварују реалан утицај на планирање и развој науке, већ да се доживљавају као пасивни „извођачи" научних радова. Како се у овом Извештају друштвене науке помињу десетак пута, а у суштинском смислу ниједном, није тешко закључити да је положај института друштвених наука нешто неповољнији од института у другим научним гранама.

Следећи показатељ неповољног положаја друштвених наука у научном систему Републике Србије је то да Стратегија научног развоја не утврђује проблеме који оптерећују друштвене науке. У стратешком документу друштвене науке се помињу два пута, у вези са одређењем друштвене улоге института у области друштвених наука и у вези са темама које би у друштвеним наукама требало подстицати кроз програм усмерених основних истраживања. Истини за вољу, не помињу се ни проблеми и специфичности других научних грана, али с обзиром на то да су иновације стратешко опредељење постоји јасна интенција да се будућност науке пројектује кроз науке које директно доприносе технолошком развоју. Непосредну везу између истраживања у друштвеним наукама и иновација је могуће остварити, али с обзиром на то да је у јавности уврежено мишљење о непродуктивности друштвених наука – било је упутно да се стратешким документом уведу и посебне подстицајне мере за ревитализацију истраживања у друштвеним наукама. Такав приступ би омогућио већу иновативност у резултатима истраживања које спроводе институти у области друштвених наука.

[8] „Службени гласник РС", бр. 110/2005, 50/2006 – испр., 18/2010. и 112/2015.

Србија је међу ретким државама које су нормативно и институционално раздвојиле науку и високо образовање. Закони[9] којима су уређене ове области нису успоставили потребну синергију између два логички и функционално повезана процеса. Подвојеност ових области је вишеструка, оптерећујућа је за развој науке, а последице се осећају на тржишту рада, квалитету образовања и научноистраживачких резултата. Најупечатљивији пример ове вештачке подвојености су законске препреке акредитације и организовања последипломских студија на институтима. Упркос томе што је готово сигурно да би одређени број института испунио услове за акредитацију програма докторских студија то Законом није прописано, већ је остављена могућност да универзитети део акредитованих последипломских студија могу да остварују и у институтима који су у саставу универзитета[10]. У саставу Универзитета у Београду је један Институт у области друштвених наука.

Иако не делим мишљење да је финансирање истраживања главна препрека за развој науке у нашој земљи, оно јесте скромно и не одговара амбицијама постављеним у Стратегији научнотехнолошког развоја. Према Извештају о стању у науци у 2016. години удео укупних буџетских средстава за истраживање је износио 0,39% бруто друштвеног производа. Финансирање научноистраживачке делатности заостаје за стратешки постигнутим циљевима да се до 2020. године достигне 1,5% БДП-а издвајања за науку, у чему буџетски извори представљају 0,6%. Података о томе колико се новца издваја за истраживања у друштвеним наукама нема у поменутим документима, претпостављам да би се до њих могло доћи јер је реч о подацима који су од јавног значаја, али и без тога може се претпоставити да је реч о скромним средствима, недовољним за истраживања сложених друштвених феномена, за њихово праћење и објашњење и за методолошки утемељене пројекције развоја. Подршка истраживањима у области друштвених наука кроз учешће у међународним пројектима је скромна и она не може, а не би ни требало, да замени финансијску и инфраструктурну националну институционалну подршку. Према поменутом Извештају о стању у науци нису исказани подаци о учешћу пројеката из друштвених наука у укупној међународној сарадњи, али се из података о мултилатералној науч-

9 Закон о високом образовању („Службени гласник Републике Србије”, 88/2017) и Закон о научноистраживачкој делатности.

10 Став 3. члана 49 Закона о високом образовању.

ној сарадњи може наслутити да је у 172 пројекта програма „Хоризонт 2020" у којима учествују и научници из Србије, мање од 10% пројеката из друштвених наука.

Не желим више да оптерећујем рад аргументима који указују на проблеме у вези са положајем и истраживањима друштвених наука, посебно у научноистраживачким институтима, али желим да у расправу уведем проблем управљања науком у Србији. Наиме, спровођењем Стратегије научнотехнолошког развоја и организацијом и спровођењем укупног научног развоја у Републици Србији стара се Министарство просвете, науке и технолошког развоја,[11] а сложен делокруг рада Сектора за науку утврђен је Правилником о унутрашњем уређењу и систематизацији радних места. У складу са Законом о научноистраживачкој делатности Министарство, односно Сектор за науку, подршку и условно речено помоћ добија од Националног савета за научни и технолошки развој који образује Влада, Одбора за акредитацију научноистраживачких организација који установљава министар надлежан за ресор науке, Комисије за стицање научних звања, чије чланове именује Национални савет, и матичних научних одбора које образује министар. Чланови поменутих стручних и радних тела су научници који професионално нису у вези са државном администрацијом. Народна скупштина има образован Одбор за образовање, науку, технолошки развој и информатичко друштво који је задужен за „разматрање закона и другог општег акта и питања из области: предшколског, основног и средњег образовања и васпитања; вишег и високог образовања; ученичког и студентског стандарда; научноистраживачке делатности; научног и технолошког раз-

[11] Према члану 14, став 2 Закона о министарствима, Министарство просвете, науке и технолошког развоја обавља послове државне управе који се односе на: систем, развој и унапређење научноистраживачке делатности у функцији научног, технолошког и привредног развоја; предлагање и реализацију политике и стратегије научног и технолошког развоја; утврђивање и реализацију програма научних, технолошких и развојних истраживања; усавршавање кадрова за научноистраживачки рад; предлагање и реализацију иновационе политике; подстицање технопредузетништва, трансфера знања и технологија у привреди; развој и унапређење иновационог система у Републици Србији; прописе у области заштите и промета права интелектуалне својине; развој функционисања система научно-технолошких информација и програма развоја научно-технолошке инфраструктуре; истраживање у области нуклеарне енергије; сигурност нуклеарних објеката; производњу и привремено складиштење радиоактивних материјала, изузев у нуклеарним енергетским постројењима, као и друге послове одређене законом („Службени гласник РС", бр. 44/2014, 14/2015, 54/2015, 96/2015 и др. закон и 62/2017.)

воја и иновационе политике; истраживања нуклеарне енергије и сигурности нуклеарних објеката; производње и одлагања радиоактивног материјала, изузев у нуклеарним енергетским постројењима; изградње информатичког друштва и информационе инфраструктуре; спорта и физичке културе, положаја омладине и заштите интереса младих".[12]

Кратак преглед организације управљања науком указује на предоминантан утицај извршне власти, непостојање аутономије научне заједнице у процесу управљања пословима који су од интереса за науку и одсуство приватног интереса и привреде за развој науке. Поред тога, искуство у вези са радом Народне скупштине указује и на неискоришћеност контролне функције овог органа у вези са спровођењем закона којим је уређена научноистраживачка делатност. Овај централистички модел управљања науком постоји деценијама и с обзиром на стање у науци очигледно је да га треба трансформисати. У већини других земаља, поред тога што су успостављене логичке, институционалне и административне везе између науке и високог образовања, успостављен је и систем децентрализованог управљања науком у којем учествују и истраживачи. У Хрватској управљање науком је полуцентрализовано и подељено је између Министарства науке и образовања, Националног већа за науку, високо образовање и технолошки развој које бира Хрватски сабор, Агенције за науку и високо образовање које ради помоћи у раду Националном већу оснива Влада. Национално веће установљава Савет за финансирање научне делатности и високог образовања. Наука се финансира из директних буџетских линија, а установљена је и Фондација за науку о чијем се избору и раду стара Сабор[13]. Положај института и факултета је равноправан и уређен је тако да институти сарађују са факултетима у научном раду и извођењу студијских програма у складу с научним програмом института и студијским програмима факултета. Сарадња између института и факултета се уређује уговором, а поред тога може се у складу с прописаном процедуром установити колаборативни научни програм и други облици сарадње који су интердисциплинарног карактера и равноправно их организују и спроводе институти и факултети.

---

12 Пословник о раду Народне скупштине Републике Србије, члан 58.

13 Детаљније видети: Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, „Narodne novine" Republike Hrvatske broj 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 2/07 – ОУСРХ, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13 и 139/13.

Словенија се почетком двадесетог века, након седам деценија искуства са југословенским системом организације и управљања науком, определила за децентрализован систем у којем учествују два министарства, једно које се стара о науци, и друго задужено за технологију, Савет за науку и технологију, Савет за високо образовање, Јавна агенција за науку и Јавна агенција за технологију и независни стручњаци[14]. Основа развоја науке је Истраживачке и иновацијске стратегије Словеније којом је национални парламент одредио циљ, обим и финансирање, као и индикаторе за праћење ефикасности националне политике за спровођење и промоцију истраживања, развоја и иновативне делатности. Један од основних задатака Стратегије је да установи одрживу везу између привреде и науке. Средства за финансирање истраживања и инфраструктурних програма обезбеђују се из државног буџета. Сличан модел развоја науке усвојила је и Чешка у којој поред ресорног министарства у управљање науком су укључени Савет за развој науке и иновације и Агенција за технологију и Фондација за науку преко којих се обезбеђује финансирање научноистраживачке делатности. У Пољској науком управља Министарство науке и високог образовања под чијим окриљен су Веће за науку и високо образовање (саветодавно тело задужено да министру предлаже политику у области високог образовања, науке и иновација), Комитет за научну политику (саветодавни орган који министру предлаже политику у области научних истраживања и иновација, државни буџет за истраживања, улагања, разматра потребу доношења нових прописа и разматра сва питања међународне научне сарадње), Комитет за евалуацију научно истраживачких организација (обезбеђује проверу квалитета рада научних института и утврђује услове за категоризацију истраживања што је основ за финансирање њихових активности) и Веће за младе научнике (саветодавни орган задужен да даје мишљења о пројектима које покреће министарство и да прелаже пројекте у складу са идејама и интересима младих научника). Поред побројаних тела која су упркос стручне аутономије подређена ресорном министарству постоје и Национални центар за истраживање и развој и Национални центар за науку са више самосталности у вези са развојем науке, њеног повезивања са привредом и подршке младим истраживачима. За

[14] Подаци су наведени према рукопису рада Владимира Чоловића „Карактеристике регулисања развоја научно-истраживачког рада у Републици Ирској и Републици Словенији".

финансирање јавних института намењена је половина средстава буџета за науку.[15]

Научна заједница у Србији нема снагу да се избори за друштвени статус који је уживала у прошлости. Достојанство професије, нарочито научника у друштвеним наукама, је нарушено током деведесетих година прошлог века и последице се још осећају. Наука подељена између интереса универзитета и института, институционално дезоријентисана између потреба за развојем основних истраживања и захтевима за усмеравањем ка истраживањима која су од „користи" привреди и јавним политикама, спутана нереалним амбицијама и скромним финансирањем, даје много мање од потенцијала са којим располаже. Упркос проблемима Београдски универзитет је 2016. године на Шангајској листи светских универзитета рангиран између две стотог и три стотог места, а према SCImago Journal & Country Rank научници из Србије заузимају четрдесет осмо место међу двестотине тридесет земаља.

Изазови друштвених наука

Живот на „крају историје" је отворио различите дилеме и обновио је проблеме који су свет водили и до историјски најмрачнијих догађаја, али с друге стране савремене технологије, комуникације и развој омогућавају да друштво и сопствену улогу у њему сагледамо на начин на који то није било могуће пре свега неколико година. Међутим, чињеница је да се, упркос импресивном технолошком напретку и насупрот идеолошкој хармонији заговараној у оквиру глобалних интеграција, савремена друштва суочавају са проблемима који изазивају конфузију, страх, неразумевање, затварање. Прекорачење граница, све присутније у технолошком напретку, не дешава се истим интензитетом и у социјалним и политичким односима. Шта више, обнављају се препреке које суштински подривају друштвени развој, политичку стабилност и угрожавају право, са извориште либералне теорије, сваког човека да трага за срећом. Друштвене науке, суочене са ароганцијом савремене либералне државе која најчешће изврсност мери доприносом науке у профиту, не производе, у мери у којој се то очекује, идеје, нити сучељавају мишљења,

[15] И подаци који се односе на управљање науком у Пољској и Чешкој прибављени су захваљујући истраживачима Института за упоредно право, пре свега др Наташи Мрвић Петровић.

која би требало да укажу на идеолошке, друштвене, политичке слабости, проблеме и да понуде одговоре. Криза у друштвеним наукама доприноси укалупљивању идеја, њиховом окоштавању и обнављању архаичне социјалне атмосфере која је кад год се јављала продубљивала кризу. Најзад, технолошки развој доприноси и томе да су природни ресурси укључујући и здраву животну средину све оскуднији и да обнављање ресурса и успостављање равнотеже између природе и технологије захтева одговарајуће образовање и нову парадигму друштвености.

Савремени популизам је озбиљна препрека рационалности друштвених наука. Главни задатак популисте је да демократију, узурпирану од отуђене политичке елите, "врати" власницима – народу. Непосредна, народна демократија је средство популисте да оствари политички циљ био он прогресиван или не (Bašić, 2017; 149). Међутим, за популисту борба за народна права и непосредну демократију почиње одбацивањем ауторитета стручњака, који говоре метајезиком, инсистирају на научним принципима, стреме решењима чије остваривање захтева структурне и функционалне промене. За разлику од њих „поштен" популиста нуди једноставна решења за сложене политичке и друштвене проблеме. Друштвене науке изазивају бес и презир популиста. Мајкл Гоув (Michael Gove), један од заговорника издвајања Велике Британије из Европске уније је настојећи да избегне питање о томе да ли и економисти подржавају Brexit одговорио да људима није стало до мишљења стручњака, а италијански председник Берлускони страхујући од снаге чињеница рекао је да му мандат који је добио од народа (већине) даје легитимитет да одбаци суд стручњака који су одређено место добили "само" на основу професионалних квалификација (Bašić, 2017; 150). У вези с односом популиста и интелектуалне елите требало би водити рачуна о две ствари: прво, популиста не пориче стручност као такву, већ се супротставља стручњацима блиским „непријатељским" елитама и друго, популиста који је освојио власт и превео народњачку реторику у јавну политику има проблем с рационалношћу науке која тежи да објективно посматра и тумачи појаве и процесе.

Најзад, с једне стране савремене либералне институције немају стрпљења за друштвене науке у којима не само што се чека на резултате, већ они, када произилазе из суштинског проучавања друштвених појава и процеса, наводе на размишљања о проблемима о којима савремена либерална држава нерадо разговара. Аутор тезе о „крају историје" Френсис Фукујама је, суочен са чињеницама, тезу да

се након пропасти комунизма не може догодити ништа што би могло да помути тријумф либералног капитализма, брзо кориговао прво мишљењем да тржиште (својина) није најважније идеолошко питање, већ да је то изградња јаке и ефикасне државе способне да одговори на изазове двадесет првог века (Fukujama, 2007; 105), а потом и аргументованим објашњењем да глобални капитализам руши средњу класу на којој почива либерална демократија (Fukuyama, 2012; 55–61), која, да би био доследан свом ауторитарном научном духом, нема алтернативу. Чињенице су у овој важној расправи о будућности демократије биле јаче од идеологије, али чињеница је и то да се у друштвеним наукама не расправља са довољно пажње о тези да је савременом либерализму својина, односно профит, основна вредност, а да су друге вредности с изворишта либералне мисли – слобода и једнакост скрајнуте.

С друге стране ни научници у друштвеним наукама нису одушевљени непрестаним квантитативним мерењима свог рада на научном тржишту. Још мање су одушевљени расподелом средстава за финансирање истраживања, која је по правилу увек у корист природних и техничких наука и технолошког развоја. Фливбјерг у цитираној књизи указује да је, са „демонтирањем" државе благостања, прошло време теоријских (фундаменталних) истраживања друштвених појава и да је будућност друштвених наука у томе колико ће своје методе и истраживања учинити практичним (Flivbjerg; 2012; 228). За њега није спорно да сцијентизам као преовлађујући концепт развоја друштвених наука не може да обезбеди равноправан статус друштвеним наукама и да се због тога треба окренути *фронезису* – принципу практичности у методама и организацији друштвених наука. Друштвене науке засноване на вредносно-рационалним промишљањима би требало да допринесу практичној рационалности друштва у разјашњавању где смо, куда желимо да идемо и шта је пожељно са становишта разноликих скупова вредности и интереса (Flivbjerg; 2012; 228).

Шта је у постојећим околностима задатак друштвених наука? Свакако да је нужна веза друштвених наука са реалношћу и да је неопходно да се достигне висок степен применљивости друштвених наука у различитим областима живота. Рационална веза са природним наукама, привредом, технолошким развојем и иновацијама је нужна јер промене свакодневице су све интензивније и захтевају објашњење како би им се људи брже и лакше прилагодили. Вештачка интелигенција, дигитализација, роботика, „хумана" генетика и ко-

мерцијализација науке омогућили су бољи квалитет живота и доскора незамислив приступ услугама и комуникацијама, али су и условили потребу за одговорима на мноштво питања, од оних основних која се обнављају у свакој епохи о феноменима среће, слободе, хуманизма и места и улога појединца у свету, до практичних питања која се односе на прилагођавање промена људским делатностима (образовање, управљање, организација рада) и слободном времену. На та питања суштински могу да одговоре само друштвене науке.

ЛИТЕРАТУРА

Брдар, Милан. *Између бездана и неба*. Београд: Институт друштвених наука, 2015.

Вебер, Макс. *Привреда и друштво*, I, II, Београд: Просвета, 1976.

Марковић, Михајло. *Филозофски основи науке*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1981.

Милосављевић, Милосав. „Сиромаштво у свету и у Србији". *Социјална мисао* 4(2008): 7–27.

* * *

Bašić, Goran. „Multietnička društva i reakcionarni populizam", U *Populizam*, urednik Zoran Lutovac, 147–160. Beograd: Institut društvenih nauka, 2017.

Bašić, Goran. *Politička akcija*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta, Beograd 2010.

Borstin, Danijel. Dž. *Svet otkrića*. Beograd: Geopoetika, 2001.

Diltaj, Vilhelm. *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ, 1980.

Dahrendorf, Ralf. *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty,* Geneva: United Nations Research Institute for Social Development
(www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/AF2130DF646281DD80256B67005B66F9/$file/DP58.pdf)

Flivbjerg, Bent. *Šta mogu društvene nauke*. Beograd: Službeni glasnik, Beograd, 2012.

Fukujama, Frensis. *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID, 1997.

Fukujama, Frensis. *Građenje države*. Beograd: "Filip Višnjić", 2007.

Fukuyama, Francis. "The Future of History - Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class?", *Foreign Affairs*, 1(2012): 53–61

Hejvud, Endru. *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2005.

Rakić-Žarković, Jelena, Stanković, Dejan, Bandović, Igor, Đukić, Mihajlo. *Implementacija naučnih rezultata u oblasti društvenih nauka u procesima kreiranja javnih politika u Srbiji,* Beograd: Institut ekonomskih nauka, 2016.

Savić, Mile. "Prosvetiteljstvo: kriza i preobražaj pojma". *Filozofija i društvo*, 2 (2006): 9–29

Šušnjić, Đuro. *Otpori kritičkom mišljenju*, Beograd: Čigoja štampa, 1995.

Šušnjić, Đuro. *Cvetovi tla*. Beograd: Čigoja štampa, 1995.

Townsend, Peter. "What is Poverty? An historical perspective". U *Poverty In Focus, ed.* Dag Ehrenpreis, 5–6. Brasilia: UNDP, International Poverty Centre, 2006.

SOCIAL SCIENCES IN THE 21st CENTURY

Goran Bašić

Summary The task of social sciences in the contemporary age is to achieve a high degree of applicability in various domains. A rational connection with natural sciences, the economy, technological development and innovation is necessary because the changes in our everyday lives are becoming increasingly intensive and require explanations to enable people to adapt to them more easily. Artificial intelligence, digitalisation, robotics, human(e) genetics and the commercialisation of science have improved our quality of life and given us access to services and communications that have been unimaginable until recently. This, however, requires answers to many questions, from the fundamental ones – re-emerging in each epoch, on the notion of happiness, freedom, humanism and an individual's place and role in the world – to the practical issues of adapting to change in human activities (education, management, organisation of work) and free time. Essentially, the answers to these questions can only be provided by social sciences.

Keywords: social sciences, crisis, liberalism, Serbia

ОПРАВДАЊЕ КРИТИКЕ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА: О МОГУЋНОСТИ ОСЛОБОЂЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА ОД ИДЕОЛОГИЈА. ЛИЧНИ ИЗВЕШТАЈ

МИЛАН БРДАР*

Сажетак Аутор у овом раду, поводом 60-годишњице Института друштвених наука, на полубиографски начин излаже о збивањима у Институту и преокупацијама припадника своје генерације. После увода, излаже своје резултате у току 35-годишњег рада на темама критике бољшевизма, марксизма и Просветитељства, као и могућности ослобађања друштвених наука од притиска идеологија.

Кључне речи: Просветитељство, Рационализам, Романтика, науке друштвене, филозофија, саморефлексија, метода, Критичка теорија, либерализам, конзервативизам, марксизам

Нашавши се у дилеми на који начин, каквим прилогом бих могао да (ИДН) допринесем обележавању 60-годишњице рада нашег Института, определио сам се за форму извештаја о томе чиме сам био преокупиран, на чему сам радио и до којих резултата сам дошао током протеклих 35 година.

У Институт сам, као приправник, дошао фебруара 1982. године. Већ исте јесени приспела је 25. година од његовог оснивања (1957), што је било пригодно обележено. Тада сам, што се професионалне каријере тиче, био почетник с одређеним очекивањима, а сада, 35 година касније, кад обележавамо 60-годишњи јубилеј, ето прилике за извођење својеврсног резимеа, не само поводом реченог јубилеја него и ради свођења првог биланса свог радног века.

Готово одмах по доласку у ИДН пала ми је у очи слобода коју смо као истраживачи уживали. Најпре, било је то једно од места где вас нико није питао да ли сте члан владајуће Партије, што је тада заиста била реткост. Уз то, што се наших шефова и старијих колега тиче, нису се понашали бирократски, него су нам као слободним били на располагању онолико колико смо сами то тражили. Ваља рећи да је то било време пуне слободе нашег институтског рада што

* Институт друштвених наука, Београд

се тиче Министарства науке и захтева који су отуда долазили. Од нас није тражено ништа осим да, као и сада, пријавимо пројекте за предстојећа четворогодишта.

Ова слобода, иначе на први поглед неспојива с бирократским надзором типичним за социјализам, имала је своје разлоге, а тиме и објашњење. Наиме, пошто је на Универзитету број радних места био ограничен, институти су били уточишта за оне који су желели да се баве науком. Ту су се даље развијали и одржавали радну кондицију како би били спремни касније да „ускоче" на неко од факултетски упражњених места, што није био редак случај. Истовремено, научни институти су били азили за критичку интелигенцију, на основу прећутног споразума: ми вас финансирамо и остављамо у стваралачкој слободи, а ви за узврат, немојте много да „таласате", односно да провоцирате власт „неконструктивном критиком". На основу тога, онај ко је хтео заиста да се бави науком, није имао никаквих препрека да своје планове и реализује. Наравно, кретање у марксистичким оквирима се подразумевало као једино ограничење. А оно, како се касније испоставило, није било мало, напротив.

Међутим, ако не рачунамо владајућу идеологију и њоме оптерећено окружење, научна пракса у строгом професионалном смислу, изнутра гледано, наилазила је на две препреке. Наиме, упркос реченој слободи, наши институти нису били повољна средина за развој аутономних наука. Два су разлога за то. Прво, описана слобода се показала, у ствари, као „убитачна" за многе млађе, иначе талентоване колеге. Сви смо осетили терет те, иначе жељене слободе, а разликовали смо се по начину како смо с њиме излазили на крај. Један од начина био је бекство у рад, мрављи и мукотрпан који је на први поглед незахвалан, јер на краћи рок не даје значајнији резултат. То је, у ствари, био једини пут спаса. Али, пошто то тражи владавину над собом, до успоставе строге дисциплине, показало се да многи за тако нешто нису били способни. Просто, има људи који врло добро, чак одлично раде под притиском ауторитета који их контролише и усмерава, а што доводи до резултата и минимизује лично тематско „саморасипање". Услед недостатка ауторитета у том смислу, одређен број колега је релативно брзо почео видљиво да се „губи" и „пропада". На крају су, после неколико година, самоиницијативно напуштали Институт. Неких од њих се и данас сећам са сетом, јер су били итекако способни, али нису били у стању да из себе, својим снагама „истерају" поседовани квалитет.

Други разлог зашто ИДН није био повољно место за развој науке онолико колико је то изгледало само на основу поменуте слободе, био је у исполитизованости наше хуманистичке интелигенције и друштвене науке у целини. Можемо рећи да је то константа и „опште место", тако да Институт у том погледу уопште није био специфичан. Наша хуманистичка интелигенција је традиционално идеологизована, увек је више времена трошила на моралисање и политикантство (јер за политику није дуго имала могућности) него за научни рад. Тако је било између два рата, тако је било поготово у време социјализма, када је исповедање идеологије било императив за све прилике и места. О специфичности Института могло је да се говори од доласка припадника праксис групе 1981. године, када су формирали Центар за филозофију и друштвену теорију. Они су својим ангажманом у ИДН-у унели ветар дисиденства и критичким духом који су донели, политизацију су само појачали. Тиме се ИДН издвојио од осталих института, као средиште „догађаја", на распону од редовних трибина с научним темама до дисидентских иступа. У томе су праксисовци видљиво изражавали своје одранијe познато незадовољство „изградњом социјализма" код нас, и углавном су критиковали власт. Овај тренд је однео превагу у односу на стриктно научни рад. То сам чуо од старијих колега, убрзо по доласку, пре него што сам се у то и сам уверио.

Ми, новопридошли приправници релативно брзо смо формирали неформалну групу, а уз то, успоставили смо односе с припадницима праксис групе. Највише смо контактирали с Михајлом Марковићем јер је предњачио вољом за разговоре с млађим колегама. Било је то време нашег преиспитивања, више у тишини него углас, с обзиром да смо осећали да око нас све вене па и да марксизам полако одумире, што је био начин како смо проживљавали тадашњу друштвено-економску и политичку кризу. Готово никад о томе нисмо отворено разговарали (распредали смо све друге теме), а да се о томе радило тумачио сам по симптомима: зрачили смо енергијом, али су нам учинци били скромни. Кад год би запажао наше спорадично изражене сумње или ограде од марксизма, Марковић би исказивао незадовољство, а знао је и да каже: „Ето, ја предајем марксизам на Пенсилванији, у САД има толико марксиста, а ви млађи, овде, нећете да будете марксисти!" За њега и за нас то је био доказ интелектуалних слобода у либералном друштву. По свој прилици није знао оно што тада нисмо знали ни ми, да је целокупна левица у САД, па и марксистичка мисао, била под контролом ЦИА. О томе

смо истину сазнали много касније, захваљујући утемељеним налазима у књизи Френсис Саундерс, *Хладни рат у култури* (1999) [Досије, Београд, 2013].

Поменуте сумње нисмо могли да отворено претресамо, не само зато што у том погледу нисмо сви били „једнаки", него и због тврдолевичарских уверења праксисоваца као и марксистичке догматичности колега с Филозофског факултета, с којима смо били у контакту, што заједничким радом по редакцијама часописа, што на скуповима или индивидуално. У то време, половином осамдесетих, колеге на Филозофском факултету дали су допринос кочењу саморефлексије млађе генерације „свађом у кући" између марксиста и аналитичара (чији трагови се вуку до данас). Разлога за ћутање било је и у траговима „традиционалног" васпитања: на теби је, као младом, да ћутиш, слушаш и радиш, да тек заслужиш да дискутујеш са старијима од себе. За разлику од данашњих младих болоњских докторанада, који наступају самоуверено и гласно, пошто већ „све знају", а што сведочи да ваљано не знају ама баш ништа, први пут сам на јавној трибини Института проговорио 11 година касније, у јесен 1993. И у томе нисам био усамљен. Тек да се зна, колико смо, за разлику од данашњих „експерата", били „назадни".

Речена групна опседнутост генерацијским проблемом (ко смо и куда ћемо?) манифестовала се и на следећи начин. Сваког јутра, код секретара Центра за филозофију и пили смо кафу, што је најчешће трајало све до поднева. Већ то је био симптом да смо радили слабо, као да смо изгубили енергију пре времена. Био је то рефлекс неповерења у владајуће учење и вид спонтаног отпора. Осећао се замор непрекидно прежвакаваног марксистичког материјала. То не значи да нисмо расправљали на различите теме, напротив, него да су нам учинци били врло скромни. Све је одавало изглед: ако већ морамо да пишемо марксистички, да би нас објавили у часописима, „решили" смо да пишемо што мање. Тако сам све то тумачио за себе. Да је од стране Министарства науке тада било оне дисциплине и захтева који су дошли касније, многи од нас би релативно брзо, као „нерадници", добили отказе и ко зна где бисмо били данас.

Међутим, иза површинског „нерада" крили су се мука са собом и својим временом, мрављи рад који оставља десетине и стотине исписаних страница које се потом углавном бацају. Сведочим за себе и још за најмање тројицу колега. Тражили смо своје „место под сунцем", а све под притиском домаћих и иностраних догађаја. Од политике и идеологије готово да није могло да се дише. Протести

против распореда америчких ракета у Немачкој (којих данас нема, мислим протеста), прве приче о уједињењу Европе, „чудна збивања" у СССР-у, па Горбачов, најава „перестројке" и наше хорско подсмевање најавама реформи („унапред пиши пропало"); а код куће, јалова комунистичка власт у посттитоистичком ћорсокаку, економска криза, косовски проблем и Осма седница ЦК СКС , и још јаловије расправе на теме „социјалистичког плурализма". Поврх свега, ишло је свакодневно идеолошко звоцање о реформама социјалистичког система и путевима изласка из кризе. Пошто нас је политика свакодневно давила, све с марксизмом као главним (већ увелико бајатим) зачином, логично је што смо себи постављали питање: Шта радити а да то има неку вредност, да не буде страћено време међ' корицама књиге? У тим мукама, а споља гледано уз кафу, весели и „све дуван пушећи", дочекали смо и крај осамдесетих година. Тада се догодио прелом, барем за неке од нас.

Пошто смо сваког преподнева уз кафу седели испред канцеларије управника Центра за филозофију, а да је то трајало неколико година, сваког јутра смо се с њим поздрављали, а он би, обично, с нама неко време поседео и поразговарао (мање или више, у зависности од тога ко је тренутно био на тој функцији). И те 1989. године актуелни управник (да му не помињем име) знао је, док улази, да нам добаци: „Шта је, момци, чекате да падне 'зид'!?" То би неко од нас, углавном, окренуо на шалу. Неко од нас би му чак добацио: „Да, чекамо. Шта би друго!" Једног јутра, рече он исто и уђе у канцеларију. Овај пут, позовем га, он се врати, а ја му кажем: „Шефе, 'зид' је пао! Ето, дочекасмо!" Није одговорио ништа, само је за собом затворио врата.

А био је септембар и дан пре тога пао је Берлински зид! На 200. годишњицу Француске револуције! Поводом тог догађаја, у другој прилици сам приметио: „Ово је, коначно, крај епохе револуција у Европи!" На то је Зоран Ђинђић узвратио: „Откуд знаш, можда тек почиње!" Да сам био у праву види се из онога што сведочи да је у праву био и он: из серије обојених револуција које су потом уследиле.

Тај догађај ме је, коначно, преломио тиме што ми је наметнуо тему којом ћу се бавити. А из те теме развио сам неколико посебних, о којима ћу у даљем говорити.

После великог и запањујућег догађаја пада комунизма одлучио сам се за то да напишем књигу о судбини оригинала: бољшевичке револуције! Подухват био захтеван и претио је да „сломи" неприп-

ремљеног аутора. Ипак, рачунао сам да тиме, избором релевантне теме, испуњавам свој дуг као друштвени научник, тим пре што сам био уверен да ће неко други, од колега, написати дезидеологизовану историју нашег, југословенског случаја. Рачунао сам на сензибилитет своје генерације, друкчији од сензибилитета старије, партизанске, а и на генерацијско достојанство и идентитет. По свој прилици, био сам у заблуди, јер то се, на жалост, није догодило ни до данас. Прионуо сам на посао одмах, крајем '89, почетком 1990, на шта сам утрошио следећих седам година. Резултат је двотомна *Праксис одисеја: генеза бољшевичког тоталитаризма 1917–1929* (Службени лист СРЈ, 2000, 2001). Ако би се сви резултати сажели у једној реченици, она би гласила: та револуција је била катастрофа, и као таква положила је семе свих будућих у истом смислу и исходу. Уз то, по једном од главних налаза (да их овде не набрајам), а насупрот светској литератури: стаљинизам није систем личне власти, него систем, који би од сваког Јосифа направио „Стаљина". Систем који је поникао из Лењинових системско-институционалних решења. Џугашвили је у том погледу био безначајан. То је образложено мрављом анализом генезе система, без великих гестова и громогласних речи, корак по корак, на шта је отишло око 2000 штампаних страница. Стаљинизам као лична патологија – то је био алиби за одржање власти и поред оптужби Џугашвилија за све и свја, као и алиби за нове шансе, или јалова гаранција да се више не би поновило (као да ни једна друга социјалистичка земља није завршила у свом „стаљинизму").

Из овог посла изашао сам са два даља задатка: први је био критичка анализа Марксове мисли и марксизма (започета у *Праксис одисеји*), до захвата у критику модерног Просветитељства, а други, у тесној вези с тиме, питање могућности аутономне друштвене науке, слободне од идеологије. Овај други проблем ми је непрекидно био на дневном реду, а први је указао на правац на који мора да се решава.

Реализацији овог великог посла претходила је књига *Филозофија у Дишановом писоару: постмодерни пресек XX вековне филозофије* (Нови Сад, 2002), где сам, бавећи се тада актуелном темом постмодерне први пут подвргао критици марксистичку мисао с обзиром на њен тужан или скандалозан крај (који нико од дијалектичара који су „гледали у будућност" није био у стању да предвиди).

Речени програм значио је подухват саморефлексије друштвених наука (и филозофије) у оквиру Модерне и њених дискурзивних склопова које чине: најпре Рационализам и Романтика, као два крила модерног Просветитељства, а потом, од XIX века наовамо, три

идеологије образоване под њиховим окриљем: либерализам, конзервативизам и егалитаризам (марксизам). Као што рекох, у то време сам веровао да ће то бити наш заједнички генерацијски тренд и да ћемо две деценије касније имати чиме да се покажемо пред новодошлим генерацијама. Рачунао сам да то може да буде наш заштитни знак, оно што нас дефинише и разликује од старе, „партизанске генерације" која је имала своју илузију, а и од млађих који долазе са својим преокупацијама и сензибилитетом. Данас видим да сам се преварио, пошто се показало да за највећи број њених припадника епоха нашег социјализма уопште није проблематична. Зато та генерација у погледу критичког преиспитивања није учинила ништа, у одсуству основног мотива такорећи је стала, али зато није изградила свој препознатљив идентитет.

Критику Просветитељства сам предузео пошто сам се водио с два питања. Прво, има ли оно удела и одговорности у катаклизми последњег еманципаторског пројекта, с обзиром да је марксизам највећи и најдоследнији деветнаестовековни наследник Просвети-тељства XVIII века, и друго, колика је улога Просветитељства у идеологизовању друштвених наука које се испоставља као хроничан феномен од њиховог формирања? Уз то су ишла још два питања: да ли је и како могуће просвећивање преко граница самог Просветитељства, и где су и у чему се састоје те границе ? Друго, да ли су и како могуће друштвене науке ослобођене од идеологија? Може се формулисати и овако: ако тврдимо да се бавимо науком и љутимо се на природњаке што нас везују за идеологију, како бисмо могли да докажемо своју објективност и независност, црно на бело или на егзактан начин? Да ли је идеологизовање и политизација наша судбина или можемо да науку упражњавамо без идеолошке тамнице и самообмане? Од наметања марксизма ослободила нас је историја, па је у следећем кораку идеологију требало саморефлексијом избацити из себе.

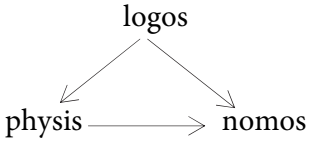
Проблем саморефлексије поставио сам у књизи *Узалудан позив* (2005) у којој сам показао да је тај проблем поставио још Карл Манхајм (Karl Manheim) (1929) програмом тзв. „социологије знања". Захваљујући ауторима Критичке теорије [Horkheimer (1930), Адорно и Маркузе од половине XX века, до краја каријере; в. Брдар (2005): гл. 2, стр. 46–70] и потоњим тумачима, то је остало скривено, иза питања формирања тобоже позитивне социолошке дисциплине. А реч је била, у ствари, о намерном скривању озбиљног проблема саморефлексије, који је преформсираном инвестуром у интересу бољшевичке идеологије до видела истерао Ђерђ Лукач. Проблем гласи:

ако су сва мишљења друштвено-класно условљена, није ли исти случај и с пролетерско марксистичким? А ако је тако, како знате да је оно истинито, да је универзално а не парцијално као и сва друга? На њих никада ни један марксиста није покушао да одговори: сви су се трудили да их прикрију а од Манхјама направе социјалдемократску Бабарогу. Уз то, проблем се директно тицао могућности просвећивања преко границе Просветитељства, одакле следи да су поменути критичари *in actu* били антипросвећујуће настројени (ваљда из уверења да имају крајњу истину и да седе на леђима укроћене историје). И како је проблем погађао ондашње претенденте на научни статус (најпре марксизам), тако је погодио и нас, после пада Зида – то је била поента до које ми је овом књигом било стало.

Поврх тога, књига *Узалудан позив* (узалудност се тиче позива на саморефлексију или преиспитивање) је у исти мах и наставак и критички осврт на књигу Хоркхајмера и Адорна *Дијалектика просветитељства* (1947). Зато је њен радни наслов гласио: *Дијалектика просветитељства: Postscriptum*. Ово тим више што су и ови аутори критиком Манхајма завршили у миту о просвећености (у складу с њиховом тезом да „просвећеност одлази у мит") услед одбране илузије да је с просветитељством „све у реду", што ће последњи одјек имати у Хабермасовој бајци о „недовршености" пројекта Модерне. Шта је недовршено, код њега је остало загонетно, а поготово зашто је тако и има ли каквих унутрашњих препрека ка томе.

Сама елаборација проблема који је изложио Манхајм, дакле, водила је проширењу проблемског поља и то је одвело до критике Просветитељства и његовог рационализма, све до родоначелника Рене Декарта. Први рад који овој књизи припада, а написан је раније показује ћорсокак Просветитељства на случају Декартовог програма утемељења [Брдар 1998; проширено, у Брдар (2015)].

У погледу критике и њене економичности, најпре је требало дискурс просветитељства операционализовати на егзактан начин. Тражени алгоритам који повезује Рационализам и Романтику као два поменута крила, који диктира свеукупну њихову дискурзивну праксу нашао сам у теорији природног права и њеној појмовној тријади:

У Сх. 1) – види доле – ради илустрације приказали смо две ствари:

прво, дискурзивне режиме двају легитимних крила Рационализма и Романтике, и

друго, илустрацију дискурзивних режима великих идеологија, изложену на примеру марксистичког дискурса.

У оба случаја, заједничку матрицу чине бинарне опозиције природноправног дискурса просветитељства с основном тријадном структуром.

Основну осу свих појмовних опозиција илуструјемо сукобом *Романтике* (лево) и *Рационализма* (десно), приказом њиговог присуства у структури марксистичког дискурса.

Сх. 1)

М А Р К С И З А М

Р о м а н т и к а Р а ц и о н а л и з а м

Категоријални низови:

P H Y S I S	–	*N O M O S*
(+)		(–)
природа		цивилизација
човечанство		грађанско друштво
комунизам		капитализам
људска природа		нељудска природа
људски однос		тржиште
предмет потребе		роба, новац
морал		право
спонтаност		поредак
слобода		ропство
друштвеност		егоизам
колективизам		индивидуализам
друштво		држава
организам		механизам

тоталитет	подела рада
стваралаштво	најамни рад
слобода	нужност
јединство	разлике
непосредност	посредовање
демократија	диктатура
друштвена својина	приватна својина
рад	капитал
врлина	богатство
поверење	уговор
аматеризам	професионализам
анархизам	ауторитет
спонтаност	институционалност
експлоатација	експлоатација
природе	човека
владавина природом	владавина човеком
диктатура пролетаријата	диктатура буржоазије
прогрес	поредак
напредак	ред
промена	*status quo*
нестабилност	стабилност
револуција	еволуција
утопија	реалност
радикализам	реформизам
слобода	законитост
идентитет	противречност
знање	вера
аутентичност	отуђење
једнакост	неједнакост
човек	природа
људска природа	нељудска природа
потреба	интерес
ужитак	аскеза
обиље	насиље
општељудска еманципација	политичка еманципација

садржај	форма
суштина	појава
наука	религија
правда	право

Л О Г О С:
филозофија историје
марксизам
партија
критичка интелигенција

Ово је илустрација дискурзивног поретка који своју логику осигурава низом цензура или арканских норми. Критички дискурс функционише кроз основну опозитну матрицу теорије природног права. Базична бинарна опозиција *physis–nomos*, у виду нормативне супротстављености (плус *vs* минус), важи као принцип односа било којих категорија из двеју колона, а не само у постављеним паровима. То практично значи да о феноменима који стоје под појмовима десног низа у режиму дискурса није могућ ни један позитиван исказ; да односе према друштвеним феноменима не опредељују увиди него базична опозитивност која као основни принцип дискурзивног режима *a priori* опредељује и смисао самих истраживачких увида (до нивоа бенигних чињеница).

Све могуће легитимне везе типа *S . p* су дискурзивним режимом *a priori* издиктиране, бар што се тиче носећих појмова дискурса који се појављују на месту функције субјекта у суду *(judgement)* или ставу *(proposition)*. Било који појам једне колоне (у изложеној шеми) у односу је искључивања или супротности с било којим појмом друге колоне. Ставна синтеза *S . p* која не следи диктирану нормативну логику, сваком својом појавом дословно нарушава дискурзивни режим, који се обнавља путем ритуалне говорне моћи заједнице над индивидуалним говорником. Овај због тога може да испадне неозбиљан, као онај ко „још није све научио", што ће рећи да још није интериоризовао императиве „потчињавања правилима" (*observing the rules*) режима институционализованог дискурса и „прећутног споразума" с осталим члановима интелектуалне заједнице. Дискурзивни режим је учвршћен изнутра, нормама дискурзивне заједнице, а

споља стегом структуре првог трансцендентала друштвеног света којег чине:

ауторитет–институција-ум-дискурс

Тако, на пример, у марксистичком дискурсу једноставно није било могуће одржање позитивно акцентованих (у нормативном смислу) *S. p*-синтеза, које искачу из императивних правила спајања, као на пример: „држава је медијум општег добра", „подела рада је умна и рационална и значи ослобођење и 'растерећење' индивидуума"; „слободе нема изван институционалног оквира" или „слобода је могућа само под владавином права"; „приватна својина је основ индивидуалне слободе", итд. У исти мах, дискурзивни режим *a priori* онемогућује критику свих његових афирмативних исказа који су везани на категорије *physis*-колоне. Основни принцип бинарне опозитивности фаворизује вредносно-догматски став према свему из леве (+) колоне и с тиме повезан иконокластичко-критички однос (потпуне или пак више софистиковане негације) према свим компонентама цивилизације сабраним у појмовима десне (–) колоне. То је основна карактеристика марксистичког, критичко-теоријског дискурса који, као *logos*, све поменуте опозиције држи и раздваја у себи. Ово је решење тајне онтолошко-критичког карактера марксистичког дискурса и одговор на питање о пореклу његове белицистичке дијалектике,[1] што у исти мах поткрепљује изложену тезу: да је Марксов дискурс велика трансформација теорије природног права као осамнаестовековног критичко-опозитивног дискурса.

Топологија дискурса Модерне развијена на овој, за ову прилику сведеној основи, изведена је: прво, зарад отворене одбране Леви Строса (Levi-Straus) и његовог дела од површне и јалове хуманистичке критике. Пошто је изложена метода очигледно структуралистичка, намера ми је била да Леви Строса отворено одбраним од површних и неодговорних критика (типова који су га испушили у диму париских кафана, док је он неколико деценија живео с уроње-

[1] Овим се омогућује разумевање опште чињенице: да је у питању једна реторика, под титулом „дијалектике", која никада није била у стању да пређе на позитивно вредновање *nomos*–категоријалног низа, односно свих модерних теорија које према његовим компонентама имају позитиван вредносни однос. Због тога су критике у научном смислу имале ништаван резултат, а у идеолошком само су потенцирале идеолошку хипнопедију под доминацијом дискурзивног режима. О овоме у склопу критике види шире Брдар (1988): 202–226; и в. Брдар (2005): гл. 12.

ницима склоним канибализму и ризиковао да буде поједен). Друго, све је изложено у имплицитном дијалогу с Фукоом и његовом идејом дискурзивног поретка [Foucault (1998)] и везом знања и моћи. У критичком ставу према хуманизму и структурализму, образложио сам да Фукоова теза има основе, то јест да дискурси функционишу тако што субјекти социјализовањем њихове логике науче да следе правила о којима ништа не морају да знају, дакле да важи управо оно што су критичари Фукоу оспоравали. Другу ствар чини наша новина утолико што смо увели тријаду: моћ-вера-знање, где је сваки члан медијум повезивања преостала два. Фукоова двочлана фигура је недовољна јер „виси у ваздуху". Треће, такође теза против структурализма у исти мах је и теза против Фукоа, а тиче се (не)историчности дискурзивних формација. У даљим радовима [Брдар (1999) надаље] показали смо да се структуралистичка метода и историјско истраживање не искључују; напротив, да структуре „носе" процесе „дугог трајања" (Бродел), као и да трансформацијом носећих појмова, а на основу идентичног алгоритма долази до преображаја једног дискурса у други. На тај начин обезвређена је Фукоова теза да се формације појављују ни из чега и да нису потчињене историјској промени [Фуко (1971)], као и оптужбе хуманизма за елеаћанску аисторичност структурализма (према критици Анри Лефевра). По мом мишљењу, порекло Фукоовог става је у сировости и одсуству даље елаборације (готово ни једну од многих идеја није даље развијао), а што се хуманизма тиче, у методолошкој површности и идеолошкој индоктрини-саности.

Критика просветитељства

Други значајан проблем чинило је питање основних програмских тачака модерног Просветитељства. Определио сам се за следеће, као репрезентативне:

1) *Теорија природног права* човека *као грађанина* – као оруђе којим Просветитељство у Модерни функционише као практичнополитички самоинвестирано мишљење. Њен *телос* није у сфери знања, ни вере, него у сфери моћи;

2) *Принцип радикалне скепсе* (Декарт) – чији смисао није у димензији знања него у димензији *вере* [*cf*. Брдар (2015): 112, 150–51].

3) Коначно, *учење о предрасуди* или *о идолима* (Бекон) – чији смисао је у димензији *знања*.

4) Институција „слободне и јавне употребе свог ума".

Структурна анализа, која је уследила, као најзначајнији резултат донела је увид да се Просветитељство као симбол и основ Модерне карактерише с три предмодерне фигуре:

1) *Трансценденталног споразума* – који налаже његово емпиријско усвајање, како би ваша мисао и говор уживали легитимност у семиолошком простору дискурса, а у смислу озбиљних исказа које излажете и заступате. Није реч о томе да тематизујете легитимност дискурса, већ да се потчињавате његовом режиму како бисте добили титулу „аутономног и озбиљног" учесника у расправи. Порекло ове фигуре показали смо у Калвиновој теолошкој доктрини [Брдар (1999)], а у рационализам је уводи Декарт.

2) *Таутолошка фигура легитимације* – што проистиче из претходног, јер се дискурс самооправдава преко вас као енергетске говорне тачке у његовом семиолошком простору. С друге стране, сваки појединачни говор или аргументација добија легитимност у дискурзивном режиму (који се према томе не може критички тематизовати), ако и само ако не нарушава његове императиве. (За ову фигуру као најзначајнијег представника видели смо у Робеспјеру и његовим скупштинским оправдањима слања политичких противника под гиљотину.)

3) *Сцијентизација харизме* – као трећа фигура претпоставља преостале две и значи сцијентистичко, рационално дискурзивно омотавање (које обезбеђује *protective belt*) унутрашњем и недоступном ирационалном језгру великог дискурса *(hard core)*. У другом смислу, сцијентизација харизме се односи на појединца, као утемељивача великог дискурса, који се не може тематизовати већ је као инстанца ауторитета референтна за свако могуће тематизовање. У трећем смислу, реч је о рационализацији ирационалне праксе, када арбитрарно напушта декларисане принципе. (Најрељефнији случајеви ове фигуре за нас су Маркс и Лењин.)

Део критике Просветитељства отишао је на преиспитивање нововековног програма утемељења знања, почев од Декарта. У резултату се показало да су поменуте три фигуре присутне већ у основи његове варијанте метафизике субјекта, што је разумљиво с обзиром да он, као зачетник модерне филозофије у ову уноси протестантизам (што наизглед противречи чињеници да је до смрти исповедао католицизам), а што је изложено у књизи *Између бездана и неба* [Брдар (2015)] То је значило да је већ код Декарта у основе рациоцентричне филозофије заложен ирационални потенцијал који

ће, с једне стране, филозофију увек одвлачити у служење некој идеологији, с друге, што ће се касније исказати у егзистенцијализму, ирационализму и модерном нихилизму.

Ове три фигуре у три димензије дискурса: моћи, вере и знања, функционишу у односима интер(ре)ферентности и граде оперативну структуру сваког великог дискурса и његовог режима. Њиховим дејством у перформансу рационалистичкогполитизованог дискурса:

ad 1) теорија природног права људи која у димензији *моћи* захтева једнакост људи, минирана је сцијентизованом харизмом која обнавља однос апсолутног ауторитета и потчињавања;

ad 2) радикална скепса као друга страна *вере*, постаје инструмент у прилог апологији новог апсолутног ауторитета који функционише на бази предмодерне фигуре трансценденталног споразума.

ad 3) критика предрасуда прелазом у критику идеологије у интересу *знања*, минирала је институцију оправдања пред судом аутономног ума, тако што је логику оправдања свела на фигуру таутологије легитимације.

Можемо да резимирамо. Просветитељски дискурс се од почетка конституисао у таквој структури да је, такорећи, својим довршењем спровео издају својих програмских принципа. Једино што је то избило до видела двеста година касније. На основу изложених структурних увида нећемо претерати у констатацији да је критика изневерена принципом (иконокластичког)/радикалног скептицизма – пошто овај ни у ком случају не може да води рационалности.

Слобода ума у јавној употреби изневерена је трансценденталним споразумом – пред којим нестаје аутономија индивидуе као умног бића.

Коначно, теорија природног права изневерена је, с једне стране, сцијентизацијом харизме и понављањем вертикале ауторитет–подређени, а с друге, поменутим модулацијама врховног топоа, чији исход је како замена природног права историјским, тако и правна дискриминација људи у зависности ком народу, односно класи припадају.

Стање мира као трансцендентални услов рационалности укинуто је у стању перманентног рата на основу којег се дискурс Просветитељства одржава тако што у свом функционисању обнавља манихејску поделу друштва.

Пошто је Просветитељство, с једне стране, било носилац еманципације која је опет, опет, а с друге стране (с наведене три поменутепоменуте фигуре), била блокирана очврслом самокорумпирајућом

структуром, то је од почетка било предодређено да заврши у мраку; и не само понављању онога против чега се борило него и у мултипликовању политичких ужаса током XX века.

Ћорсокак или граница тиче се директно прокламованог начела „о слободној употреби свог ума", којим се самодефинисала укупна еманципаторска мисао. Критика је показала да у Просветитељству *in actu* стоји сасвим супротно, да се ум тек потчињава ауторитету, што остаје скривено под празном формулом „ауторитета ума". У књизи сам то аргументовао преко три фигуре иманентне просветитељском рационализму. То указује да је рационализам обезбеђивао рационалну одору ирационалном ауторитету (што је врхунило у марксизму и социјализму). Нема потребе да овде залазим у детаље, јер су они нашироко изложени у поменутој и још неколико књига које ће касније уследити [све до Брдар (2015) и (2017)]. Зарад што темељнијег оправдања речене критике урадио сам детаљно претресање Декартовог [Брдар (2015)] и Кантовог програма утемељења (Брдар 20017).

Резултат те критике каже: прво, три поменуте фигуре држе границе просвећивања под окриљем Просветитељства и њихово сламање услов је за корак даље у погледу рационалног и умног просвећивања (преко утврђених граница). Друго, готово сви гласноговорници Просветитељства, од Хегела, преко Маркса, до Хајдегера [Брдар (2017б) и Брдар (2017в)], играју циничну игру, јер остају у тим границама а рекламирају начело слободне употребе ума. То ће рећи да су саучесници самоиздаје Просветитељства били најзначајнији нововековни и двадестовековни филозофи! Једини од великих мајстора мислилаца који је превладао речене границе, услед чега је једини просветитељ преко граница Просветитељства је Имануел Кант, [што је образложено у Брдар (2017а)]. Само код њега налазимо некорумпиран програм просвећивања преко речених граница. Зато што их је прекорачио, ограничавањем самог рационализма, платио је велику цену с обзиром на то шта су му касније урадили критичари. Његов случај сведочи како ће проћи свако ко иоле открије хроничан цинизам просветитељског дискурса који се титулише као еманципаторски, а хронично нас гура у стање „незрелости". У односу на то, Кантова (Immanuel Kant) педагошка поука је остала сасвим узалудна, а његове специфичности, које га чине вредним и значајним данас, изложио сам у Брдар (2017а).

Чињеница видљива у савременој историји идеја, која је по мом суду, после обављеног посла критике, посебно скандалозна, садр-

жана је у томе што критике налик овој још увек не скрећу ширу пажњу истраживача. Ово посебно важи за оне у Источној Европи. Што се наше ситуације тиче, критичком анализом Просветитељства бавио се још само Миле Савић [Savić (2006)]. Његова прерана смрт омела нас је да упоредимо достигнуте резултате. Ако изузмемо ова два подухвата, наша ситуација би била још увек провинцијална и анахрона, да није и европска, јер углавном истрајава на устаљеним причама о сукобу Рационализма и Романтике, што смо давно прошли, још као студенти. (Тај заостатак био је условљен наметањем марксизма и његове „безгрешне" самоисторизације.) Ова чињеница гради привид да је с Просветитељством све у реду, што је неистина и опака идеолошка илузија. Када сам рачунао да је за нас пад социјализма довољан разлог за поменуту критику, по принципу „паметном је једном доста", очекивао сам да ћу у овом послу бити тек један од многих. Осећај „црне овце" и одговарајуће усамљености ми говори да сам претерано веровао у моћ своје генерације.

Што се стране литературе тиче вредни су помена критике Алисдера Мекинтајера [*cf*. MacIntyre (1981), (1988) і (1990)] и Питера Греја (*cf*. Gray [(1966), (1969), (1988)], које провлаче кроз више књига, као и Лестера Крокера [Crocker (1959), (1963)]. (Они дају сведочанство да тема није шире заступљена ни у западној мисли.) Као што се види, прве критике развијене су већ на прелазу у другу половину XX века, тако да је чудно што иста код нас (у размерама бивше СФРЈ) није имала ама баш никаквог одјека. Наша критика, такође, развијена у више књига, може без комплекса да се мери с њима. Заједнички став који делим с поменутим критичарима: да је Просветитељство као критичко „превредновање свих вредности" XVIII века, својим последицама у XX веку довело до суноврата у нихилизам [Crocker (1963): 452; Gray (1995): 165–66; Брдар (2015): гл. 16, стр. 269 и даље; Брдар ((2017б): 34, 36–37 и даље; Брдар (2017в): 193, 206]. Ниче је феномен само констатовао али га, дакле, није објаснио. С тим у вези, пожељно је истаћи: њихова као и наша критика не подразумева непријатељски став, како се то критичарима најчешће приписује него напротив, „пријатељски". У нашем случају, то је директно изведено путем два водећа питања: хајде да видимо да ли је према унутрашњој структури просвећивање заиста могуће, и како га омогућити преко његове границе? Од ова два питања происветитељска апологија непрекидно бежи, услед чега се може рећи да углавном остаје на нивоу пропагандних парола („ум а не ауторитет", „истина а не предрасуда", „скепса а не вера", итд.) Потребно је

додати и то да се наша критика потпуно разликује од Мекинтајерове, да је стратешки друкчије усмерена, тако да су и одговори на горња питања из њених резултата непосредније изводљиви.

Основни заплет модерне: мегаидеолошка интерсекција

Кратко изложен дискурзивни мизансцен Просветитељства се мутантном диференцијацијом разложио на три мегаидеолошка дискурса који граде три типа идола *theatri*. Све три мегаидеологије: либерализам, егалитаризам, конзервативизам, своју праформу имају у дискурсу теорије природног права. Овај им је заједничка основа на којој се конфронтирају, али чијим посредовањем је, такође, могућ прелаз из једне у другу.

Основна опозиција у вредносном пренапрезању *physis–nomos* гради искључив или апсолутан режим који је према потенцијалу, а не према непосредној манифестацији, у све три мегаидеологије идентичан. Та вредносна опозиција, сваки мегаидеолошки дискурс из свог режима чини перформативно апсолутним, што је у сва три случаја заклоњено *и легитимисано* типом пропозитивности: либералним, солидарним и егалитарним.

Специфичност нашег истраживања, у односу на горе поменута је и у томе што даљу елаборацију питања превладавања граница Просветитељства водимо до проблематизовања речених идеологија и друштвених наука под њиховим окриљем. Поента је у томе да друштвене науке не делују у слободном простору, већ да је укупан дискурзивни простор колонизован неком од идеологија, која се онда неизбежно намеће као кровни дискурс свим друштвеним наукама. За разлику од уобичајене критике, ово је други оригинални допринос наше критике. Како с обзиром на речену чињеницу, као увек прећуткивано „опште место", обезбедити научну објективност? Поред чињенице исполитизованости друштвене науке (која из изложеног следи), за ово проблематизовање постојао је још један разлог: све интерпретације теоријског наслеђа у историји идеја, друштвеној науци и филозофији, изведене у делу старије генерације, која је свој рад разумевала „на корист револуције која тече", под окриљем марксизма до крајности су идеологизоване до данашње неупотребљивости. То је било посебно сведочанство поменуте исполитизованости.

Наиме, проблем превладавања унутрашње границе Просветитељства добија на тежини образовањем трију модерних идеологија које владају Европом од половине XIX века до данас. Оне су идентичне по томе што су неизбежни оквири образовања друштвених, хуманистичких наука као и социјалне филозофије, и што дословно наслеђују горе поменуте компоненте унутрашње границе, а што се манифестује:

а) тиме да су школске обрзовања одговарајућих верзија истих наука. (Овај увид обара тезу да су идеологије само препреке сазнању; напротив, омогућују га, до одређене границе.);

б) што од одређене тачке тај развој онемогућавају. (Овај увид обара тезу коју све саморазумљиво заступају: да су својим оквирима обезбедиле неограничене могућности сазнања.);

в) те три идеологије у узајамној испреплетености покривају укупан дискурзивни простор позне Модерне, одакле онда следи питање: да ли је могућ неидеологизован поглед на ствари и где би та тачка осматрачнице могла да буде?

Приказани низ дискурзивног режима (из Сх. 1) као форма карактерише и све три мегаидеологије. Њихова интерсективна спрега и узајамна усеченост јасно се илуструје следећим увидом: категоријални низ који је у једном мегаидеолошком дискурсу под *physis*-рубриком позитивног вредносног хипостазирања, у дискурсу друге или треће мегаидеологије је садржан у супротном категоријалном *nomos*-низу, с негативним вредносним хипостазирањем. У нашој илустрацији марксистичког дискурзивног режима, као дискурса егалитарне мегаидеологије, читав категоријални *monos*-низ у дискурсу либералне мегаидеологије ситуиран је под супротну рубрику *physis*-низа. Другим речима: оно што један мегаидеолошки дискурс позитивно заступа, други радикално оспоравају.

Као илустрацију изложеног дискурзивног режима (у Сх. 1) и у исти мах идеологичност официјелног научног дискурса изложена је анализа методске структуре Критичке теорије (КТ) друштва [у Брдар (1989), проширено, у исти (2005): гл. 12; рад сам написао и објавио у *Theoria* 1989, на тражење уредника Зорана Ђинђића за темат „Знање и критика". Био је то, знатним делом, имплицитни коментар његове, тада актуелне књиге *Јесен дијалектике. О утемељењу Марксове критичке теорије друштва*. Зоран Ђинђић је то разумео, али је текст прихватио без речи]. По изложеним резултатима, Критичка теорија у потпуности функционише у овом идеолошко-дискурзивном коду, насупрот модерној позитивној науци која се од њега еман-

циповала још у XVII веку [Брдар (2005): гл. 12; исти (2015): гл. 1]. То значи да се она изнутра, структурно није еманциповала до степена аутономне науке, што Хоркхајмер, у својој чувеној приступној беседи (1934) није довео до појма [исти, (1976): гл. 1], као што је и однос критичке и позитивне науке представио сасвим супротно од оног који уистину важи.

Као појачање тезе да КТ није изашла из природно-правног кода, који еманциповану науку не омогућава него је спутава, изложена је структура методе критике идеологије. Ова као марксистичка, с обзиром да Марксова наука спада у тип КТ према реконструисаним цртама има врло скромну научну вредност [в. шире. Брдар (2005): гл. 13, стр. 353–62; Брдар (2014): 278–81], што сведочи да се ни марксистичка наука није избавила из домена идеологије.

Значај овакве критичке анализе је у утемељеним увидима: 1) да дискурс типа критичке теорије друштва не излази ван идеолошког кода; 2) да се утопија не може утемељити на науци – што иде директно против Марксовог наума; и 3) да је Марксова наука у својим основама само науколика бајка. У научном погледу држе се (и данас) само они делови који су изведени „позитивистички" (нпр. *Капитал*, као „позитиван приказ", по његовим речима). Све остало је машта леворомантичарског *wishfull thinking*.

Три идеологије сам, ради економичности и лакшег разумевања повезао с паролом:

Слобода Једнакост Братство

С. 2) ЛИБЕРАЛИЗАМ ЕГАЛИТАРИЗАМ СОЛИДАРИЗАМ

Слобода 1	**Једнакост** 2	**Заједница** 3
Једнакост 2	Заједница 3	Слобода 1
Заједница 3	Слобода 1	Једнакост 2

Право	**Правда**	**Природа**
Правда	Природа	Право
Природа	Право	Правда

Политика	**Економија**	**Етика**
Економија	Етика	Политика
Етика	Политика	Економија
Знање	Моћ	Вера

(шире, Брдар 2005: 265–66)

и приказао њихову структурну међузависност (у Сх 2), до извођења два закона:

1) свака од идеологија ради на уништењу преосталих двеју;

2) увек дејствују у паровима, против преостале треће, и

3)свака самим исходима свог успеха обнавља претпоставке враћања у живот преостале две (Брдар 2005: 269–70).

Тако гледано: марксизам није усамљен против конзервативизма, јер је исто усмерен и либерализам. Такође, марксизам у пракси, решењем проблема једнакости, обнавља проблеме слободе и заједнице.

Уместо уништења, оне обнављају проблеме који чине хумус тле обнове: марксизам обнавља проблем слободе а тиме враћа у живот либерализам, а уништењем заједнице (продубљивањем класног сукоба, одбацивањем традиције и интернационализмом) обнавља конзервативизам. (То је објашњење успона либерализма и конзервативизма у постсоцијалистичком свету). И тако је случај са сваком од њих јер су у узајамној зависности везане на начин Мебијусове (Möbius) тополошке траке која је тако усукана да унутрашња страна на две преостале постаје спољашња и обрнуто. [Зато прво поглавље њиховог излагања носи наслов „Топологија дискурса Модерне". Брдар (2005): гл. 7, које је имплицитно критички усмерено и против Хабермасовог „дискурса Модерне" (1989)]. То је уједно основни циклус Модерне, што објашњава смрт и оживљавање идеологија: либерализма између два светска рата и његову данашњу владавину, смрт марксизма деведесетих и његове обнове, која се већ назире. Овде није реч о жељама него о предвиђањима чију егзактност обезбеђују поменути закони.

Погледајмо описану ситуацију у Сх. 3 (в. доле). У средини имамо поље заједничко за све три идеологије (**А**), као поље тројне комплементарности.

На ивицама имамо три поља мегаидеолошких парова (**Б**$_1$, **Б**$_2$ и **Б**$_3$) или поља дуалних комплементарности.

Три преостала самостална поља која припадају свакој од њих,(**В**$_1$, **В**$_2$, **В**$_3$).

Ова структура даје методско усредиштење рационалног постављања односа мегаидеологија у виду који измиче свакој од њих. На тој основи постаје могућа саморефлексија филозофије и друштвених наука.

Са ове три идеологије узајамно усечене на начин три круга, као што показује Сх 3, операционализовали смо:

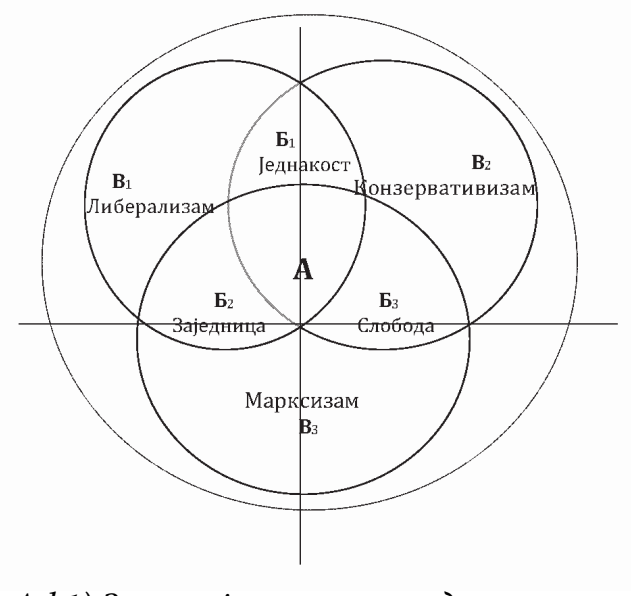
1) основни проблем Модерне, као проблем синтезе,

а такође:

2) проблем објективности у друштвеним и хуманистичким наукама;

Оба проблема по овој егзактној анализи, изгледају као нерешиви, све док су речене идеологије на историјској сцени.

Сх. 3.

Ad 1) Зашто је синтеза неодржива

Првобитни проблем заједнице, услед распада јединства хришћанског света и етике као медијума социјалне синтезе, у модерној рационалистичној филозофији се, као практички проблем, преводи у теоријско-сазнајни, као проблем синтезе теоријског знања. Због тога је проблем конституције друштвене заједнице, трансформисан у проблем утемељења сазнања. Ово је важно за нашу тему, како не бисмо одлутали, то јест, да бисмо се вратили на првобитни, хроничан проблем модерног доба, који је садржан у практичном проблему људске заједнице: како је још могуће за људе да живе заједно?

На основу изложеног, можемо лако да утврдимо у чему се састоји модерни проблем синтезе, који је потенцирао Манхајм. Проблем

је једноставан и гласи: као извести синтезу принципа *слободе*, *једнакости* и *заједнице*? То, значи, није проблем знања, него конституције заједнице. Проблем знања је тек у трећем степену. У другом је то проблем синтезе речених идеологија. Што се ових тиче, изложена операционализација односа омогућава нам да покажемо:

1) у чему се састоји парцијалност свих мегаидеологија – шта их то чини идеологијом;

2) због чега ту своју парцијалност ни марксизам, који се експонира као врхунац саморефлексије Модерне, није био у стању да доведе до појма и пред собом је призна.

Пошто целину проблема синтезе чине три принципа (за нас) у статусу топоа или проблема, узета у *једнакости значаја*, а свака мегаидеологија чини супротно: прави међу њима хијерархију, концентрише се око једног од њих, као врховне вредности којој подређује преостала два, то онда:

1) свака образује целовит одговор на проблем примерено свом перспективизму и редукционизму;

2) свака даје програм синтезе који мора да буде парцијалан, пошто због универзализовања једног принципа не измиче феномену *перспективистичке грешке*.

3) Али пошто свака поседује смисао на нивоима сва три принципа, та грешка остаје невидљива.

У практичном смислу, решење проблема синтезе је, насупрот теоријском, неизводљиво! Наиме, свака од мегаидеологија неизбежно у својој структури садржи преостале две, већ тиме што у свом склопу држи њихове прве принципе у подређеном статусу. Ово има за исход да се модерна идеологија било које варијанте креће у логици „несрећне свести" (Хегел): с једне стране, настоји да елиминише принципе који је угрожавају споља, а с друге, те исте принципе развија, јер их садржи у себи, у виду потиснутих или непризнатих, хроничних проблема, које мора да се развије у суми својих практичних последица. Почетак сваке од њих је оптимизам и вера у посед решења проблема заједнице. Њихов крајњи резултат је такође идентичан: друштвена криза и дезинтеграција. И као што противна идеологија почетно угрожава заступљени програм синтезе, тако у крајњем исходу свака од њих у преосталим двема, овој или оној, налази једини програм избављења из сопствених руинирајућих исхода.

Пошто принципе слободе, једнакости и заједнице мегаидеологије вреднују хијерархијски у исцрпљеном броју комбинација, решење је, логички узев, могуће једино на основу једнакости њиховог значаја.

Теоријски је то лако утврдити, али је практично неспроводљиво. Наиме, пошто свака од њих хипостазира један принцип као врховну вредност, сва три су фронталним сучељавањем идеологија, опет учињени једнаким, само што је њихова синтеза потпуно онемогућена услед ратног стања. Хоризонтала односа окупирана је борбом на живот и смрт. Њиховим посредовањем, намећу нам се лажне дилеме типа: *или-или*. То синтезу *чини* немогућом пошто су:

прво, принципи практично подвојени у виду богова-идола, о које су ослоњени вредносни системи у чије име се води рат за свет и спроводи мобилизација и униформизација;

друго, зато што свака мегаидеологија своју верзију проблема темељи на својој перспективистичкој грешци, у којој види „једино право решење";

треће, зато што, коначно, идеологије „небо премрежују" узимају душе и инструментализују ум. А пошто су жртве у првом реду учене главе, то нема ко да проблем синтезе постави на начин који измиче основној замци из њихове тројне спреге.

Мегаидеологије у приказаној тројној спрези карактерише:

а) историјско-манифестна асинхроност која заклања структурно-латентну синхроност;

б) противречност која заклања комплементарност;

в) узајамно радикализовање и искључивост која онемогућује било какво признато спајање или синтезу.[2]

Целину Просветитељства чини ова мегаидеолошка спрега и растројеност која се у полемичкој узајамности центрира на три основна топоа Модерне без могућности синтетичке везе њихових проблемских поља. Радикализовање разлика затире могућност увида у њихову комплементарност. То чини основну црту мегаидеолошке делатне међузависности *(Wirkungszusammenhang)* која „ради" преко полемичке конфронтације двеју, на претпоставкама привремене одумрлости треће.[3] Овако структурисан склоп Модерне повремено исказује свој

---

[2] Ово значи да неизбежно има спајања али да она нису призната. Ово је питање важно за проблем значаја логике мегаидеологија у настанку друштвених наука, у шта у погледу детаља овде не можемо да залазимо.

[3] Подсетимо се за илустрацију периода хладног рата: конфронтација либерализма и комунизма преко нуклеарних стокова, почела је одмах по „уништењу" нацизма и фашизма. Садашња ситуација је обележена конфронтацијом либерализма и конзервативизма.

политичко-патолошки потенцијал у виду грађанских и међудржавних ратова Европе XIX–XX века.[4]

Колико је решење синтезе у пракси сложено, сведоче промашаји с катаклизматичним исходима у европској историји XIX–XX века. Свако решење је „убијало" Модерну, да се у исходима покушаја његовог остварења срозавала до дна цивилизације.[5] С бољшевизмом и нацизмом, тридесетих година, данас с неолиберализмом и конзервативизмом. Мисао XX века је кумовала највећим ужасима, али излаз није пронашла. Напротив, да се све одвија као да нико ништа није научио, сведочи нетом поменута актуелна конфронтација. (Посебно у неолибералном укидању свих тековина социјалне државе, увођених због претње комунизма.) То не треба да нас чуди, јер с идеологијама ствар стоји исто као с религијама (зато и јесу псеудорелигије): у њима нема напретка и учења, увек су исте, а ако промене има, онда је само регресивна.

Актуална конфронтација либералне и солидарне мегаидеологије на терену који, од пада Зида у Источној Европи упражњен разградњом комунизма, према нашој шеми има две димензије смисла:

1) То је нужни исход у рангу објективног закона и двоструки кумулирани исход владавине једне мегаидеологије по *принципу I*, односно тоталне владавине комунистичке идеологије легитимисане марксистичким учењем.[6] Том владавином нису само „замрзнута" него

---

4 Изложена структура чини основну матрицу финалне фазе дијалектике Просветитељства од 1789. до 1989. Она не следи хегелијанску логику зато што је свака мегаидеологија према преосталим двема истовремено једна теза универзализована као готова синтеза, а према осталима постављена као апсолутна антитеза. Зато нема могућности успона издизањем на виши ниво; напротив, кретање је обрушавање уназад што је осведочено у XX веку: с две ововековне тоталитарне мегаидеологије. Други доказ кретања уназад, довршеног под мефистофелским црвеним плаштом напредовања је садашња актуализација сировог нелиберализма и конзервативизма.

5 О лабилности Модерне у том погледу, в. Брдар (2002): 89–93.

6 Овим принципом можемо да објаснимо и синхроност трију мегаидеологија тридесетих година, до јасног геополитичког диференцирања. Она је започета провалом марксизма у историју у виду Лењинове „пролетерске диктатуре". Успостављањем власти егалитарне мегаидеологије, Западу је дословно наметнуто проблемско поље социјалне правде које је добило акутни вид на подлози послератне а поготово Велике кризе (1929). Тамо где није било демократске традиције – у Италији и Немачкој – као одговор на бољшевички империјализам јавио се конзервативизам, који с бољшевизмом дели идентичну политичку технологију. Мусолини је „покупио власт са улице" *(della strada al potere)* готово по принципима лењинистичке политичке технологије. С друге стране, под бољшевичким притиском западни либерализам је ушао у путању самообразовања и корекције (у Енглеској и САД) што

су и продубљена проблемска поља која преосталим двема мегаидеологијама обнављају актуелност и снагу.

2) Актуелна смрт марксизма и радикалне левице, због закона „плиме и осеке", има доста изгледа да буде идентична са „смрћу либерализма". У питању је привидна смрт, која се лако може сменити реактуализовањем на основу обновљеног проблемског поља социјалне правде – по *принципу II* – ка чему иначе води либерална *laissez-faire* економија као тренутно најзаступљенији програм у бившим социјалистичким друштвима.[7]

Основна апорија Модерне, гледано из изложене перспективе, јесте у томе што је целина разбијена – на три целине, као три вида једног и идентичног. Рекли бисмо: *целина јесте цела, али је, у свакој варијанти, и неистинита*. Ово се противи логици и правилу дељења, али се не може занемарити. Следило би да ни истина не може бити у некој од целина све док је овај тројни склоп на снази.

Као друго, путања „развоја" Модерне, није ни цикличан (конзервативизам) ни линијски (либерализам) ни спиралан (марксизам), него је спиралан, у тополошкој траци, који доводи до важења истог и већ историјски виђеног у виду криза и сукоба, смрти идеологија и њиховог законитог обнављања.

Ad 2) Објективност друштвене науке?

Уколико је сав дискурзиван простор прекривен мегаидеолошким интерсекцијама, онда је простор знања уопште могућ једино ако се полемиком створи пукотина у том пољу (пољу моћи *par excellence*), тако да настаје простор који на њих више није сводљив, тим пре што све три из њега црпу своју дискурзивну снагу.

се огледало у довршењу политичке еманципације, државном интервенционизму с *New Deal*-ом и успостављању социјалне државе. Симптоматично је да је либерализам свом сировом виду почео да се враћа после пропасти комунизма, укорак с укидањем свих социјалних постигнућа.

7 Практично, то би значило понављање промашаја у решењу проблема синтезе, до чега ће по свој прилици доћи, на исти начин како се то већ догодило, о чему сведоче реактуализовања раног либерализма и конзервативизма. Истом логиком могућа је и обнова марксизма. Шансе овакве обнове левог радикализма нису мале, јер ће у међувремену деца да одрасту, а неће знати шта је с марксизмом већ било. Данашња деца сутра неће знати шта значе имена Лењина и Стаљина, која ће можда узвикивати – као што, својевремено, то нису знали ни њихове деде и очеви.

1) иако се у датом мегадискурсу науке образују ради промоције њихове универзалности, сваки велики дискурс од једне границе постаје препрека развоју науке. Наиме, ако сваки поседује одређен капацитет образовања једне исте науке у својој верзији, онда следи да дата наука свој пун капацитет може да развије једино ако превлада своје, појединачном идеологијом постављене границе и изведе синтезу научних капацитета образованих у медијумима осталих традиција. Према томе:

2) мегаидеолошки оквири функционишу као трансцендентални оквири могућности сазнања, пошто од једне границе онемогућавају даље образовање науке, ова мора из свог интереса од једне тачке да оспори поменуту универзалност (коју је раније заступала под изгледом истине) и ради свог самопроширења да промени однос према наукама других традиција. Неопходност превазилажења границе у циљу довршења науке на степену саморефлексије води

(а) неопходности да пређашњи полемички однос према другим традицијама преокрене у однос дијалога и кооперативности; што неизбежно за последицу има

(б) отварање ратног стања са својом идеологијом – због прекида ратног стања с осталим идеологијама. Наука то, на одређеном степену образовања, мора да учини у интересу сопственог опстанка.[8]

Значи, онемогућавање науке идеологијом, у случају великих идеолошких склопова Модерне, важи само од једне тачке историјске генезе друштвене науке из преображаја полемичког постава идеологије, и то на тачци високе образованости науке, такорећи на прагу аутономизовања. Од те тачке идеолошка љуштура из које је као из колевке рођена, постаје претесна и док јој је раније живот давала, сада почиње да је „убија".

Изложена скица феноменолошке генезе наука из идеологија указује на њихов једино могућ настанак у историји Модерне.[9] Методолошки значај изложених увида може се сажети у две основне тезе.

Прва теза: друштвене науке историјски нису могле да настану без везаности за модерне идеологије као посебне оквире *(speziallen Fassungen),* односно за вредности које су хипостазиране у њиховим стратешко-полемичким склоповима, а с друге стране, за њима има-

[8] Ово излагање чини целину с излагањем у Брдар (2002): гл. 14.

[9] Реч је о настанку стратешких друштвених наука: политичке науке, политичке економије, социологије, од Француске револуције до средине XIX века.

нентна типска практично-проблемска поља.[10] Друштвене науке, (као и наука уопште) немају порекло у чуђењу *(thaumazein)* пред светом или знатижељи, него у мукама с практичним проблемима (у првом реду друштвено-политичким) и у одређености неким већ уиграним оквиром који образује стил као и логику мишљења која није сводљива на школска правила апстрактне логике.

Друга теза: По довршењу конституције, друштвене науке паразитирају уколико се не еманципују путем довршења сопственог методског и институционалног склопа. То значи да њихово довршење, у методском, теоријском као и професионално-институционалном смислу, претпоставља одвајање од поменутих (хипостазираних) вредности. Вредносна неутралност је не само могућа него и неопходна за развој аутономизованих друштвених наука.

Поента је у томе да идеологије једна другу утерују у рационализовање, тако што се принуђавају да у све већем степену из свог интереса за моћи образују и одржавају аутономију интереса за знањем. Једном створено слободно поље наука више се не може „прекрити" идеологијама, јер је и њима потребно ради успешније промоције.

То значи, да се током полемичке борбе, вођене интересима за моћи, појављује интерес за знањем из самог средишта мегаидеолошке интерсекције. На крају образовања науке, интерес за знањем мора да се еманципује до ризика сукоба с интересом моћи, што ће рећи да човек науке мора да због знања ризикује протеривање из идеолошког раја у којем је претходно боравио. С обзиром да ризик остракизма очекује припаднике науке у све три идеологије, а да су они по функцији (били) први носиоци борбене функције према противничким идеологијама, то сада долази до квалитативно нове ситуације: друштвени научници образовани у традицији трију идеологија, налазе се заједно на „изборeном острву" аутономије науке, успостављају односе комплементарности и дијалога, а да су управо због тога анатемисани од дојучера-

[10] Предмет науке „на коме она непосредно ради" није природа или друштво, него одређено, практично проблемско поље. Оно је у сваком случају друштвено посредовано или одређено, с једне стране, а преко њега, с друге, наука је у вези са друштвеном стварношћу као и мегаидеологијом времена која је такође везана за исто. Наука се за проблемско поље везује посредовањем идеологије због чега ова чини неизбежну основу образовања друштвене науке. Због тога свака велика научна парадигма у друштвеним наукама као суконститутивни део поседује и типски одређено проблемско поље за које је везана и у чијим границама може да осведочи своју хеуристичку моћ. Услов њеног важења у научној заједници није тек њено „одговарање стварности" него у првом реду одговарање њеног проблемског поља – које се може идеалтипски реконструисати – практичним друштвеним проблемима.

шњих другова који друге идеологије и даље мотре искључиво полемички.

Ова ситуација је, наравно, неодржива, не само зато што човек науке постаје субјект „без завичаја", него још више зато што идеологије у супермодерним видовима без људи од науке једноставно не могу да опстану. Практично, то значи да ће људе од аутономног знања у игру враћати управо онај ко их је претходно анатемисао, из простог разлога што интерес за моћи зависи од знања, тако да аутономија овог другог не сме да се нарушава. На крају, знање и моћ, наука и идеологија морају да нађу *modus vivendi* на начин Шопенхауерове прасади: не могу да се одвоје, а не смеју ни једна другој сувише да се приближавају. Међутим, колико ће то одстојање бити, не одређује наука него идеологија као експонент моћи над знањем.

Приказан однос искључује потпуно еманциповање друштвених наука или граница се у ствари не може прећи. Поред препрека ка томе које се утврђују теоријски, ту су и оне које се исказују практично. Наиме, пошто сам идеју аутономизовања изложио на пар скупова у земљи и једном на конференцији у САД, запазио сам врло информативне чињенице. Прво, међу присутним колегама од знања и струке (филозофима, социолозима, економистима, политиколозима), запазио сам потпуно одсуство воље да се о овој теми расправља. Искуство је *in statu nascendi* било запањујуће, што ме је навело да више на конференцијама не провоцирам присутан аудиторијум. Касније сам схватио „у ком грму лежи зец". Реч је о томе да пуна аутономизација једноставно није у интересу друштвене науке и њених припадника; у конкретном, на пример данас, од неолиберализма (поготово у САД), имала би крупне последице. Питање је како би се таква наука одржала на универзитету, нема сумње да би научници са својим пројектима остали без фондова, или би били сведени на животарење – што је исход имплицитне уцене из везаности за идеологију, где се верност награђује с много тога што би у случају „отпадништва" било изгубљено. Стање филозофије и друштвене науке у САД, од пада Берлинског зида до данас иде у прилог овом објашњењу. Зато се може рећи: за разлику од природних наука, које су се еманциповале још у XVII веку (Брдар (2005): гл. 13; и исти (2015): гл. 1), што се друштвених тиче од тога неће бити ништа, све док и идеологије за које су везане на оду на сметлиште историје. (А како ствари стоје век модерних идеологија поклљапа се с историјским трајањем Модерне.) То је с једне стране, немогуће, пошто знање насупрот моћи нема много шанси, а није ни у интересу, с друге, пошто

су друштвењаци и филозофи спремни да раде и под идеолошким притиском, што се компензује већим материјалним добицима и почастима којих у том случају постигнете, а не само декларативно жељене аутономије, једноставно не би било. Зато је и улазница у први ред фигура друштвене науке и филозофије на светској сцени у ствари идеолошка и таква ће остати[11]

Закључак

Можемо да закључимо да је јединствен истраживачки план реализован систематским кретањем: од појединачног случаја који чини

критика бољшевизма,

преко посебног, у виду

критике марксизма,

изведено до општег нивоа

критике Просветитељства,

[11] Изванредан школски случај у овом смислу представља каријера Карла Попера. Као избеглица из Аустрије од нацизма 1938, релативно брзо је постао малтене први политички филозоф „слободног Запада". Када му погледамо једину књигу у тој области, *Отворено друштво и његови непријатељи* (1945) [Poper (1993)], запажамо: прво, да је то убого, методски сасвим накриво постављено штиво, које данас не може чак ни озбиљно да се схвати; друго, да је то обична либерална пропаганда у амбалажи филозофског дискурса и треће, нарочито усмерена против друге стране „гвоздене завесе", односно совјетског комунизма. Зато не видимо разлоге за оно титулисање. Међутим, они су наравно ту, у другој и трећепоменутој ствари. То значи, просто, да је постао највећи као агилни аквизитер либерализма до неукуса, да Запад зна да окити своје пропагандисте (као што је социјализам чинио са својим) и да тиме засењује простоту источноевропских душа који ће се те његове књиге дохватити четири деценије касније као нове Библије [в. Брдар (2007): 288 и даље]. Рекламом либерализма био је заклоњен и тврди догматизам, ништа мекши од ондашњег стаљинизма (Брдар (2014): 159–62], а рекламиран бајком тобожњег „критичког рационализма" и „самокритике". Поента је у томе, да је Попер издржао у аутономној, ванидеолошкој позицији (па још у критичком ставу према либерализму, све живећи у „слободном свету Запада"), одавно га се нико више не би сећао. То што важи за њега, важи и за десетине других, иначе извиканих аутора, чије звезде и звездице сијају после пада социјализма, а у оквиру неолиберализма.

са закључним повратком на ниво критике друштвених наука, под окриљем идеологија на које се разгранало модерно Просветитељство (са своја два крила Рационализмом и Романтиком).

Ето на шта је, изложено у сведеном виду (што је разумљиво), отишао највећи део радног века, између два јубилеја: од 25-годишњице до 60-годишњице. Критичка саморефлексија, предузета на овим степенима, по мом мишљењу био је најпречи посао после пада социјализма. Наравно, притом мислим на своју генерацију, рачунајући да млађи имају свој сензибилитет, проблеме и да их преокупирају друге, такође значајне теме.

И да на крају не прећутимо питања:

Та, ваљда је корисно установити хроничне препреке толико заступаном просвећивању које је, током последњих две стотине година, више било цинична флоскула идеологизованог саморазумевања Модерне, него стварни процес на корист људи ионако трауматизованих хроничним и све дубљим кризама?

А што се могућности друштвених наука тиче, да ли је описани посао био узалудан? Наравно да није, јер и увид изложен у овом закључку има своју вредност и значај у многом погледу, а нарочито као регулатив за наше делање. Једна од могућности пред појединцем је да друштвену науку напусти, ако већ ослобођење од идеологије није могуће, или пак ако води у усамљеност „сувишног човека", тим пре што се припадници научне заједнице у већини и по правилу, понашају као да проблема, у ствари, ни нема.

ЛИТЕРАТУРА

Примарна:

Брдар Милан. 1999. „Излагање смисла отворености путем деконструкције појма тоталитаризма". *Социолошки преглед*. 33, 3-4:177–216.

____ 2000. *Праксис одисеја: студија настанка бољшевичког тоталитаризма.* Књига I: 1917–1923. Београд: Службени лист СРЈ.

____ 2001. *Праксис одисеја: студија настанка бољшевичког тоталитаризма.* Књига II: 1923–1929. Београд: Службени лист СРЈ.

____ 2002. *Филозофија у Дишановом писоару. Постмодерни пресек XX-вековне филозофије.* Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

____ 2005. *Узалудан позив. Социологија знања између идеологије и саморе-флексије: случај Карла Манхајма и Просветитељства*. Нови Сад: Stylos.

____ 2008. *Поуке скромности: Карл Попер, отворено друштво, наука и филозофија.* Београд: Завод за издавање уџбеника.

____ 2014. *Филозофија, наука и истина. Запостављене перспективе филозофије науке*. Крагујевац: Центар слободарских делатности; Београд: Институт друштвених наука.
____ 2015. *Између бездана и неба. Критика Декартовог програма рациоцентричног утемељења као херменеутика нововековне филозофије*. Београд: Институт друштвених наука.
____ 2017а. *Solus sive Communis: Кантова актуелност, питање утемељења и апорија просвећивања.* Београд: Институт друштвених наука; Сремски Карловци: Каирос.
____ 2017б. *Ум Црне Шуме. Успон и пад Мартина Хајдегера.* Књ. 1: *Успон*. Нови Сад: Завод за културу Војводине.
____ 2017в. *Ум Црне Шуме. Успон и пад Мартина Хајдегера*. Књ. 2: *Пад*. Нови Сад: Завод за културу Војводине.

* * *

Brdar, Milan. 1988. „Kritika kao neosholastika: o metodi ukidanja teorijskog pluralizma". *Sociološki pregled*. 22, 3: 201–228.
1989. „Vera–znanje–moć: znanje i kritika u ‚kritičkoj' i ‚tradicionalnoj' teoriji društva". *Theoria*. 32, 3–4: 5–29.
2008: „Nasleđe Karla Marksa: politička metafizika, zavedena emancipacija i propala nada". U *Marxovo nasljeđe*: zbornik radova, ured. Markus Manojlović, 32–66. Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao.

Секундарна:

Фуко, Мишел. 1998. Археологија знања. Београд: Плато; Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

* * *

Crocker, Lester. 1959. *An Age of Crisis. Man and World in Eighteenth Centuru French Thought*. Baltimor: Johns Hopkins Press.
1963. *Nature and Culture: Ethical Thought in the French Enlightenment*. Baltimor: Johns Hopkins Press
Foucault, Michele. 1971. *Riječi i stvari. Arheologija humanističkih nauka*. Beograd: Nolit.
Gray, Peter. 1966. *The Enlightenment: An Interpretation*. Vol. I: *The Rise of Modern Paganism*. London: W. W. Norton.
1969. *The Enlightenment: An Interpretation*. Vol. II: *Science of Freedom*. New York: Alfred Knopf.
1988. *Voltaire's Politics: The Poet as Realist*. New Haven: Yale University.
1995. *Enlightenment's Wake*. London: Routledge.
Habermas, Jürgen. 1989. *Filozofski diskurs Moderne*. Zagreb: Globus.
Horkheimer, Max i Adorno, Theodor. 1974. *Dijalektika prosvetiteljstva: filozofski fragmenti*. Sarajevo: „Veselin Masleša".

Horkheimer, Max . 1930. „Ein neuer Ideologiebegriff", U *Ideologiekritik und Wissenssoziologie,* Hrsg. K. Lenk, 227–44. Darmstadt und Neuwied: Luchterhand Verlag, 1976.

1976. „Tradicionalna i kritička teorija", U *Tradicionalna i kritička teorija*, red. Zdravko Kučinar. Beograd: BIGZ

MacIntyre, Alasdair. 1981. *After Virtue. A Study of Moral Theory*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.

1988. *Whose Justice? Which Rationality?* London: Duckworth.

1990. *Three Rival Versions of Moral Enquiry* Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.

Manhajm, Karl. 1974. *Ideologija i utopija*. Beograd: Nolit.

Markuze, Herbert. 1977. *Kultura i društvo*. Beograd: BIGZ.

Popper, Karl Reimund. 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji.* Knj. I–II. Beograd*:* BIGZ.

Savić, Mile. 2006. „Prosvetiteljstvo: kriza i preobražaj pojma*"*, *Filozofija i društvo* 2: 9–29.

THE CRITIQUE OF ENLIGHTENMENT: AN JUSTIFICATION, OR THE PROSPECTS OF EMANCIPATION OF THE SOCIAL SCIENCES FROM IDEOLOGIES.A PERSONAL REPPORT

Milan Brdar

Summary In this article, writen for the 60th Anniversary of Institute of the Social Sciences, author is about to exspose some memories regarding last three decades with special attention payed to preocupation of young collegues that come in the Institute at the beginning of the eighties. After the review of preocupations and efforts aiming at finding themselves within the realm of science during the eighties of 20th Century, author exhibits the results of his work as a member of the Institute during the 35 years. On the eve of the fall of socialism, first decision was to write critical history of socialist revolution. Next task was endeavour toward the critique of modern Enlightenment, which thereafter showed itself as a cover thema (or leading motiv) of entire subsequent work of the author. After exposition of the main inner obstacles of the Enlightenment which provide justification to the thesis that the marxist emancipation project was doomed to fail, author deals with the problem: is it possible to liberate social sciences from modern ideologie: liberalism, egalitarianism, conservativism? Given conclussions are rather pessimistic. Whole critique and analysis is at disposal in ten books, published from 2000 till 2017.

Keywords: Enlightenment, Rationalism, Romantics, marxism, selfreflection, philosophy, social sciences, liberalism, conservativism, egalitarianism.

USE OF RESEARCH EVIDENCE FROM SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES (SSH) FOR ACHIEVING POLICY AND SOCIAL IMPACTS[1]

DRAGANA AVRAMOV*

Abstract Science and technology are seen as driving forces of modern society. There is general agreement that they shape many aspects of public and personal lives and they often do so in a complex and unpredictable way[2]. The author argues that the grand challenges facing Europe in the Global World associated with demography, sustainability, environment, wellbeing, security, and uncertainty, are of social and ethical, rather than technical and/or technological nature. Research helps deal with unexpected and unforeseeable future. Social Sciences and Humanities (SSH) researchers have the core competences needed to address many themes related to the grand challenges. The author discusses how integration of SSH in interdisciplinary research is supported by the research funding agencies, in particular the Framework Programmes of the European Union, which have been conducive to the establishment of the European SSH Community and European SSH Area. She looks at difficulties associated with SSH impact assessment and addresses use of SSH research evidence by the key policy actors for shaping policies.

Keywords: Social Sciences and Humanities (SSH); **s**cientific, policy, and social impact of SSH; use of research evidence; European Research Area (ERA).

European Research Area (ERA): emergence of ambitious research policy in the European Union (EU)

Research policy has been a constant in the European Union (EU) project ever since the 1st Framework Programme (FP) established in 1984.

* Director, Population and Social Policy Consultants (PSPC), Brussels

1 This article was inspired by the IMPACT_EV methodology and drafted under WP7

2 e.g. van Raan, 2000 and 2000a

The gradual process of research policy building started with the aim to create European added value to research efforts of Member States (MS). The level of ambition increased over time. In the second half of the 1990s Research and Technology Development (RTD) agenda acquired centrality as research was expected to contribute to achieving growth, enhance employment levels and quality of work, and social cohesion in the European Union. Science and technology were to deliver solutions to a growing list of problems.

The ambitious targets for European research performance were embedded in the creation of a European Research Area (ERA) endorsed by the Heads of Governments at meetings in Lisbon (2000) and Barcelona (2002). ERA is anchored in the 2007 Treaty of Lisbon. Article 179 of the Treaty foresees a single market in which researchers, scientific knowledge and technology will circulate freely. The broader ERA aims are to achieve a unified research area open to the world, based on the internal market through which the Union and its Member States strengthen their scientific and technological bases, their competitiveness and their capacity to collectively address grand challenges (EC, COM 2012).

The overarching ERA vision enshrined in the primary EU legislation is transposed into objectives/key building blocks, which have been underpinned by numerous ERA initiatives. The overarching objective of a creation of a single labour market for researchers, is supported by excellent research institutions and universities, world-class research infrastructures, opening of the ERA to the world, effective knowledge sharing, and well-coordinated research programmes and priorities (joint programming) (e.g. Pauli, 2009).

The ERA process is sustained by an ever-growing number of initiatives and funding instruments. Initiatives address better governance and political steering at the ministerial level, European partnership for researchers, joint programming in research, integration and development of research infrastructures, international cooperation including partnerships with Third Countries, and knowledge transfer and intellectual property (IP) management.

The evolution of how EU thinks about SSH

The EU endeavour to integrate research efforts of MS and of EU and create an internal knowledge market is evident more particularly since the 4th Framework Programme (1994-1998). In national and EU

research policy circles the prevailing view about SSH was that social science systems produced fragmented research with researchers working within their national contexts. It was compartmentalized into disciplinary and sub-disciplinary boxes and lacked integration of knowledge necessary for relevant policy-making, especially at the European level. National SSH research communities were often unaware, partly due to language barriers, of research established in other countries. A significant push towards consolidating fragmented SSH research came through the EU research funding instruments.

Framework Programmes (FP) created an intervention space for overcoming structural and institutional barriers that prevailed in the MS by laying EU ground rules in the form of eligibility rules and calls requirements, and evaluation criteria for accessing ERA financial instruments. FP rules and expectations on how social sciences and humanities were to play a role in meeting the knowledge needs had a significant impact for the emergence and establishment of the European Social Science and Humanities Community (ESSHC) and expansion of the European Social Sciences and Humanities Area (ESSHA).

Ambitions towards SSH grew over years together with increased funding. Already in FP5 (1998-2002) SSH were expected to contribute to addressing major challenges such as ageing, city of tomorrow, or innovation, but often as 'add-on'. They had a more prominent place in addressing social exclusion. Furthermore, in FP5 socio-economic impact was introduced as key evaluation criteria and thus integration of natural and engineering sciences with SSH was encouraged. The expectation toward creating a socio-economic impact in all research areas funded under FP6 and later in FP7 placed SSH at the heart of the attempt to integrate natural and engineering sciences with social dimensions of growth, cohesion and wellbeing.

Transnational research was to address the supra-national challenges. Design and implementation of research in joint research projects and research and training actions involving mandatory mobility were seen as tools leading towards the establishment of the European Research Area. As result of this vision the SSH area of social and policy relevance received substantial funding in 6th (2002-2006) and 7th (2007-2013) framework programmes.

The EU flagship initiatives accelerated changes in the national science systems and enabled solid establishment of the SSH as significant part of ERA. The EU research agenda and quest for transnationality, multidisciplinarity and the new meaning of comparative research (e.g.

Agalianos, 2006) had a profound effect on structuring SSH and steering its outputs.

The way social sciences and humanities do research has been changing, more particularly during FP7. This change in itself is a significant outcome of the implementation of research policy through funding of SSH projects. The EU funding of SSH research is a drop in the ocean in comparison to amount of investment by MS in national research projects. Nevertheless, there is ample evidence that it had some multiplier effect for shaping national research, training and mobility schemes, and promoting research careers in Europe (e.g. ENGRES, 2014; Avramov, 2015).

The evolution of how SSH do research

The design and implementation of socio-economic research in the EU collaborative projects built on eligibility criteria that required participation of at least two or more partners from different EU-countries and associated countries. In FP7 specific calls sometimes requested seven or more partners, and in general in FP7 there was an embedded conviction that "big is good" and "the bigger the partnerships the better". There is lack of consensus in the SSH community, and in other disciplines for that matter, as to the extent that FP7 large, so called Integrated Projects (IPs) involving sometimes 20 or more partners, contributed to better, more applicable knowledge and structural consolidation of research excellence. In our view IPs were in practice more of a mechanical sum of loosely related sub-projects and partnerships that were difficult to manage and were not sustainable after the end of EU funding.

Regardless of the controversy over "the right size of partnerships", what remains unchallenged is evidence about the benefits of transnational cooperation in SSH and establishment of the European SSH area. As result of the stimulus through funding instruments, the intra-EU networking in SSH was intensified. European networks were encouraged to cooperate in research with Third Countries, breaking thus the tradition of bilateral cooperation in SSH, mainly with USA. The meaning of transnational research was in turn shaped by the evaluation criteria that valued user/stakeholder involvement under 4th, 5th, 6th, and 7th FPs (and earned centrality in Horizon 2020). Internationalization of SSH was a major achievement of ERA.

The traditional division between pure and applied research faded away. Kuhn and Remøe (2005) argue that a transition occurred from contemplative to collaborative applied SSH research. SSH research community by and large took up the challenge of shaping project outputs and communicating science in ways that are policy oriented. Focus shifted significantly towards partnerships between academia and non-academic institutions. Academia-industry/academic-non-academic organizations/public-private partnerships did not come natural to SSH - they occurred largely EC/top-driven. Requirements were introduced for academia/stakeholder partnerships[3] or such partnerships were encouraged by embedding inter-sectorial dimension in the evaluation sub-criteria for the selection of research proposals for funding.

In the 3rd call of the Socio-economic Research Key Action of the 5th FP, two themes, "The development of European infrastructures for comparative research in the social sciences and humanities"; and "Support activities to stimulate the development of social sciences and humanities in the European Research Area" were designed to contribute structuring and consolidating SSH area (e.g. Watson et al, 2010). The authors of the evaluation of formation of the ERA in SSH underline the importance of the incorporation of such objectives into FP6 "Citizens and Governance in the Knowledge Based Society". The authors also mention that the use of Networks of Excellence (NoEs) and Integrated Projects (IPs) in FP7 also aimed at structuring the research scene.

The EU-driven expected impact of research was strongly incorporated in the FP7 eligibility and evaluation criteria. Projects were selected because they committed to transnational, multidisciplinary research involving stakeholders. This resulted in significant shift from academia centred research towards public-private/academia-non-academic-institutions partnerships and pathways, and on job training of early stage researchers including secondments in non-academic institutions, and inter-sectorial exchange of staff. These requirements for funding during implementation of projects were evidently transposed into new forms of outputs and achievements/impacts of individual projects.

---

[3] Various terms were used during FP7 to define quest for the involvement of non-academic partners in EU funded research. Widely in use, especially in MCA was the term "industry" conceptualized in the broad sense as it included institutions such as museums. The term "public/private" partnership was also in use but that was disbanded as a growing number of universities were operating as private sector organisations. Finally, all "non-academic/industry/private/public/policy/public at large" were bundled under the umbrella notion of "stakeholders".

While the beneficial impact on how SSH do research and the scope of knowledge they produce is perceptible, the impact for the big ERA landscape is less evident. The transformative effects of SSH research outputs are slow to emerge.

In FP7 mid-term evaluation Watson et al (2010) conclude:

"The findings of this evaluation have shown that in the field of SSH research policy making, the FP SSH programmes have had a limited impact on national programmes, and that national SSH research policy is still mainly driven by domestic agendas" (ibid).

Social innovation and socio-technical integration

Social Innovation and the Innovation Union Flagship Initiative gave a new direction to SSH by boosting social innovation research under FP7 Socio-economic Sciences and Humanities. Starting in 2011 the European Commission (EC) funded substantial research programme on public sector and social innovation. In 2011 Social Platform on innovative social services was launched. In the work programme in 2012 social innovation calls addressed social innovation against inequalities, social innovation in the public sector, and a Specific International Cooperation Action addressing social innovation for vulnerable groups. In the last year of FP7 several other topics on social innovation were supported.[4] In addition to measurements, evaluation and financing, also barriers for scaling up were to be addressed. Bringing to the table the issue of scalability was, in our view, a significant step forward for the enhancement of relevance of SSH.

The discussion about accessibility, affordability, accountability, and acceptability needed to expand to include replicability of service innovation, scalability of service innovation and customization/personalization of service innovation without which there is no effective social innovation (Avramov, 2014).

Despite significant funding in the 2010s the policy makers were critical towards SSH in particular as research projects were not visibly/measurably contributing to economic growth and citizens' well being. The research policy mainstreaming shifted towards quests for the so-called Key Performance Indicators (KPIs). The shift from the notion of value of research towards measurable indicators of impacts as

[4] For the list of topics see http://ec.europa.eu/research/social-sciences/index.cfm

requirements for funding research was not SSH friendly. The outcome of the short-term vision of how science is to change society was a sharp disenchantment with SSH. It resulted in the weakened position of SSH in research policy orientations.

The end of FP7 (in 2013) marked the end of large scale funding for SSH. Instead a new vision was promoted of how SSH should do research and be involved in tackling global challenges. The vision entailed integration of social sciences and humanities across all Horizon 2020 (2013-2020) activities. The EU expectation is that this approach will:

"… maximise the returns to society from investment in science and technology." [5]

Socio-technical integration as the baseline of the ERA vision had acquired centrality (e.g. Rodrigues et al., 2013)[6]. Social sciences and humanities have become one of the so-called key cross-cutting issues together with gender, and international cooperation. Other cross-cutting issues that may also be included in the work programme are, for example, science education, open access to science publications, ethics, standardisation, climate and sustainable development.

Some MS that are forerunners in evaluation of research outcomes, such as Finland, do see a positive development through opportunities for social sciences and humanities to cooperate with other disciplines:

"Many of the themes related to specific grand challenges identified by the Academy of Finland call for cultural and social research." (Academy of Finland, 2012)

The analysis of strengths, weaknesses, opportunities and threats (SWOT) of research and research training in the fields under the auspices of the Finnish Research Council for Culture and Society concluded that there is high societal impact of research. Opportunities lie with new innovative, transdisciplinary lines of inquiry as SSH researchers have the core competences needed to address many themes related to the grand challenges. However, this opportunity may come at a high price:

"Some lines of cultural and social research are at risk of being relegated into auxiliary disciplines and/or practices of technical expertise". (ibid)

---

5 https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/area/social-sciences-humanities

6 Rodrigues et al. (2013) studied the socio-technical integration (STI) in EU Framework programmes and concluded that STI has increased substantially over time.

Political disenchantment with SSH

An often reiterated reproach to the SSH by policy stakeholders is that the research continues to be fragmented, isolated from other research disciplines, and is largely self-referential. Researchers cite each, and talk among themselves in their own comfort zones at annual conferences organized by their professional associations. Some Editorial boards of journals composed by peers even request auto-referencing.

Indeed, in the landscape of the bulk of national funding of social science research the disciplinary bounders are still very strong. National funding organisations are slow to bridge disciplines, and to actively promote scientific dissemination and also exploitation, communication and outreach.

We acknowledge many pitfalls of SSH fragmentation, disciplinary borders, excessive importance for academic career advancement given to publication in journals evaluated by peers, read (only) by peers, and referenced by peers[7]. We acknowledge the resilient practice of "preaching to the converted" at annual conferences of own association where researchers keep persuading each other to share theories and values that they already believe in and already share.

We also acknowledge that there are tensions in the SSH community due to conflicting ideologies built in the SSH theoretical frameworks. There are also tensions between the stakeholders, such as NGOs, involved in research as producers and users of knowledge, who may have different agendas and different visions about issues such as inequality, social justice, communitarism, markers of group identity, social cohesion, just to mention a few.

After reviewing hundreds of project reports produced under FP6, FP7, and Horizon 2020 we can also acknowledge that some are written in a format, which is not suitable for policy makers (e.g. Avramov, 2003; Reale et al., 2013; IMPACT-EV, 2015). Even when research findings and conclusions are transposed into lay language via policy briefs they are often very far from what policy makers need and can effectively use.[8]

---

7 In 2010 the research advisory committee conducted a review of the Swedish research system (Regeringskansliet, 2010) and critically remarked that "Citations provide an indication of how well known the research is among other researchers (p.5)". See also Wouters and Costas (2012).

8 See also https://ec.europa.eu/research/social-sciences/index.cfm?pg=library

To address these drawbacks, significant EU research funding instruments have been allocated for consolidating dispersed project findings on similar or complementary issues and communicating science for bringing it closer to citizens/taxpayers who are the ultimate agents of funding of research.

Use of research evidence for policy review to enhance impact of projects

The promotion and exploitation of results of SSH research projects in European policy domains dates back to TSER 1995-1999, and the Socio-economic Research Key Action 1998-2002.

A process was established to review emerging and current policy directions in particular areas, look through the overall research portfolio for pertinent findings, conclusions and lessons, and develop policy briefing reports in the following domains: employment and unemployment; social exclusion (poverty, social stratification) and social security systems linked with pensions; social indicators and social sciences infrastructures; citizenship and identity; education, inequalities and social exclusion; enlargement; family and welfare; information society; quality of work; European identity and the relationship between European secular state and religious communities; innovation and research policy; training; regional policy; sustainable development; education; governance; science, society and governance; migration; framework conditions and intra-firm dynamics; higher education; gender equality.[9]

For a variety of reasons this promotion of European research results to European policy did not result in the publication of all the review reports. Reports were not made available to other stakeholders and were put on the back burner by the commissioning agency, the EC.

There are examples of better-structured and durable impacts that were produced in the area of educational research initiatives. Educational research has a long tradition in FPs and the use of research evidence from projects for supporting policies is an example of high impact for enhancing ERA. Significant networking in the area has been operating since 2007. The European Commission's Directorate-General for Education and Culture (DG EAC) set up two networks: the Network of Experts working on the Social dimension of Education and Training

[9] http://cordis.europa.eu/citizens/res_clusters.htm

(NESET) and the European Expert Network on Economics of Education (EENEE).

NESET and EENEE add value to SSH research by clustering research findings from a broad range of individual projects and pass the key messages to the policy actors on behalf of the SSH community. These networks were setup to serve as intermediary bridging the gap between research and policy-making as global network of academics working on social aspects of education and training[10]. The work is organised around policy themes, and includes preparation of analytical reports and policy briefs and responses prepared by network members to the *ad hoc* questions. Topical conferences are designed to bring together a broad range of stakeholders to enhance the take up of evidence for policy making. NESET and EENEE are robust dedicated resource for policy makers and practitioners. They pool expertise in SSH that draws on actions funded by the EC, and databases and project outputs available worldwide.

Assessing the impact of research evidence

The collaborative research project IMPACT-EV (http://impact-ev.eu/)[11] used the CORDIS database for exploration of EU FP6 and EU FP7 projects (period 2006 to 2012). The IMPACT-EV reports present an impact assessment of a total of 439 SSH projects funded under FP6 (last call) and FP6 Priority 7 and Priority 8 FP7 SSH, NORFACE (Health, Energy, where SSH are embedded), European Research Council (ERC) SSH and FP7 SSH. The assessment covers four domains: scientific, political, social, and the promotion of the European Research Area. Reports convey abundance of SSH research evidence to inform and/or change policies that can address the key global challenges identified by the EU.

---

10 http://nesetweb.eu/en/about-us/

11 IMPACT-EV http://impact-ev.eu/ consortium is composed of: University of Barcelona, (CREA-UB) Spain, Department of Science Policy and Scientometrics, Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences (MTA KIK-TTO), Hungary; DANS Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW); Centre for Organisational Research (CORe) at Università della Svizzera Italiana, Switzerland; Institute for Economic Research on Firms and Growth (CERIS –CNR), Italy; Population and Social Policy Consultants (PSPC), Belgium; Trinity Long Room Hub, Trinity College Dublin, Ireland; Health Economics Research Group (HERG), Brunel University, UK; Cardiff Metropolitan University, UK

In the fast changing socio-economic and technological landscape there is obviously a never-ending need for new and updated SSH research evidence. Yet, there is a certain malaise both in the research and a broader stakeholder community that the policy makers' mantra "we need more evidence" and researcher's mantra "we need more data" is used as an excuse for not making effective use of existing SSH research knowledge.

Indeed, the existence of research evidence, innumerable (albeit disperse) data bases, systematization of evidence, tailoring of evidence for a range of communication tools targeting various stakeholders, dissemination and communication, and high visibility communication events, are insufficient to produce a structuring effect for society when there is weak political exploitation landscape.

It would be rather ingenious to believe that the relationship between policy and research is linear. The production of research and the use and application of evidence is mediated by complex social and political processes. Research evidence *per se* is not sufficient for creating a policy space for action.

The claim of the Swedish Research Council that the increase in the volume of the scientific outputs worldwide is contributing to shift in policy making from predominantly ideological premises of societal value of research questions toward a more knowledge-based approach to research questions which address important societal issues and take on board end user needs is enlightened. Yet, in the ERA landscape it appears as aspirational rather than a factual statement.

It is reasonable to assume that research can be an important part of the development and implementation of knowledge driven policies. This premise is increasingly used for embracing the narratives about science that guides policymaking in terms of objectives and instruments it uses. Policy research in engineering, science and technology is identified as the key agents of socio-economic change and learning firms and citizens (e.g. PREST et al., 2002). In these domains evidence of impact may be complex to produce, but impact is relatively straightforward to argue in comparison to SSH value for society.

The key agents for generating SSH impact are policy makers and governance institutions, and citizens. The learning paradigm for the transfer of knowledge (ToK) in domains addressed by SSH is less of a game changes in terms of the transformative potential. Indeed, scrutinizing ToK processes and use of SSH knowledge generated under FPs we

find little evidence of transformative effects of research evidence on policy processes and implementation practices.

There is much evidence that SSH research has informed policy makers. There is not much evidence that this information has been conducive to informed policy choices in some of the key challenges. A striking example is the mismatch between research evidence and non-take up of evidence for managing migration and integration of immigrants, for example (e.g. Avramov, 2016; 2017). SSH knowledge is not (sufficiently) used and is not (effectively and fast enough) transposed into policies. As result, there is not much visible and measurable evidence of socio-economic impacts of SSH. In research policy orientations the lack of measurable evidence of societal impact, has resulted in recent years in lowering expectations towards SSH, disenchantment with SSH outcomes, and decrease of funding for SSH.

The Gordian knot for SSH having to demonstrate the impact of research on bettering of society is the indispensible requirement for achieving any impact that lies at the border of the research landscape. Achieving impact of SSH requires a political will to embrace research evidence.

Poor take up of SSH research evidence equals low impact of SSH research evidence.

The transformative power of SSH and its limits: political space and political will

There has been an ever-growing quest coming from policy circles for more research-based evidence and ever-present evidence of low take up of research evidence for policies. The transformative power of SSH knowledge produced under FPs is not strikingly evident.

There has been abundance of EC funded research on education and inequality, education and wellbeing, education and social cohesion, and other social aspects of education, so it is possible to use this SSH research area as example how research relates to educational policy in ERA. There have been numerous peer-learning activities to synergize national efforts to promote equity in education, as well as commitments at the highest levels of governance. Ministers committed to several EU targets, one concerning early school leaving.

In 2008, upon request of the council of Ministers, a report was presented with findings from the cluster on access to education and social

inclusion focusing on Early School Leaving (ESL) and migration (Avramov, 2008). The report to the Council of Ministers made it clear that the target set by the Ministers that by 2010 an EU average rate of no more than 10 per cent early school leavers should be achieved is not going to be attained due to insufficient support and ineffective policies during the 2000-2008 period. Data presented clearly showed that early school leaving persisted as a serious social problem. There was an improvement of only 2,3 per cent since 2000. It was clearly communicated to the Ministers by the SSH research community that if this trend of slow pace of action continued the percentage of early school leavers would drop from 15,3 percent in 2008 only to 13,9 percent by 2010.

Additional efforts that were needed to reach the benchmark level of 10 percent by 2010 were systematized and supported by research findings. It was communicated that research evidences how children from families with interlocking social disadvantages such as poverty, unemployment, bad housing, low initial education of parents, poor literacy, immigrant or ethnic minority background, are overrepresented among school drop outs in all countries. Instruments for action identified for guiding policies included: *Prevention* (prevention is more efficient than compensation); *Partnership* (it is necessary to involve different actors and agencies and address also the needs of the parents of children at risk); *Quality* (evaluate and monitor the quality of all schools); *Support for teachers* (avoid a very high turnover of teachers and ensure that well trained and experienced teachers work in disadvantaged schools); *Ethos of respect* (the sense of well-being and respect at school must be fostered) (Avramov, 2008).

In 2010 after failing to reach the 10 per cent target, the policy makers simply shifted the time line for another 10 years. The same target for reducing early school leaving to 10 per cent was now set for 2020.

The conclusion that may be drawn from this example is that even when research evidence captures the attention of the highest level of national governance, even when the Council of Ministers hears the research finding, research evidence is not a sufficient tool for SSH to achieve transformative impact. The ultimate keys to policy impact are outside the research domain.

One of the problems about a variety of targets such as Early School Leaving (ESL), decreasing poverty or increasing the Healthy Life Years (HLY), i.e. disability-free life expectancy, is that EU sets unrealistic targets that are bound to fail. One of the stakeholders, Freek Spinnewijn, interviewed in 2015 for the IMPACT-EV project stressed:

"EU institutions set unrealistic time lines and do not provide financial resources. It's as if they build the ambition into the failure."

In the narrative about expected impacts for socio-economic development, and in more recent years quest for innovation, there are also limitations inherent to social innovation that stem both from ways SSH do research and the composition of stakeholders users of SSH research evidence.

The transformative power of technical/technological research and development/innovation has to do with the fast take up of innovative technologies by the market of things. The market of policies has an infinitely slower take up of innovative solutions by governance institutions. SSH research evidence is trapped in traditional institutional set ups and volatile political landscapes. Any change in social services is a politically hazardous enterprise however well documented it may be. A typical example is the abundance of evidence about needs for people to work longer years and resilience of the opposition to change of age for entitlement, which was set in the Bismarkian old-age and disability pension scheme of 1891 – a threshold to which most people did not survive in those days.

While fragmentation still persists in SSH, low take up of research evidence for policy-making and thus slow passage to social innovation appears to be the most significant challenges for the future. We can go as far as to argue that one of the key global issues that may need to be addressed in the successor of Horizon 2020 and in national research funding programmes could bear the title: "Take up of research evidence from SSH by the stakeholders for addressing global challenges". This would be justified by the informed hypothesis that global challenges are ultimately of social and not of technical/technological nature and that obstacles to valorising SSH research evidence are mainly of political nature.

SSH inherent limitations to the transformative impact of evidence

It is acknowledged by the SSH community that evidence produced by SSH is dispersed and can lead to various policy directions. In SSH there are in-built theoretical and methodological mechanisms for producing plurality of possible implications of findings. Responsible recom-

mendations, as a rule, are presented as several options/scenarios. This makes policy makers nervous and is generally confusing for laypersons.

Assessing the value and broader societal impact of SSH research evidence is, no doubt, challenging. Difficulties for establishing sequential or causal links between research and policies may be summarized as follows. Causality, especially in SSH is unclear and nonlinear; attribution is spread between research under a single project and/or other inputs and activities; internationality is affected by spillovers of knowledge and policies across national borders; time scale for achieving impact for social policy may be (very) long-term: breakdown of impacts of any SSH project to particular policy target is unrealizable; positive impacts in one domain such as enhanced mobility of early stage researchers may entail negative effects for life-course insecurity of researchers in the knowledge market due to (non)portability of retirement benefits[12].

The interlocked social disadvantages are difficult to disentangle in terms of outcomes of policy support. Take for example the "Housing first" programme catering for people with high support needs studied under IMPACT-EV (Spinnewijn interview for IMPACT-EV, 2015):

"We know that people stay in "Housing first" programmes but does dealing with housing issues resolve people's addiction problems? There we have diverging evidence. So impact in one area, may be measurable, but in a more complex phenomena, we can't really tell"

Similar cautioning comes from the Finnish Research programme on nutrition, food and health (ELVIRA), which has health as the underlying theme. The ELVIRA research programme comprises 31 projects and 14 funded consortia, is coordinated by the Academy of Finland and funded by the Academy of Finland (AKA), TEKES and the Ministry of Agriculture and Forestry. The programme looks at potential socio-economic benefits in terms of most direct possible impact in the consumer behaviour, lifespan and health, nutrition, genetic factors and metabolism, food related risks and food safety themes. One of the projects "Eating patterns among conscripts in the Finnish Defence Forces: Exploring formation of food choices and intervening to promote healthy life-style" created a public discussion on health issues and eating patterns

12 RESAVER consortium was setup to tackle fragmentation of existing retirement pillars in view of creating as a single European pension arrangement open to all organizations that employ researchers within the European Economic Area (EEA). RESAVER aims to become a tailor-made cross-border Institution for Occupational Retirement Provision (IORP) run by research institutions, managing 2nd pillar occupational pension plans, and offering physical pooling of assets and liabilities. It is likely to be a complex and long process to reach critical mass of participants and contributions (see: ENGRES, 2014).

of Finnish conscripts. A researcher from the project took part in government expert group producing reform statements on the whole defence system, including nutrition and health lifestyle. As consequence, changes in menus and products served in the canteens were made. However, the Academy raises a question (Roos, interview for IMPACT-EV, 2014):

"Do these changes have sustainable impact on the health-related behaviour and health status of young men?"

The evaluation panel for the ELVIRA programme consisting of four internationally recognized scientists confirms that the programme has value but concludes (AKA, 2013, 33):

"The socio-economic impact of a single research programme cannot be directly assessed, not only because of the relatively short duration of the programme, but also because the socio-economic effects are influenced by several factors outside the programme."

These notes of cautions are not sufficiently heard by policy makers when setting targets for example for Healthy Life Years (HLY) or expecting direct measurable indicators as evidence that SSH contributes to enhancing innovation, competitiveness, and wellbeing, and that it creates quality jobs.

It is reasonable to conclude that ERA has created a research space for SSH but SSH area *per se* is not sufficient for creating a policy space prone for transformative action (AKA, 2012, 76):

"… even the most optimistic view of science does not envision that the grand challenges facing humankind and society can be resolved by means of science alone".

So instead of being coerced by funding agencies to produce evidence of measurable impacts of science for society, the SSH community could put more effort into better articulating the notion of societal value of research evidence. The proliferation of social indicators by policy area (e.g. Europe 2020 poverty and social exclusion target; Overarching portfolio; Social inclusion; Pensions; Health and long-term care; Investing in children)[13] has no doubt some value for international comparison and ranking of countries according to reasonably comparable parameters. It also brings about risks of information overload and lack of meaningful hierarchization and interconnectedness of policies. Attempts to measure impact by means of a plethora of indicators, in potentially infinite number of SSH policy areas, inevitably remain relatively generic, limited to comparing levels and frequencies across count-

[13] http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=756&langId=en

ries, rather than a step towards use of integrated knowledge for prioritizing end effective policy implementation.

A more plausible approach for SSH could be to look for value of science for society and use of research evidence for informing policies and monitoring accessibility, affordability, accountability, and acceptability, replicability and scalability of policy choices across a broad range of interconnected policy areas. We need to look at mechanisms and channels that are specific to SSH for generating impact at a more global level.

Instead of a conclusion

European Research Area as a research policy project was kick-started by strong political will to support knowledge production and has been underpinned by robust and generous financial instruments. Every new Framework Programme, just as the on-going Horizon 2020[14] was hailed by policy makers as major innovation, utterly new, game changer. Fortunately, careful analysis shows continuation of what worked well in the past. Along the time-line of more than three decades Framework Programmes have contributed significantly to the cumulative effects of SSH research. Over years the way SSH do science has changed for the better in terms of internationalization, interdisciplinarity, the way comparative projects are implemented, how science is communicated, and how it is achieving scientific, policy, and social impact by informing policies.

During the ERA process, more particularly in recent years, SSH have lost the prominence and visibility they had in the "golden years" of the first decade of the 21st century (during FP6 and FP7). SSH have now been assigned the role of cross-cutting issues. The way SSH will continue doing research will no doubt be impacted by the way EU research funding will be steering research. For accessing funding, but even more importantly for meeting the global knowledge challenges it may be necessary for SSH to reinvent themselves.

ERA and European research framework programmes are young in comparison to nationally funded SSH research. When the Institute of Social Sciences (IDN) was founded 60 years ago, it was seen in policy

[14] Disbanding the research programme's name "Framework Programme" and branding the research programme "Horizon 2020" was important to policy makers to support their innovation vision.

circles as kind of a "brain trust" that was going to be on "stand by" for supporting long term political vision and specific policy initiatives. The rationale for creating a robust social sciences hub (humanities were a later add on via the establishment of the Department for Philosophy) by the Federal Executive Council of the Federal People's Republic of Yugoslavia in 1957 was laudable in its forward looking. Still today one of Institute's missions is to contribute to applying research results in public policies. In that respect it is modern in its underlying vision and mission. As a national research institution it is unique in its kind. Yet, it shares the global research landscape that requires outgrowing national and disciplinary borders. Challenges are embedded also in needs for disbanding the dated model of SSH multidisciplinarity epitomized in pillarised discipline-based structure of IDN's research Centres. It may need to start working systematically towards interdisciplinarity within the institution, so that researchers can become equipped to embrace transdisciplinarity internationally.[15] In that respect the nature of challenges are no different for the Institute of Social Sciences from those faced by research institutions in other European countries. What we do observe in Europe is that the national engagement to embrace change operates on the basis of variable geometry.

Post scriptum

Just as there are numerous examples on non-use of research evidence by policy makers at the EU level, there is plenty of evidence of a death ear for research undertaken in the Institute of Social Sciences. One example is the study commissioned to the Demographic Research Centre in 1988 by the Regional Bureau for Social Planning of Kosovo. The report "Demographic Development and Population Policy in Kosovo" was

[15] See for example Bernard_Choi@phac-aspc.gc.ca whereby: Multidisciplinarity draws on knowledge from different disciplines but stays within their boundaries; Interdisciplinarity analyzes, synthesizes and harmonizes links between disciplines into a coordinated and coherent; Transdisciplinarity integrates the natural, social and health sciences in a humanities context, and transcends their traditional boundaries.
See also the EU definition "Trans-disciplinarity refers to approaches and methodologies that integrate as necessary (a) theories, concepts, knowledge, data, and techniques from two or more disciplines, and (b) non-academic and non-formalized knowledge. In that way, trans-disciplinarity contributes to advancing fundamental understanding or solving complex problems while fostering multi-actor engagement in the research and innovation process" in EC Guidance for evaluators of Horizon 2020 proposals.

delivered to then policy makers and created a space for knowledge-based policy actions they could have taken, had they wanted to, 30 years ago.

REFERENCES

Academy of Finland, *The state of scientific research in Finland 2012,* Treuthurdt L. and A. Nuutinen, eds. Helsinki: Publications of the Academy of Finland 7/12, 2012.

Academy of Finland, *Research Programme on the future of work and well-being (ELVIRA) 2008-2011. Evaluation Report*. Helsinki: Publications of the Academy of Finland 2/13, 2013.

Agalianos, Angelos, "Crossing borders: the European dimension in education and social science research". In *Education research and policy - steering the knowledge based economy,* ed. Ozga, Jennifer, Terri Seddon, and Thomas S. Popkewitz. London: Routledge, 2006.

van Raan, Anthony, F.J. "R&D evaluation at the beginning of the new century", *Research Evaluation* 9, 2 (2000): 37-42.

van Raan, Anthony, F.J. "The Interdisciplinary Nature of Science: Theoretical Framework and Bibliometric-Empirical Approach". In *Practicing Interdisciplinarity*, Weingart Peter and Nico Stehr, eds. Toronto: University of Toronto Press, 2000a.

Avramov, Dragana, "The quest for more value in research and societal impact", *European Commission workshop on Health, demographic change and well-being: perspectives from SSH on research and innovation*". Brussels, 11 November 2014.

Avramov, Dragana, "Youth transitions: chances and choices – Global demographic and social challenges". In *Healthy Europe: confidence and uncertainty for young people in contemporary Europe, Perspectives on Youth,* Williamson, Howard and Antonia Wulff, eds., 49-61. Strasbourg: Council of Europe, 2016. Available at http://pjp-eu.coe.int/en/web/youth-partnership/issue-3.

Avramov, Dragana, *PEOPLE Specific Programme (2007-2013): Rationale, Implementation and Achievements (FP7 Ex-Post Evaluation.* European Commission, Directorate General for Research and Innovation, https://ec.europa.eu/research/evaluations/pdf/archive/fp7-ex post_evaluation/people_final.pdf, 2015

Avramov, Dragana, Immigration and integration of immigrants: impacts of research for social and security policies, *European Journal of Human Security* 1, 2017, in print.

Avramov, Dragana, Report to the Education, Culture, and Youth Council, 14 February 2008 - Education and Training 2010: *The Cluster on Access and Social Inclusion*. Brussels: European Commission, 2008.

Avramov, Dragana, "Social exclusion (poverty, social stratification) and social security systems linked with pensions". *Citizens and Governance in a knowledge-based economy. Policy Directions Report.* Brussels: European Commission, 2003.

Choi, Bernard, C.K. and Anita, W.P Pak, "Multidisciplinarity, interdisciplinarity and transdisciplinarity in health research, services, education and policy: 1. Definitions, objectives, and evidence of effectiveness". *Clinical and Investigative Medicine,* 30, 6 (2007): E41-E48.

European Commission, *Guidance for evaluators of Horizon 2020 proposals Version 1.1* http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/grants_manual/pse/h2020-evaluation-faq_en.pdf, 2014.

European Commission, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions,* A Reinforced European Research Area Partnership for Excellence and Growthhttps://ec.europa.eu/research/science-society/ document_library/pdf_06/era-communication-partnership-excellence-growth_en.pdf, 2012.

ENGRES, *The Empowerment of the Next Generation of Researchers (ENGRES),* Ministry of Education, Italy, and European Commission. http://www.msca 2014.eu/, 2014.

Kuhn, Michael and Sven Otto Remøe, eds. *Building the European Research Area: Socio-Economic Research in Practice*. New York: Peter Lang Publishing, Inc., 2005.

Ministry of Education and Culture, *Report from the Finnish Citation Index Working Group II.* Report of the Ministry of Education and Culture, Finland 2012:18, 2012.

Pauli, Anneli, *How will social sciences and humanities help to cross boundaries in the ERA?* DG Research, NORFACE Conference 18 September 2009, European Commission internal document, 2009.

PREST, AUEB, BETA, ISI, Joanneum Research, IE HAS, Wise Guys, *Assessing the Socio-economic Impacts of the Framework Programme (ASIF): Policy Research in Engineering, Science & Technology.* Manchester: The University of Manchester, 2002.

Reale Emanuela, Emilia Primeri (CNR-CERIS) Ramon Flecha, Marta Soler, Esther Oliver, Lídia Puigvert (UB-CREA), Teresa Sordé (UAB) Andràs Schubert, Sàndor Soòs, Eva Palinko (MAGYAR TUDOMANYOS AK) Kubra Canhilal, Benedetto Lepori (USI) Dragana Avramov (PSPC) Paul Holm, Charles Travis

(TCD) Andrea Scharnhorst, Arjan Hogenaar, René Van Horik (KNAW-DANS) Claire Donovan (BU) Charles Larkin (UCardiff) *Comparative policy analysis of SSH national Evaluation frameworks.* Brussels: European Commission. http://impact-ev.eu/workspace/mod/folder/view.php?id=21, 2016.

Reale Emanuela, Dragana Avramov, Claire Donovan, Ramon Flecha, Poul Holm, Kubra Kanhial, Charles Larkin, Benedetto Lepori, Judith Mosoni-Fried, Esther Oliver, Emilia Primeri, Lidia Puigvert, Andrea Scharnhorst, Andràs Schubert, Marta Soler, Sàndor Soòs, Teresa Sordé, Charles Travis and René Van Horik, *A review of literature on evaluating the scientific, social, and political impact of social sciences and humanities research*. Brussels: European Commission, 2017.

Regeringskansliet, *Research shapes the future.* Stockholm: Ministry of Education and Research publications, 2010

Rodrigues, Hannot, Erik. Fisher, Daan Shuurbiers, "Integrating science and society in European Framework Programmes: Trends in project-level solicitations", *Research Policy* 42, 5 (2013): 1126-1137.

Roos, Jaana *Impact of the Academy's research programmes* (Interview for the IMPACT-EV project), Helsinki, 2014.

Spinnewijn, Freek, *Impact of research evidence for policies: the Case of the European Federation of National Organizations working with the Homeless.* (Interview for the IMPACT-EV project), Brussels, 2015.

Watson Jon, Melanie Kitchener, Mirja Gutheil, Ben Ward, Thomas Zadrozny, Louise Ackers, and Keith Harrap, *Evaluation of the impact of the Framework Programme on the formation of the ERA in Social Sciences and the Humanities (SSH).* Brussels: European Commission, 2010.

Wouters, Paul and Rodrigo Costas, *Users , narcissism and control – tracking the impact of scholarly publications in the 21 st century*. http://www.surffoundation.nl/en/publicaties/Pages/Users_narcissism_control.aspx, 2012.

КОРИШЋЕЊЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА ИЗ ОБЛАСТИ ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА (ДХН) У РАЗВОЈНИМ ПОЛИТИКАМА

Драгана Аврамов

Сажетак Наука и технологија се сматрају водећим покретачима савременог друштва. Опште је прихваћен став да оне обликују многе аспекте јавног и приватног живота, и то често на сложен и непредвидљив начин.[16] Ауторка заступа став да су велики изазови

[16] Нпр. van Ran, 2000 i 2000a.

с којима се суочава Европа у глобалној светској заједници, а који се односе на демографију, одрживи развој, заштиту околине, благостање, безбедност и неизвесну будућност, пре социјалне и етичке природе, него техничке односно технолошке. Истраживања помажу људима да се носе с неочекиваном и непредвидљивом будућношћу. Истраживачи у области друштвено-хуманистичких наука (ДХН) поседују кључна знања која су потребна за решавање многих аспеката глобалних изазова. Ауторка анализира како агенције за финансирање истраживања подржавају ДХН и интердисциплинарна истраживања, и посебно се осврће на утицај истраживачких програма Европске уније на начин на који се врше компаративна истраживања и на конституисање скупине научних дисциплина које се могу назвати Европске друштвено-хуманистичке науке. У раду су размотрене тешкоће које прате процену места друштвено-хуманистичких наука и утицаја на друштво, као и питање у којој мери кључни актери у креирању политика користе резултате истраживања у области ДХН.

Кључне речи: друштвено-хуманистичке науке (ДХН); утицај ДХН на науку, друштво и политике; коришћење резултата истраживања; Европска истраживачка зона (ERA)

ПРОМЕНА КАО ОБЛИК ТРАЈАЊА И УСЛОВ ОПСТАНКА

ЉУБОМИР МАЋАР*

Сажетак Универзалност промена је начин да се изрази чињеница да су све целине које се дају запазити и чак замислити – појединци, различито формиране групе, друштво, свет идеја и свести у највећем замисливом броју издиференцираних облика и локација, па чак и сама васиона – подложне променама. Разматрање промена еквивалентно је разматрању о свим замисливим облицима постојања, те стога и о самом универзалном скупу свих ствари на које наилазимо, које стварамо или замишљамо. То су разлози због којих тема промена – чак и на принципијелном нивоу – никада не може у потпуности да се обради.

Због њихове несагледиве изварираности и универзалности, обухватно схваћен простор промена може да се класификује на много различитих начина и, опет, скуп класификација је бесконачан и неисцрпив. Стога су овде дате само неке класификације па се тако испитују егзогене и ендогене промене а потом самоиндуковане и споља наметнуте промене да би се затим расправљале промене на разним нивоима друштвене организације, уз посебно усредсређивање на промене на нивоу појединачних субјеката и на различито дефинисане системске промене.

Природно се јавља питање да ли су промене прогресивне и друштвено корисне или су назадне и за друштво штетне и скупе. Нису све промене повољне и друштвено корисне. Технички напредак је очигледно скупина корисних промена зато што ће новооткривени методи и поступци бити прихваћени и примењени само ако се јасно покаже да су супериорни у односу на постојеће. Да су промене у науци нужно прогресивне доказује се аналогно, и то прибегавањем идеји оповргљивости: постојећи научни увиди биће одбачени само ако и кад буду оповргнути неким новим

* Аутор је дугогодишњи ентузијастични сарадник Института за стратегијске студије и развој „Петар Карић" Алфа БК Универзитета у Новом Београду. Пријатна му је и по ко зна који пут испољена дужност да се захвали г. Милији Михаиловићу, извршном секретару Научног друштва економиста Србије и Академије економских наука на корисним коментарима и сугестијама за дотеривање стила и језика у овом раду. Једнако пријатна дужност је и захвала госпођици Марији Плавшић на помоћи у техничком сређивању рукописа у којој она предано и безизузетно испољава ретко сретану радиност и ефикасност.

достигнућем које „истину" апроксимира на један веродостојнији начин.

Напоредо с таквим прогресивним и по добробит повољним, треба се надати и доминирајућим, променама постоје и промене које ограничавају привредне процесе и успоравају темпо раста. Расправљен је један број облика политичког уплитања у привреду, нарочито оних који далекосежно прерасподељују доходак и удаљавају индивидуалне награде од производних доприноса друштву. Такве мере на плану прерасподеле предузимају се с циљем да се смање изразитије неједнакости у дохотку и да се финансијски помогну слојеви становништва са испотпросечним примањима. Овде се тврди да такве политике генерално смањују укупан доходак и у нешто дужој временској перспективи погоршавају економски положај *свих* чланова друштва. Изгледа да су ови штетни упади политичких чинилаца у привреду неизбежни будући да одражавају изузетно важну скупину чињеница у којима политички оптималне акције надалеко одступају од онога што је са економског становишта истински рационално. Таква политичка контаминација се, с ослонцем на „уске" економске критерије, мора окарактерисати као изразито штетна варијанта друштвене патологије.

У закључном делу рада покренуто је и питање о томе може ли се говорити о прогресу на подручју уметности. Дозвољавајући да не може да се докаже па ни одржи идеја сталног напретка у уметностима – уметничка дела су неупоредива и не може се показати да су романи савремених писаца у било ком смислу унапређења у односу на велике епове из античких времена – ипак се тврди да се јасан напредак може несумњиво дијагностификовати у неким специфичним уметничким делатностима, у неким временским интервалима и уз ослонац на брижљиво одабране а ипак прихватљиве критерије.

Кључне речи: универзалност промене, економске јединице као актери промена, динамички системи, прогресивне и регресивне промене, технички прогрес, прогрес у науци, конкурентност, привредни развитак, привредни циклуси, политички изазване прерасподеле, напредак у уметности.

1. Уводне напомене

Историја човечанства препуна је погрешно постављених дијагноза, неприхватљивих уверења и неодрживих теорија. Мало је научних увида и филозофских схватања који се нису показали као

кратковеки и ефемерни и чији се рок трајања није показао као ограничен и пролазан. Треба се само сетити геоцентричног система у астрофизици, теорије животних сокова у физиологији и патологији или тако тривијалне чињенице као што је она у вези са речју *фишбајн (Fischbein)* која је значила *китова кост* из времена кад се није знало да су китови сисари и веровало се да су рибе (Клаић 1966, с. 395). Научне револуције су, слично револуцијама у друштвима и њиховим системима, кршиле и брисале постојеће спознајне конфигурације и на научну позорницу ступали су посве друкчији, најчешће коренито измењени концепцијски системи с једнако промењеним, до непрепознатљивости преокренутим сазнајним садржајима. Поперова теорија оповргљивости наметнула се својом логичком ригорозношћу као основа истраживачких стратегија у свим областима људског сазнања; сви увиди подвргавају се тесту важења у неким другим околностима уз непромењене параметарски формализоване тзв, иницијалне услове (Попер 2002/1963/, сс. 77–111, 183–190).

Кључна порука ове филозофије сазнања јесте да научни искази никада нису дефинитивно доказиви него само оповргљиви (Лакићевић 2002, с. 8). Принципијелни епистемолошки увид јесте да наука никад не долази до коначних истина, као и чињеница да искуствени подаци на којима се теорије тестирају нипошто нису од тих теорија независни (Берберовић 1990, сс. 152, 312). То су тек неки од разлога због којих научне спознаје имају ограничен век трајања и што је историја науке крцата оспореним а потом и побијенм теоријама, што је њен пејсаж у знаку својеврсног помора схватања и уверења која су својевремено веома озбиљно узимана у обзир а данас је у вези са њима једино сигурно да су погрешна и неважећа.

Велику истину о универзалној заступљености промена и о фактичком непостојању ствари које нису захваћене њеним неизбежним токовима ваљда је најефектније формулисао претсократовски филозоф Хераклит (535–475 п.н.е.) када је рекао да је немогуће двапут ући у исту реку. Нема сумње да је та велика истина и откривена и артикулисана и знатно пре њега, али та моћна метафора остаје као најснажнији и најшире прихваћен облик исказивања тог исконског искуства. Баш као што је сличну епистемолошку носивост испољила и једна друга, садржински идентична његова крилаитица *Panta rhei* (уп. Wiener 1984, p. 21).

2. Универзалност, свеобухватност и далеки домети промена

Не заборављајући фундаменталну истину о немогућности поједностављеног а ипак чињенички ваљано заснованог аналитичког моделирања бројних промена, ипак су могући покушаји изградње алтернативних колико-толико операбилних модела који, иако незадовољавајући као изоловане формализације промена, бар у својој укупности могу да изразе својства макар неких њихових важнијих карактеристика. Један такав приступ могао би се темељити на често коришћеном геометријском приступу у коме се промене моделирају као померање одређених стања. Наиме, битна својства неког елемента или сегмента стварности могу се приказати као тачка у вишедимензионалном простору – при чему број димензија мора да буде веома велик да би се изразиле све компоненте тих својстава – а сама промена изражавала би се као померање такве тачке у том простору са много димензија. Путања коју тачка начини у том простору представљала би аналитички исказ проучаване промене. Карактер промене и њене бројне импликације одражавају се не толико у локацији саме тачке у датом простору колико у дужини путање и степена у коме се тачка помери из свога првобитног положаја.

Једна могућа а у свом спознајном домету свакако ограничена подела била би на промене које дати субјект, инспирисан циљевима и погодним приликама проистеклим из неких претходних померања, генерише аутономно, и на остале промене које се састоје у прилагођавањима неким ударима или померањима насталим у његовој ужој или широј околини. Била би то, дакле, подела на промене у којима дати субјект има улогу активног иницијатора и оне које су субјекту наметнуте обртима у његовом окружењу над којима није имао никакву контролу.

И једне и друге су на линији максимизирања/ минимизирања одговарајућих функција циља и стога очигледно могу концептуално да буду покривене генеричким појмом оптимизације. У оба случаја та оптимизација се може моделирати као минимизација трошкова. Код индукованих промена то је очигледно: прилагођавање има за циљ избегавање губитака који би настали услед несклада између измењених екстерних околности и затеченог стања у датом економском ентитету. Код аутономних промена то је мање очигледно, али постаје транспарентно кад се узме у обзир чињеница да промене у

спољним околностима имају за последицу промену опортунитетних трошкова ресурса са којима располаже и које у свом пословању користи дата јединица. Исти ресурси након промене имплицирају и генеришу *друкчије* трошкове. У новонасталој констелацији промењених трошкова и модификованих њихових међусобних односа, затечено стање није компатибилно с претпостављеним циљем минимизирања трошкова, те сама логика оптимизације, тј. у овом случају минимизирања, налаже да се систем премести у нову позицију, ону која после промене одговара такође новом, неизбежно измењеном минимуму трошкова.

Избори међу алтернативама за које се определимо данас имају по правилу препознатљиве а често и снажне утицаје на нека будућа померања. Исто тако, важне одлуке, па тако и одговарајуће реалне промене, које су грешком или нехатом изостале у прошлости – имају своје видљиве и често неповољне последице данас. То што се због промашаја у прошлости догађа данас битно се разликује од онога што би проистекло да се ти пропусти из минулих времена нису догодили. То је још једна од многобројних функционалних веза које повезују промене настале у различитим временским интервалима. У сећање сместа долазе перипетије у вези са закаснелом транзицијом у Србији: да су програми приватизације и пратећих институцио-налних прилагођавања били реализовани сходно законски фиксираним плановима и да су предузете преко потребне мере око преструктурирања јавних предузећа за која приватизација није била предвиђена, данас би привреда Србије изгледала сасвим друкчије, не би се на субвенције организацијама без пословне будућности издвајало читавих 3%, па и више БДП-а, и не би беспотребно био исцрпљиван и онај здрав и потенцијално виталан сегмент привреде.

И, најзад, шта тек рећи о темпу промена. Ако је у том неразмрсивом и никад до краја протумаченом конгломерату ишта извесно, онда је то збуњујући и засењујући темпо сваковрсних промена. Тај темпо нараста тако вртоглавом брзином да неизбежно мења и карактер друштва и обрасце живљења у њему. Може ли се рећи да се већ по том једном јединому основу битно разликујемо од својих претходника и да сам ритам и незаустављива акцелерација промена води човека и свеукупну људску заједницу у нове међузависности и нове облике живљења какви се из данашње перспективе не дају у правом смислу ни наслутити?

3. Микроекономски генератори промена

Изузетно важна околност у разматрању изворишта и узрочника промена јесте чињеница да већ на нивоу основних привредних субјеката постоје снажни импулси за континуирано генерисање промена. Ти импулси могу да буду двоструки, али у оба случаја делује мотивација субјеката да у окружењу у коме су се затекли остваре што веће економске ефекте. У првом случају реч је о мотивацији да се остваре нето ефекти – пораст утилитета или добити – кад за такво делање пруже прилику промењене објективне околности, релевантни параметри окружења у коме субјекти остварују своје функције. У другом случају ради се о таквом преокрету у околностима који наговештава губитке и штете и који би у одсуству компензаторних мера такве штете и продуковао.

Шта су према томе микроекономски чиниоци промена које се у првом наврату остварују и испољавају на нивоу привредних субјеката? У теорији понашања потрошача одговор на ово питање подразумевао би прилично радикалну респецификацију утилитетне функције која за ову класу субјеката представља релевантну функцију циља. Стандардни приступ овој функцији, од самих почетака микроекономске теорије и анализе до дана данашњег, био је и остао такав да је ниво корисности постулиран као променљива зависна *само* од, на разне начине спецификованих, количина добара – производа и услуга – које потрошач конзумира у датом, унапред задатом временском интервалу. Најдаље што се отишло у превазилажењу оваквог ограниченог приступа било је увођење индикатора квалитета у функцију корисности, и то у облику континуелне променљиве чије варијације изражавају и мере управо те разлике у квалитету.

Генератори промена на нивоу произвођача знатно су друкчији од оних који продукују промене у понашању потрошача. За разлику од оних у сфери потрошње, овде промене нису саме по себи извор пожељних ефеката. Овде промене остварују своја позитивна дејства повећавањем производне ефикасности, особито кроз пожељна померања различитих показатеља продуктивности, а у крајњој линији путем увећавања најшире и најапстрактније дефинисане ефикасности која се и реализује и манифестује као повећавање обима производње на основу датих комбинација ресурса или, сасвим аналогно, смањивање масе па тиме и вредности ресурса потребних за обезбеђење неког унапред датог обима производње.

Производни процеси изложени су, пре свега, вазда значајним токовима континуираних технолошких унапређивања. Један број технолошких унапређења догађа се као последица напретка науке и с њом спрегнуте технологије, напретка који није непосредно везан за одлуке и политике самих произвођача. То је напредак који произвођачи својим сврсисходним акцијама не креирају нити у непосредној вези са њим морају да ангажују ресурсе или се излажу трошковима. Довољно је само да пажљиво прате токове савремених научних продора и технолошких унапређивања и да правовремено запажају могућности коришћења тих иновативних помака у сопственим производним процесима. Такво праћење науке доноси извесне ефекте, али ће се испоставити да гро технолошких продора долази из саме привредне праксе, кроз пословна прегнућа понављана у разним варијацијама и уз пробе и грешке, при чему су промашаји далеко од тога да представљају некакве изузетке.

То је, међутим, тек један, и то сигурно не најиздашнији ток корисних технолошких усавршавања. Далеко су издашнији они токови које произвођачи свесно и плански иницирају, који су резултат њихових нипошто занемарљивих улагања у креирање нових технолошких знања, таквих за које се унапред рачуна да ће бити употребљива у конкретним производним процесима карактеристичним за дате организације и одговарајуће привредне делатности. Увелико већ и одавно међу најважније чиниоце конкурентности и ширења тржишта спадају управо ти целисходно организовани процеси усмерени на стицање нових знања – нових производа, процеса и нових материјала – и то таквих који за неко време неће бити доступни другим произвођачима, тако да иноватор у односу на њих стиче предност која је еквивалентна својеврсном монополском положају на тржишту. Колико год да им је велики потенцијал у стварању очекиване добити, показаће се да они нису првенствено и непосредно вођени науком и да њена улога има својеврстан инфраструктурни карактер, делујући из дубоке, самим предузетницима слабо видљиве позадине.

4. Пословна пракса као извор позитивних промена

Постоји, међутим, и један трећи, доскора несумњиво најобилнији извор техничког напретка, непланиран и нипошто наменски финансиран, а то је жива људска пракса, заинтересованост људи за

једноставније и лакше опције обављања неотклоњивих послова, њихова свакодневица и делање којим привређују свој хлеб насушни. Немогуће је обављати неки посао а не увиђати и пратити бројне алтернативе које се нуде за нешто друкчије обављање неких његових сегмената. Свако од нас у својим свакодневним ситним операцијама из дана у дан сагледава једнако ситна али практично погодна побољшања и мало је тих операција које нам сачињавају свакидашњицу у којима на дневној основи не налазимо извесне могућности побољшања. Нема сумње да таква побољшања, опет на дневној основи, и уносимо у своју дневну рутину. Начин на који одржавамо личну хигијену, припремамо или постављамо доручак није идентичан начину на који смо то чинили пре три, десет, петнаест година.

Без науке не бисмо били свесни природе промена које нам се догађају, па ни темељних својстава света у коме остварујемо своје животне мисије, и то изложени све бројнијим и све турбулентнијим променама. Зато је напред и истакнуто да она делује као позадински, инфраструктурни чинилац техничког напретка.

У самом пословном свету теорија није, дакле, некакав просветљујући водич и довољно је далеко од најважнијих његових преокупација. Неки пословни гиганти који су се савременом свету наметнули као креатори савремених информационих система – чудесни творци комуникационих мрежа са којима не престајемо да будемо импресионирани јер је не бити задивљен њиховим дометима просто немогуће – напустили су факултете да би се, како се види *веома успешно*, у својим гаражама и импровизованим склоништима посветили пословима које су оценили као много важније. Економиста Живота Радосављевић израдио је недавно једну студију посвећену биографијама и пословним каријерама најуспешнијих пословних људи савременог света. Испоставило се да је од њих шездесетак не више од петорице имало било какво универзитетско образовање. Сам Тасић (2016, сс. 23–33, 60–64), поред многих вредних и веома ефектних поенти има и следећу. Индустријску револуцију тај у релативном смислу највећи технолошки продор у свеколикој људској историји, продуковали су пословни људи, расни и својим великим мисијама посвећени предузетници, а не научници или неки други посленици у истанчаним активностима за које обично везујемо духовни живот једне друштвене заједнице. Чак су и проналазачи парне машине и потоњих возила и пловила која су ту машину користила били пре свега, и много више, предузетници него мислиоци, конструктори и инжењери.

Привредна историја света недвојбено показује да се спектакуларно убрзање привредног раста од индустријске револуције наовамо догодило спонтано, непланско и посве независно од државе и њене привреди окренуте политике. Шире друштвене организације, пре свега црква и држава, допринеле су израстању једног вредног моралног кодекса и формирању општих правила чији је главни учинак био заштита личности и њених права и слобода, а у таквом повољном друштвеном *амбијенту* слободни људи су без некаквог ослонца на државу произвели економске узлете којима се и дан-данас дивимо. А сам амбијент фактички је дефинисан јасним и акционо подстицајним моралним правилима која су своју подршку налазила и у добром, такође еволутивно развијаном законодавству.

5. Системска изворишта промена

Системски условљене и на нивоу великих привредних целина продуковане промене у економији су исцрпно, целовито и сасвим детаљно изучене. Једна категорија промена изучава се у оквиру силно нарасле, на многим правцима далеко унапређене и садржински широко разуђене теорије и анализе привредног развоја. Врсте и подврсте модела раста толико су се намножиле да у овом тексту ни у којој варијанти не би могло доћи у обзир њихово набрајање. Нека само буде речено да се ти модели упадљиво разврставају према претпостављеном карактеру чинилаца који опредељују привредни раст: реч је о моделима егзогено опредељеног и моделима ендогеног раста. Друга стратешка линија дуж које се разврставају модели јесте начин на који се у њима третира технички напредак. Ту се разликују модели аутономног и системски индукованог техничког прогреса, при чему се ови потоњи једним значајним делом преклапају са моделима ендогеног раста из претходне класификације

Друга категорија модела који у економији имају дугу традицију и широку примену, а може се рећи да се односе искључиво на промене, јесу модели привредних циклуса. Могло би се чак рећи да су модели привредних циклуса још и више окренути променама неголи сами модели раста будући да се баве макроекономским флуктуацијама које су шира категорија промена од оних које су, са фактички занемарљивим изузецима, предмет теорије раста и њоме обухваћених математичких модела. Промене обухваћене теоријом циклуса шире су по томе што предвидиво и на регуларној основи садрже

не само повећања макроекономских агрегата него – и то предвидиво и на регуларној основи – и њихова периодична смањивања. Цикличка колебања на нивоу привреде као целине одавно су и увелико аналитички изучена и моделски формализована (в. нпр. Ален [Allen] 1963), и то на сс. 209–37 за обраду класичних модела циклуса Самјуелсона и Хикса (Samuelson i Hicks), а потом сс. 240–79 за презентацију модела из каснијих генерација.

6. Искушења и терети прилагођавања

У 2. одељку уведено је прилагођавање као један од облика у коме се догађају промене у привреди и моћан извор померања која могу да генеришу снопове даљих промена. Прилагођавање је неизбежно све док се у амбијенту у коме привредни субјекти остварују своју делатност догађају промене које нису нити ствар њиховог избора нити последица њиховог делања. Егзогена промена у таквом амбијенту значи појаву несклада између позиције коју је пре промене заузео посматрани субјект и околности у којима треба да остварује своју делатност. Чак и ако се пође од екстремне претпоставке да се у околностима које су преовладавале пре промене оптимално прилагодио, сама промена у тим околностима, тј. у ономе чему се савршено прилагодио, значи да та оптимална прилагођеност више не важи. Немогуће је бити оптимално прилагођен двама посве различитим скуповима околности. Егзогено изазвана промена околности значи *појаву неприлагођености* тамо где је пре промене могла да буде постигнута чак и потпуна прилагођеност.

Уз извесно сасвим бенигно концепцијско растезање, активности на плану прилагођавања могу се третирати као својеврсне инвестиционе активности, утолико пре што траже ресурсе и обрасце понашања у којима видно оскудева неразвијени свет и који је управо стога у прилагођавањима мање успешан од света економски напредних земаља.

Емпиријски увиди у облике и степен прилагођавања откривају многе занимљиве чињенице. Међу бурним променама које карактеришу наше време, а детаљнија анализа показује да је посреди феномен *дугог трајања*, јесте широко распростртa и све интензивнија глобализација. Глобализација је светски процес који је условљен моћним аутономним чиниоцима (убрзан технички напредак, растућа профитабилност међународне трговине и капиталних токова,

радикално отварање једног броја раније аутаркичних земаља за светску трговину...) а који није управљив нити постоје изгледи да то чак и у даљој будућности постане (уп. Bagvati 2008/2004/, сс. 49–52, 271–299). Процес је чак структурно неконтролабилан јер је условљен силама којима нико не управља; но, чак и да нема те објективне и дефинитивне препреке, свет не располаже институцијама (светска влада и парламент, светско универзално прихваћено судство, светска војна сила и полицијски уређени органи унутрашњег реда...) посредством којих би се управљало глобализацијом. Иако различите земље на глобализацију врше неједнак утицај, већ и због тога што им је економска моћ издиференцирана, извесно је да глобализацијом нико не управља и да су сви међународни субјекти (земље, мултинационалне компаније, међународне организације...) у позицији да јој се сходно својим интересима и могућностима у већој или мањој мери прилагођавају. У том прилагођавању оне сигурно врше неједнак утицај на глобализацију, али је тај утицај далеко од тога да би могао да се окарактерише као управљање; носеће саставнице глобализације теку независно од управљачких преференција чак и најкрупнијих играча у тој безмерно компликованој динамичној игри. Сиромашан, неразвијени свет објективно има велики интерес да се што боље прилагоди, али су му могућности скромне и трајно је слабије прилагођен од развијеног света. Сходно тим разликама у могућностима и мери прилагођавања обликује се и њена међународно издиференцирана перцепција. Она је најпотпуније прихваћена у развијеном свету, док се међу земљама тзв. трећег света највише дају запазити повике, и то чешће громке него дискретне, на овај процес који ионако иде својим током јер није ни управљив ни контролабилан. Степен пропаганде против „неправди" глобализације могао би да буде доста тачна апроксимативна мера (*proxy*) степена развијености земаља у савременом свету (уп. [Bagvati] 2008/2004/, сс 272–9).

7. Недостаци у прилагођавању као узрочник дисфункционалне државне интервенције

Економисти су много труда уложили у истраживање разноразних мањкавости тржишта и последица његових бројних, што истинских што набеђених недостатака. Много више времена требало им је да увиде да сваки аранжман који је људска и друштвена креација

мора да има неке недостатке и да схвате да влада, држава и сви пратећи, са влашћу повезани механизми вантржишног уплитања у тржишне токове нису у том погледу никакав изузетак. Дуго је апстрактно и пуко идентификовње тржишних дефеката на чистом теоријском нивоу аутоматски узимано као основа и разлог за потискивање или чак елиминисање тржишних сегмената на којима су „откривене слабости" и једнако аутоматско укључивање на тим сегментима вантржишних механизама. Није се постављало питање квалитета самих тих вантржишних аранжмана и проверавања сасвим разложне хипотезе нису ли они још мање ефикасни од тржишних механизама са свим њиховим „установљеним грешкама".

Сложени и тешко предвидиви процеси прилагођавања мењају економску позицију појединаца, домаћинстава, привредних организација и свих осталих друштвених актера. Неки се прилагођавају лакше и уз мање трошкове, док другима оно веома тешко пада. Како подсећа Мисхан (Mishan) (1982, сс. 223), у мери у којој прилагођавање за собом повлачи реалокацију радне снаге, јављају се и новчани трошкови пресељавања и обезбеђивања стамбених услова на новом месту, али и психолошки, у монетарном изразу неиспољени трошкови привикавања на ново радно место и нову животну средину.

Неприлагођени су због саме те чињенице у мањем или већем степену економски угрожени, њихови дохоци се релативно а често и апсолутно смањују, а будући да су бројни и да сви заједно представљају масу која је јарко видљива и на општедруштвеном нивоу, природно и предвидиво јављају се притисци да им се положај олакша и финансијски помогне. „Друштво" не може дозволити да тако велики број његових чланова трпи истрајна и упадљива погоршања економског положаја и ситуација сазрева за економскополитичке, етатистички засноване интервенције посредством којих би се положај угрожених побољшавао вантржишним путевима и средствима. Дакако, будући да држава не ствара доходак, она економски положај угрожених може да поправи само тако што ће доходак узети од оних који су у његовом стварању били успешнији, поред осталог и тако што су били флексибилнији и мобилнији у свом прилагођавању, и реалоцирати га према онима који су се у датој ситуацији нашли у неповољном положају. То је почетак државног удара на тржиште са крупним, дугорочним, тешко предвидивим али засигурно погубним последицама.

Прва таква последица јесте алокациони неред: ресурси престају да буду награђивани, тј. у расподели третирани сходно својој про-

дуктивности, него се валоризација ових ресурса почиње вршити сходно финансијској угрожености али и политичкој утицајности редистрибуционо привилегованих. Ово, као и било какво друго, одступање од економски заснованог вредновања ресурса има за последицу деформисање алокације и општи пад ефикасности привређивања. *Друга* последица овог државног упада у тржишне процесе јесте очигледна демотивација економских актера, и то на оба краја овог редистрибуционог процеса. Они од којих се узима да би се намирили ови други природно су дестимулисани ако нису у прилици да присвоје оно што су кроз тржишне интеракције легитимно стекли. Они у чију се корист доходак на овакав начин прерасподељује дестимулисани су у радним и предузетничким напорима у мери у којој део својих потреба задовољавају државно дозначеним дохотком стеченим без одговарајућег сопственог напора и доприноса.

Кад се држава уплете у тржишне механизме и процесе, она их редовно поремети. Нарушена равнотежа на једној тачки у економском систему реперкутује се као поремећај на већем броју других тачака. Тај шири круг поремећаја инспирише и чак изазива државне интервенције да би се и поводом њих и у вези с њима нарушени односи „уравнотежили и кориговали" – једна етатистичка интервенција рађа низ других, а ове се са своје стране мултипликују кроз нове кругове интервенција. Државна интервенција постаје сама себи узрок, а у даљем одвијању тог кумулативног процеса њена и сврха и смисао. Укупни резултат је одступање, и то на широком плану, од тржишно опредељене алокације ресурса у којој је, бар у принципу, свака честица сваког ресурса ангажована тамо где даје највеће економске ефекте. Држава великим делом поништава оне здраве импулсе економске ефикасности које законито продукује тржиште, а прави театар апсурда наступа онда када се тржиште прогласи за неефикасно управо тамо где га је држава својом насилном интервенцијом пореметила и када се због тих „тржишних дефеката" приступа новим, још ширим круговима даљих етатистичких интервенција.

8. Власт, држава и јавне политике као генератори промена

Власт, држава и бројне широко распростре јавне политике незаобилазни су саставни делови сваке друштвене организације. Разлози за незаобилазност државе и њених политика, одувек широко разуђене економске политике па (много!) даље толико су очигледни

и толико бројни да их није могуће, а на срећу није ни потребно, детаљно набрајати. Најефектнији међу тим разлозима везују се за околност да без државе, упркос постојању неких бизарних историјских изузетака, не може бити ни самог тржишта, јер насушно потребни правни поредак, без кога ни тржиште не може нити да настане нити на прави начин да функционише, нема ко да изгради, развија и одржава осим државе. Заштита власништва и уговора твори онај део насушно потребног правног поретка који се сасвим непосредно испоставља као незаобилазни предуслов за функционисање тржишта.

Будући да је тема ове расправе ***промена***, а будући да је држава организација без које се не може развијати нити опстати ниједно друштво, природно се намеће потреба да се размотри ***држава као иницијатор и креатор друштвених промена***. Основни и прастари проблем са државом јесте, *прво*, њена неизбежност, а *потом* чињеница да она оперише на принципу институционализоване принуде. ***Принуда*** је кључна реч у разматрањима о држави. У најкраћем, разлог структурне заступљености принуде у организацији државе је у једнако важној чињеници друштвеног живота која би могла да се терминолошки одреди као ***условне преференције.*** Пример је најпогоднији за разјашњење ове чињенице. Као грађани-гласачи и као субјекти политичких процеса увек ћемо гласати за власт која развија, комплетира и спроводи саобраћајне прописе јер се зна да они спасавају животе. Међутим, кад сами будемо ухваћени у саобрћајном прекршају, на све начине покушавамо да избегнемо казну. Интереси које имамо као појединци битно се разликују од интереса које као грађани имамо у јавним пословима. Принуда у примени прописа на индивидуалном нивоу показује се као неизбежна

9. Привредни раст као чинилац померања у расподели и последице државних „ремедијалних" акција

Постоји уверење да у економском развоју, том фундаменталном и најважнијем виду привредних ***промена***, постоји дубоки сукоб између темпа раста и тежње ка једнакости или бар смањивању крупнијих неједнакости, будући да, како се често тврди, убрзавање раста генерише растуће неједнакости. Број оних који заостају или макар оних који су осујећени и незадовољни својим напретком – незадовољни стога што им се положај погоршава у релативном

смислу чак и ако се и кад се побољшава у апсолутном изразу – увек је већи од броја оних који су успешни и задовољни својим учинком. Притисак у смислу прерасподеле и тим путем сужавања неједнакости веома је снажан, јер је и број гласова велик тамо где је велик број незадовољника.

Било како било, сигурно је да сукоб између раста и једнакости, ако већ и није трајна карактеристика светске привреде па тако и националних привреда у њеном саставу, искрсава у појединим временским интервалима ограниченог трајања. Овај сукоб је довољно изражен да се окарактерише као озбиљна сметња у привредном развоју будући да са становишта секуларног унапређивања стандарда и благостања народа и држава немају сви развојни интервали једнак значај. Због њега се политичко уплитање у развојне процесе намеће као крупно развојно ограничење будући да иде линијом броја гласова и електоралне подршке а не линијом лоцирања економског система на трајекторије оптималног, са становишта целине најбољег раста, како год да се та целина друштва и критерији за одмеравање благостања конципирају и дефинишу. Политика је велики терет за привреду; она не само да све радикалније прерасподељује резултате привређивања него експлозивно растућом регулацијом реалоцира и надлежности одлучивања. Тиме она ограничава простор – да се не каже спутава – за деловање најкреативнијих и потенцијално најпродуктивнијих привредних субјеката.

Тасић (2012, с. 148) запажа да је регулација обимом толико порасла а темпом ширења толико се убрзала да мале фирме просто немају капацитет за њено регистровање да би прописима могле да се прилагоде, а још мање капацитет за праћење њене стреловите експанзије. Тако је преобимна регулација отежала ако не и омела стварање и раст нових, малих фирми и тиме у привреду посве неочекивано уградила једну структурну деформацију: привреда у којој се мале фирме не рађају и шире неким „природним" темпом, оним који би преовладао у одсуству тако хипертрофиране регулације, очигледно је структурно стешњена и *ceteris paribus* мора спорије да се развија и теже да функционише него што би то у одсуству тог тешко подношљивог регулаторног притиска био случај

10. Држава као иницијатор промена и арбитар у друштвеним односима

Због разлика у способности за прилагођавање и спремности на одговарајуће напоре, трошкове, фиксна улагања и због мноштва других чинилаца, појединци, домаћинства, привредне организације и све друге категорије актера нужно се диференцирају у свом економском положају и у свим другим димензијама деловања и развитка. Диференцијација и неједнакост а не поравнавање и уједначавање могу се без много ризика оквалификовати као неотклоњиви атрибути свих сегмената стварности и, ако је дозвољена скромна доза патетике, као својеврстан закон природе. Појединци и њихове различито оформљене организације и групе много су више осетљви на релативне разлике у дохотку и осталим дезидератима него на неке, макар и оскудне и незадовољавајуће, апсолутне нивое ових кључних индикатора. Они мање успешни или мање срећни (не у смислу *beatus* него у смислу *fortunatus* и евентуално *fortuitus*) продукују притиске на државу да својом интервенцијом поравна разлике и уклони заостајања. А стога и потом интервенција неизоставно следи.

Велики проблем у вези са оваквим уплитањем државе и крупним а понајчешће деструктивним социјалним ***променама*** које из тих интервенција следе јесте постојање стварно угрожених појединаца (инвалиди, болесни, веома стари...) којима држава заиста и треба и мора да помогне, и то чак и у мери која иде до непосредног старања о њиховом животу и друштвеном положају. То је са добрим разлозима постао очигледан и несумњив цивилизацијски императив. Но, то је пукотина кроз коју се у социјалну структуру убацује хипертрофирана, преко сваке мере димензионирана државна интервенција у сфери (пре)расподеле дохотка и богатства

Масивни редистрибуциони захвати државе и власти имају за последицу фундаментално раздвајање онога што је политички исплативо од онога што је економски и друштвено рационално: политичка аритметика далекосежно се удаљава од економске рачунице (Мађар 2011, сс. 431–3 и 2012, сс. 111–5 и 141–3). Демагогија и популистичка дивљања постају у таквим ситуацијама дословно неизбежни. Огромној већини осујећених и својим положајем незадовољних политичке странке и прваци упућују поруке које им највише годе: у трци за дохотком и богатством ви сте драматично прикраћени, али ваш незавидан положај није последица тога што сте мање

радили, мање учили, мање се излагали ризику кроз предузетничке подухвате...него зато што је друштво према вама неправично и што сте жртва бескрупулозне експлоатације. Као да (бар!) правни систем не оставља свима једнаке могућности да покрену свој бизнис и експлоатишу, *ако могу*, кога хоће.

11. Хазарди крупних промена у државној изведби

Природно је да је пажња проучавалаца промена управљена на велике, далекосежне промене. Држава ће у том случају морати да буде у центру пажње будући да је она потенцијални али и стварни агенс великих промена. Но, како је наговештено у претходним одељцима, нити су све промене нужно повољне нити је држава предодређена да продукује само повољне промене. Напротив, њена политичка аритметика препоручује је као креатора неповољних, дегенеративних промена кад год иступи из домена својих легитимних, њој примерених функција. А вероватноћа таквог иступања лако се претвара у неминовност с обзиром на огроман број појединаца и организација који су живо заинтересовани управо за такву, ангажовану и активну државу.

У тој димензији (не)генерисања конфликата и регулисања друштвених односа без већих напетости тржиште је бескрајно погодније. На „пресуде" тржишта нема ко да се жали а још мање постоји неко коме би жалба могла да буде упућена. Тржишни исходи су резултанта огромног броја одлука, једног мора појединачних потеза на страни тражње и безмало једнако несагледивог мора на страни понуде. Како је још и сам Маркс (Marx) приметио, кад је реч о било ком изоловано узетом друштвеном субјекту то што се догађа на тржишту одвија се иза његових леђа. Баш зато што тржишни исходи происходе из та два мора одлука где нико нема препознатљиво доминантну или чак опредељујућу улогу, све што се промени на тржишту сваки учесник прихвата као објективну чињеницу, као померање иза кога не стоји никакав одредив субјект и према таквим тржишним титрајима поставља се као према спољa условљеним и егзогено датим метаморфозама какве тржишне појаве доиста и јесу. Акумулирати и манифестовати незадовољство према тржиштним феноменима имало би отприлике исто толико смисла колико и организовани протести против гравитације или некакве јавне жалбе због редовног смењивања плиме и осеке. Све ово, дакако, важи уз прет-

поставку да тржишне флуктуације нису ствар неког комерцијалног манипулативног инжењеринга, што се такође повремено догађа али представља изузетак и далеко је од тога да се реализује као правило. Будући да су друштвене напетости и резултујући конфликти извор крупних и потенцијално разорних социјалних хазарда, требало би да је очигледно да ће у евентуалној дилеми да ли се у регулисању неких конкретних процеса приклонити држави или тржишту – рационалан избор морати да се преломи у прилог тржишту. Нека изнова буде истакнуто, реч је дакако о непосредном управљању пословним процесима а не о јавним политикама, јавним добрима и јавном поретку за чије обезбеђивање држава, сасвим очигледно, нема алтернативу.

Ограничавање државног деловања на подручје које јој легитимно и по логици њених правих друштвених функција недвосмислено припада и њено одсудно потискивање са подручја непосредног газдовања процесима и ресурсима на које се неконтролисано излила намеће се као кључни социјални императив и због опасности да се агресивни етатизам изроди у тоталитаризам. Та опасност је далеко од безначајне, што ваљда најбоље потврђују катастрофална искуства из XX века: две врсте социјализма, онај национални или фашистички, с једне, и комунистички или бољшевички, с друге стране.

Опасност дегенерације етатизма или државног капитализма у неку варијанту тоталитарно окованог друштва проистиче из давно уочене и добро спознате чињенице да посезање државе у било који облик управљања процесима и ресурсима, што ће рећи у домен који јој не припада, не може да се догоди а да не дође до видљиве ерозије права. Људска права и слободе озбиљно су угрожени кад држава арбитрарно и сходно својој политичкој вољи прегне да решава односе који се иначе бесконфликтно регулишу слободним уговорним аранжманима у вези с којима држава има само функцију заштите уговора, осигуравања да се оно шта су уговорни партнери слободно утаначили доиста и испуни. Држава штити уговоре тако што претњом принуде спречава, а у крајњој линији и онемогућава преваре и претњом насиља изнуђене погодбе. Искорак државе у подручје које је по својим структурним особеностима и по природи ствари предодређено за уређивање путем уговорних односа не само да продукује ризик нарушавања људских права и слобода, него садржи и кумулативни потенцијал малигног, неконтролисаног ширења кад већ тај процес нелегитимног посезања у подручје еминентно грађанског усаглашавања једном већ буде започет. Није, дакле, друшт-

вено штетно једино уплитање државе у односе који њеним институцијама и делањима не припадају, него је још хазардније високо вероватно даље кумулативно ширење етатистичког уплитања будући да оно има доказано висок акцелеративни потенцијал.

За оне који не верују да лепа књижевност, поред осталих, има и спознајне аспекте, добро је истаћи да су Солжењицинова (*Александр Исаевич Солженицын*) књижевна дела омогућила потпуније и тачније сагледавање битних својстава једног друштва него томови књига писаних са научним претензијама. Кишова *Гробница за Бориса Давидовића* открива не само упечатљивије него и релевантније истине о једном типу друштава него бројне социолошке студије. Немогуће је у овој прилици заобићи незаборавну Надежду Мандељштам (Наде́жда Я́ковлевна Мандельшта́м) ([том I и II, 1984/1983/, *passim*]) чији се мемоари доживљавају као својеврсна енциклопедија ужаса једног тоталитарног друштва. У трајном сећању – а како би друкчије – остају небројени драстични детаљи који попуњавају и творе њену књигу. Такав је опис отворених камиона препуних лешева који се одвозе из Лубјанке, јарци којима отиче крв из стрелишта заклоњених високим зидовима, непрестано и будно праћење од стране жене код које је становала или, можда драстичније од свега, морање да се уче напамет и трајно памте новонаписане песме Осипа Мандељштама (О́сип Эми́льевич Мандельшта́м) због опасности да ненајављено упадне полиција и једноставно заплени и однесе све рукописе. Међу ређе истицане али истински погубне особености тоталитарних система спада и њихова способност да на краћи рок остваре упадљива побољшања у привредном расту, запослености, стандарду...али је тај раст законито неодржив и сва ефемерна побољшања плаћају се тешким потонућима и неупоредиво већим губицима у не тако далекој будућности.

Нарастање државе, њена права хипертрофија представља најмаркантнију *глобалну друштвену промену XX века, са јасним назнакама да ће се та тенденција наставити до у неодређену будућност*. Ако је на прелазу из XIX у XX век типично учешће државе у бруто домаћем производу (БДП) износило испод 10%, по истеку непуне прве деценије текућег миленијума оно се на узорку од 13 најразвијенијих и у овој ствари свакако репрезентативних земаља до 2009. године попело на читавих 47,7% (Карстен и Бекман 2013, с. 31). Вредно је помена да је у тој години од 13 обухваћених земаља у не мање од шест учешће јавне потрошње у БДП-у износило 50% и више. Ниво од тачне половине БДП-а досегла је Холандија, а код Аустрије,

Белгије, Француске, Италије и Шведске учешће државе у расподели БДП-а нашло се на нивоу који осетно прелази половину тог основног макроекономског агрегата. Главне ставке у том хипертрофираном задирању државе у расподелу дохотка су управо оне које су елементи и облици реализације те поражавајуће прерасподеле

12. Технички прогрес и развој науке као компоненте детерминанте промена

Ноторно је да су наука и технологија два пресудно важна подручја друштвеног живота која су подложна интенизивним и континуираним а покадшто и спектакуларним променама. Померања у те две важне друштвене области део су свеколиког мноштва промена које свакодневно уочавамо, али и узрочници промена на готово свим другим подручјима друштвеног живота. За све промене може се рећи да на овај или онај начин делују на друге промене и чак да неке специфичне промене сасвим самостално изазивају као јединствени, искључиви узрочник.

Наука и технологија извор су најдубљих и најдалекосежнијих промена у појединачним друштвима и у човечанству као целини. Огроман потенцијал за стварање промена неизбежна је последица околности да је напредак у ове две широке области сам њихов смисао и сврха: научник може да се потврди као цењен члан своје уже заједнице само ако је креативан и оригиналан, тј. ако постојећем фонду сазнања додаје нова. А тиме је напредак науке најнепосредније имплициран. Исто резоновање, иако уз извесне маргиналне и нипошто битне модификације, важи и за технологију. Технологија је, наиме, на очигледан начин узрочно повезана с науком, али феномен *learning by doing* има за последицу да се добар део технолошких унапређења одиграва без непосредног ослонца на науку и без њеног директног деловања. Нарочито су практично усмерена технолошка унапређивања на широком фронту независна од чисте науке и „суве теорије". То има за последицу да иначе огромна средства која привреда улаже у развој технологије далеко преовлађујућим делом иду на апликативна и конкретно применљива истраживања, а тек малим делом у фундаментална изучавања. Носиоци чисте науке и апстрактно формализоване теорије остају универзитети и слично оријентисани научни институти.

13. Преокрети и револуционарне промене у уметности

У свету у коме је све подложно променама, било би право изненађење ако би се испоставило да је свет уметности парменидовски заустављен, у затеченом стању окамењен и, такав какав је, дат занавек. То *јесте* у извесној контрадикцији са широко распрострањеним схватањем да у бескрајно разуђеном комплексу уметничких тенденција и пратећих метаморфоза нема прогреса и да не постоји смисао у коме би Џојсов *Уликс* био изнад Хомерове *Илијаде*.

Разматрања презентирана у два уводна пасуса овог одељка показују како је тешко логички утемељено образложити становиште о непостојању напретка у свету уметности. Чини се да је алтернативно становиште, пропозицију о могућности напретка и у домену уметности, много лакше објаснити, па макар да постоји скуп засебних критерија према којима напредовање у уметностима нема логичку заснованост. У наставку ће бити истакнути неки несумњиви феномени *унапређивања и очигледног побољшавања* у неким уметностима, а опет ће бити ствар одабира критерија да ли ће она, иако су несумњива и евидентна, бити окарактерисана као прогрес у свету уметности. Увек остаје нека, нимало безначајна тачка гледишта према којој прогрес у свету уметности остаје унеколико упитан.

Уметност се храни *слободом*. Тај самородни и аутономни велики прасак у уметности појавио се као последица радикалних па макар и привремених ***промена у амбијенту***. Та чудесна епизода у уметничком ***развоју*** јако је слична у свом настајању и даљој генези великој Индустриској револуцији и потоњем развитку који се протегао кроз читав сјајни и, чини се непоновљиви, ХИХ век. Индустријску револуцију, али и даљи развитак све до у рани ХХ век, нико није планирао нити је покренуо некаквом просвећеном политиком. Понајмање је настала као плод пројекта који је „осмислио" тим посебно мудрих и ванредно часних људи, неких моралних гиганата датог друштва и времена. Био је довољан пуки ***амбијент*** настао дугим и постепеним еволутивним развојем друштвених вредновања и опредељења, добре праксе у трговини и ван ње, институција и правних оквира. Цео тај развој ни у ком смислу није био инспирисан жељом да се омогући брза експанзија привреде или неки њен велики преокрет. Напротив, тај амбијетални развитак ишао је линијом заштите човека, његових слобода и вредности, а ***слободни људи*** су у ***таквом амбијенту*** произвели цивилизацијско привредно чудо без државне подршке или сарадње.

Толико далекосежне, муњевите и на разним линијама остваривање промене саме по себи представљају огромно богатство. Но, уз све то јавља се још једна упадљива компонента која то богатство додатно увећава: то је чињеница да у секуларном развоју уметности постоје дуги, миленијумима мерени периоди градуалистичких и еволутивних, једва приметних промена напоредо са управо описаним експлозивним променама које из основа мењају затечене стилове у размацима од по свега неколико година. Тако Тај и Вокер (Ty and Walker [1984, p. 50]) констатују да се Платонове представе о свету, као рефлексија али и инспирација одређених стилова у уметности, уопште није мењала, као што се врло споро и наглашено еволутивно мењала и уметност која је са том филозофијом била комплементарна и напоредо с њом одражавала једно стање духа за чије су градуалне, дискретно ступњевите промене били потребни миленијуми. У том духу Тај и Вокер (p. 50) констатују да је за зачуђујуће мале промене уметничких форми од осликаних површина Хиеранконполиса из времена од 3200 година п.н.е. до декорација Сакара (Saqqara) из времена од 2400 година п.н.е. био потребан готово читав миленијум. То скоро невероватно искуство намеће се као упоредиво са сликама из египатских пирамида из времена 1500–1166. године п.н.е. будући да су оне стилом тако споро еволуирале да се у мање аналитичном праћењу једва могу и приметити. Тако се долази до закључка да се у историји уметности издвајају и дуги периоди еволутивног развоја који се граниче са стагнацијом, а у веома дугим интервалима на њу се и своде, а да, с друге стране, постоје етапе готово несхватљивог, дословно муњевитог и експлозивног полета неочекивано проистеклог из раније успостављених несравњено мирнијих трендова. Посматран у целини, развој уметности не само што садржи фасцинантне, неодољиво импресивне ***промене***, него и једнако упадљиве промене у ритму и досегу самих тих промена. Овај други „слој" промена могао би се назвати метапроменама или променама вишег реда.

14. Промене у уметности као могући облик прогреса

Може ли се говорити о прогресу у бескрајно разуђеном и непојмљиво замршеном свету уметности? Димензије те многоструко испреплетене целине су бројне и подложне сталним, дословно континуираним променама. Има ли у тим променама ишта што би

могло да се оквалификује као „прогрес”? Филозофи нагињу ка суду да, за разлику од науке у којој се без задршке и ограда може говорити о прогресу, у уметности појам прогреса не може засновано да се концептуализује (Берберовић 1990, с. 126). Па, ипак, у мору димензија којима се одликује тај бескрајни свет уметности велика је вероватноћа да се нађу оне које су довољно репрезентативне са становишта развоја и напретка и такве које обилују променама, и то довољно далекосежним да могу да се окарактеришу као известан напредак.

Управо због потребе да се разматрањима о могућем постојању прогреса у уметности додатно допринесе тако што ће резерве и недоумице бити отклањане, доима се као јединствено и драгоцено једно даље сведочење о епизоди очигледног и, рекло би се, неоспоривог напретка у уметности писане речи. То сведочанство је утолико вредније и знаковитије што долази из пера тако знаменитог и безизузетно уважаваног аутора какав је Иво Андрић (1976/1949/). У својој истанчаној аналитичкој позорности Андрић је запазио један наглашено маркантан и готово невероватан пример напретка у стилу и језику. Најпре је упоредио текстове познатог старог песника Јове Илића, за кога каже да није незанимљив нити неважан, са писањем његовог сина, знаменитог а и данас уваженог, песника Војислава Илића и констатовао огромну разлику, дабоме у корист овог потоњег.

Текст Јове Илића је застарео, патетичан, развучен и претрпан турцизмима у мери која га чини карикатуралним. Поређење са синовљевим текстом заиста делује као огроман скок, импресиван напредак у интервалу од свега једне генерације. А потом је, још ефектније, саставио три текста из пера три припадника породице Ненадовић, и то тако да су писци текстова припадници трију сукцесивно распоређених и временски јасно, иако не превише, раздвојених нараштаја. Први текст је казивање првог у том генерацијском следу, Алексе Ненадовића о одласку у Манастир Фенек на виђење са аустријским царем. Повод је било осигуравање подршке за српске буне у којима је Алекса био изузетно активан и због којих је у време дахија и погубљен. Други текст је одломак из чувених мемоара проте Матеје Ненадовића, а трећи из познатог путописа Љубе Ненадовића *Писма из Италије*. Андрић наводи прилично опширне одломке из сва три извора (1976/1949/, сс. 44–8).

О томе у чему се састоји и какав је по свом карактеру напредак остварен у три поколења, за цигло 60 година, можда је најбоље пос-

лужити се оним што је истакао сам Андрић испитујући компаративно ова три текста. По њему, поређење та три случаја показује и следеће. „Од оне оријенталне визије и скаске, готово апсолутног непознавања живота и света изван свог патријархалног начина живота, сталног чуђења пред светом и одбране свога најужег, – код кнеза Алексе, чије причање личи на *Хиљаду и једну ноћ*, видимо причање Проте Матеје који већ говори шире, он помиње Колумба, говори о вожњи Дунавом, о Кијеву и Москви, али увек у границама својих интереса и својих ужих схватања... И само тако види, и може и уме да види, свет око себе... У Љуби Ненадовићу...имамо већ модерног писца. Његов интерес превазилази далеко...не само интересе његове личне и његове уже средине. Он говори о Дантеу...о готици, о папству и свему осталом..." (Андрић 1976/1949/, с. 48).

Неизбежан је закључак који је начинио сам Андрић кад каже да се види „на тих неколико примера како је занимљив *развитак* имао наш стил и како у својој повезаности са животом тај нагли *развитак* у необично кратком времену са великим скоковима одговара потпуно развитку свих осталих грана нашег живота" (Андрић 1976/1949/, с. 43). У оба претходна цитата реч *развитак* подвукао је аутор овога текста. У једном важном сегменту уметности развитак је не само могућ него се у појединим склоповима околности просто намеће као евидентан и неоспорив. У појединим режњевима неразмрсивог сплета уметничких делатности и у јасно разазнатљивим историјским интервалима прогрес је непобитан макар и да никад нећемо бити у стању базусловно да утврдимо да је неко велико дело из XX столећа ван сваког спора изнад великих дела античких уметности. Не само да је уметност сва у знаку промена него су неке од тих промена несумњив прогрес, непобитан напредак у атрибутима који под свим околностима морају да се прихвате као релевантни.

Наратив о променама је прича без краја. Колико год да се настоји да обухват буде што потпунији, ма колико да је остало неискоришћених забелешки у припреми за овај текст, универзум промена не може се исцрпсти просто зато што је бескрајан. Говорити о променама значи говорити о тоталитету свега што постоји, а то значи о човеку, друштву, о његовој свести са свеколиким идејама и сазнањима и, најзад, опет о универзуму као најширем замисливом ентитету у нашој спознаји и свеколикој пракси. Ако би ми било спочитнуто да сам у бескрају промена пропустио неке важне блокове, сместа бих се сагласио и муклим гласом додао да то засигурно знам.

ЛИТЕРАТУРА

Akerlof, Džordž i Robert Šiler (2010/2009/). *Životni duh.* Beograd: JP Službeni glasnik.

Allen, R.G.D. (1963). *Mathematical Economics*. London and New York: Macmillan&Co Ltd and St Martin's Press.

Anderson, Alexandra (1984). Twentieth-Century Art. In Lisa Taylor, ed., *The Phenomenon of Change*. New York: Cooper-Hewitt Museum – The Smithsonian Institution's National Museum of Design, 104-105.

Andrić, Ivo (1976/1949/). Nešto o stilu i jeziku. U I. Andrić, *Istorija i legenda*. Sarajevo, Zagreb, Beograd, Ljubljana i Skopje: Svjetlost, Mladost, Prosveta, Državna založba Slovenije i Misla, 32–48.

Arrow, Kenneth (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *Review of Economic Studies* 29 (June), 155–173.

Bagvati, Jagdiš (2008/2004/). *U odbranu globalizacije*. Beograd: JP Službeni glasnik. Preveo Slobodan Damnjanović.

Berberović, Jelena (1990). *Filozofija i svijet nauke*. Sarajevo: Svjetlost.

Bjukenan, Džejms (2002/1975/). *Granice slobode – između Levijatana i anarhije*. Beograd: Dereta. Preveo Mašan Bogdanović.

Boetke, Peter J. and Daniel J. Smith (2016). Evolving Views in Monetary Policy in the Thought of Hayek, Friedman and Buchanan. *Review of Austrian Economics* XXIX, 351–370.

Browning, Edgar K. (2008). *Stealing from Each Other*. Westport, Connecticut and London: Praeger.

Bžežinski, Zbignjev (2001). *Veliki promašaj – rođenje i kraj komunizma u XX veku*. Podgorica: Vizart. Preveli Boro Peković i Veljko Nikitović.

Dahrendorf, Lord *et al*., eds.,(2001). *The Paradox of Unintended Consequences*. A collecton of papers. Budapest and New York: Central European University Press.

Hajek, Fridrih (2002/1967/). Puna zaposlenost, planiranje i inflacija. U *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*. Beograd: Paideia. Preveo Dragan D. Lakićević.

Hayek, Friedrich A. (1990/1988/). *The Fatal Conceit – The Errors of Socialism*. London: Routledge.

Karsten, Frenk i Karel Bekman (2013). *Demokratija – mit i stvarnost*. Novi Sad i Beograd: Global Book i Katalaksija.

Klaić, Bratoljub (1956). *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb: Zora.

Lakićević, Dragan D. (2002). *Filozofija kritičkog racionalizma Karla Popera*. Predgovor u Poper (2002/1963/, ss. 5–18).

Lazičić, Goran (priređivač, 2014). *Panorama nove poezije u Srbiji*. Beograd: Dom kulture Studentski grad.

Mandeljštam, Nadežda (1984/1983/). *Sećanja i razmišljanja*. Beograd: Prosveta. Prevela Anđelija Demetrović-Matijašević.

Madžar, Ljubomir (2011). *Iskušenja ekonomske politike u Srbiji*. Beograd: JP Službeni glasnik. (2016). Razvojna klopka u privredi Srbije. Referat na savetovanju *Ekonomska politika Srbije u 2016. godini* u organizaciji Naučnog društva ekonomistaSrbije sa Akademijom ekonomskih nauka (AEN) i Ekonomskim fakultetom u Beogradu održanom 12. XII 2015. na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku, red. Dejan Šoškić i Milojko Arsić. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 209–237.

Mihailović, Srećko (2010). Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U Srećko Mihailović, ur., *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanje Javnog mnjenja tranzicije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 7–28.

Milanović, Branko (2016). *Global Inequality – A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Miljković, Branko (2002). *Sabrane pesme*. Niš: Prosveta.

Mishan, E.J. (1982). *Introduction to Political Economy*. London: Hutchinson.

Mišić, Zoran (1976). *Kritika pesničkog iskustva*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Osiatynski, Viktor (2000). The Constitutional Honeymoon is Over. The Paradox of Post-Communist Constitution Making. In Lord Dahrendorf *et al*., eds., *op. cit.* 143–162.

Poper, Karl R. (2002/1963/). *Pretpostavke i pobijanja*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Preveo Dragan D. Lakićević.

____ 1993/1971/). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod. Preveo Branimir Gligorić.

Popović, Bogdan (1960/oko 1905/). O pesmama A. Šantića. U *Srpska moderna*. Priredio Zoran Gavrilović. Sarajevo: Svjetlost, ss. 23–34.

Prokopijević, Miroslav (2015). Liberalni i državni kapitalizam. Referat na savetovanju AEN *Liberalne i komunitarne opcije u institucionalnoj izgradnji i ekonomskoj politici*, održanom 20. marta 2015. na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, objavljeno u istoimenom zborniku koji je izišao kao specijalni broj časopisa *Ekonomske ideje i praksa*, br. 16–17, ss.99–126.

Rev, Istvan (2000). The Self-Not-Fulfiling Prophecy. In Lord Dahrendorf *et al.*, eds., *op. cit*., 285–300.

Saks, Džefri D. (2014). *Doba održivog razvoja*. Beograd: Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj – CIRSD i JP Službeni glasnik. Prevele Mira i Vera Gligorijević.

Skerlić, Jovan (1950/1907/). Filološki dogmatičari i književni jezik. U Midhad Begić i Najdan Pašić, priređivači, *Odabrani spisi*. Beograd: Novo pokolenje, ss. 447–449.

Sornette, Didier (2003). *Why Stock Markets Crash – Critical Events in Complex Financial Systems*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Stojanović, Božo (2005). *Teorija igara – elementi i primena*. Beograd: JP Službeni glasnik.
Šaj, Oz (2001/1995/). *Industrijska organizacija – teorija i primene*. Beograd: Ekonomski fakultet Beograd.
Tasić, Slaviša (2012). *Svetska ekonomska kriza – dileme i rešenja*. Beograd: JP Službeni glasnik (2016). *Šta je kapitalizam i zašto nam je potreban?* Beograd: Helix.
____(2016a). *Potraga za liberalizmom*. Referat na savetovanju AEN *Naši naučni sporovi – velike alternative u izgradnji institucionalnog poretka* održanom 4. novembra 2016. na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, zasad neobjavljeno.
Taylor, Lisa (1984). Editor's Notes. U Lisa Taylor, ed., *op.cit.,* 4–5.
Ty, James Jr. And Herbert E. Walker (1984). Our Psychology. In Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 50–51.
Wagar, Warren W. (1984).The Twentieth-Century Mind. In Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 16–17.
Wiener, Philip P. (1984). The History of Ideas. In Lisa Taylor, ed., *op.cit.*, 20–23.

CHANGE AS A FORM OF EXISTENCE AND A CONDITION OF SURVIVAL

Ljubomir Madžar

Summary Universality of change is a way of formulating the fact that all entities capable of being observed and even thought of – individuals, their variously formed groups, the society, the world of ideas and consciousness in maximally imaginable number of variegated forms and locations and the universe itself – are subject to change. Speaking of change is tantamount to speaking about all conceivable forms of existence and therefore about the universe of all things we encounter, create or imagine. These are the reasons because of which the subject of change – as a matter of principle – cannot ever be exhaustively treated.

Because of their boundless variety and universality the comprehensively taken space of changes can bi classified in many different ways and, again, the set of classifications is infinite and inexhaustible. Hence only some classifications are singled out so that exogenous and endogenous changes are dealt with and then self-induced and externally imposed changes and changes at different levels of social organization focusing in particular to changes at the level of individual agents and variously defined systemic changes

The question naturally arises as to whether changes are progressive and socially useful or regressive and damaging and costly to the society. Not all changes are favorable and socially useful. Technical progress is evidently a collection of useful changes because a newly

discovered technique will only be accepted and applied if it clearly proves to be superior to the existing ones. That changes in science are necessarily progressive is proven in an analogous way by invoking the idea of refutability: the old scientific insights will be rejected only if and when refuted by a new result approximating the „truth"in a more satisfactory way.

Along with such progressive and welfare advancing, hopefully dominating changes there are changes which constrain economic processes and slow down the rhythm of development. A number of forms of political intrusion into economy are discussed, particularly those widely redistributing income and divorcing individual rewards from the productive contributions to the society. Such redistributive measures are undertaken with the purpose to reduce the more marked income inequalities and to assist the strata with below average income. It is claimed that such policies reduce income across the board and worsen, usually in a somewhat longer perspective, economic position of *all* members of the society. Such damaging intrusions of political factors into the economy seem inevitable as they work as avenues to ever higher political support, reflecting the all-important set of circumstances in which politically optimal actions diverge widely from what is truly rational from an economic point of view. Such a political contamination of economic relations is, with reliance on „narrow economic criteria, characterized as a highly detrimental form of social pathology.

The question of whether one could speak about the progress in the field of arts is raised in the last part of the paper. While admitting that the idea of a steady progress in arts cannot be proved or sustained – works of arts are incomparable and novels of contemporary writers cannot be demonstrated to be advances in any sense in relation to the great epics of the antiquity – it is argued that clear progress can be undoubtedly diagnosed in some specific segments of arts, in certain time intervals and relying on carefully chosen yet admissible criteria.

Keywords: universality of change, economic entities as agents of change, dynamic systems, progressive and regressive changes, technical progress, progress in science, competitiveness, economic growth, business cycles, politically induced redistributions, progress in arts.

ЕКОНОМСКЕ НЕЈЕДНАКОСТИ – ВЕЛИКИ ИЗАЗОВ САВРЕМЕНОГ ДОБА

ДАНИЛО ШУКОВИЋ*

Немаштина је највеће искушење:
и најмудрије рибе глад натера на удицу
Јохан Волфганг Гете

Сажетак Осамдесетих година прошлог века наступио је период поновног великог раста економских неједнакости. Експанзија неједнакости створила је нове економске, политичке и социјалне изазове. Неједнакости су нагло повећане више унутар појединих земаља, него између њих, где је у доста случајева дошло и до њиховог смањења. Поред тога, као један од кључних узрока светске економске кризе настале 2008. године означене су економске неједнакости. Границу могућих, а посебно пожељних, неједнакости још нико није дефинисао, нити је то могуће. Но, без обзира на сву комплексност феномена економских неједнакости, економска и друге науке све се више баве овим проблемом. У раду се анализирају кретања неједнакости на глобалном нивоу уз краћи осврт на ниво неједнакости у Србији и групи одабраних земаља. Посебан напор је учињен да се укаже на узроке експанзије економских неједнакости, као што су глобализација и технолошки прогрес. Како је постало неспорно да неједнакости подгревају популизам широм планете, то је овде укратко указано и на утицај неједнакости на популизам. На крају рада извршен је покушај да се унесе више светла на дилему да ли економске неједнакости изазивају економске кризе, као и да се укаже на могуће политике како би изазов неједнакости постао друштвено целисходнији.

Кључне речи: економске неједнакости, глобализација, технолошки прогрес, криза, популизам

1. Уводна разматрања

У последњих пола века економске неједнакости су драстично ескалирале. На глобалном плану подаци о расподели дохотка показују да је планета зачуђујуће неједнака. Економска наука, превасхо-

* Институт друштвених наука, Београд

дно због своје претежно неолибералне оријентације, није се у дугом периоду бавила овим проблемом сматрајући расподелу дохотка, па тиме и економске неједнакости, небитним за економску ефикасност. Међутим, како је последњих деценија цео пораст дохотка припао само уском слоју богатих са врха пирамиде, док су сви остали искључени из те расподеле, што је изазвало нова велика социјална раслојавања, и како је глобална економска криза 2008. године овај проблем додатно заоштрила, то је нагло дошло до великог пораста интересовања за проблем све већих економских неједнакости.

Наравно, нужно је одмах истаћи да неједнакости, саме по себи, нису спорне, оне су нужне. Спорне су када достигну велике размере и када долази до комплексних негативних последица, као што су социјално раслојавање које нарушава друштвену кохезију, и нарочито када се јављају као узрок економских и финансијских криза, као што је случај у вези са глобалном економском кризом 2008, за коју су као један од кључних узрочника виђене енормне економске неједнакости.

Дакле, неједнакости су нужне, јер оне су, без сумње, компатибилне са слободама. Оне су често резултат слободе и стимулативне су за њу. Поред тога, никако се не сме изгубити из вида ни неспорна реалност да је егалитаризам погубан за развој. Егалитаризам спутава иновације и динамичан развој. Креативни појединци имају тенденцију да напуштају друштва у којима постоји снажан притисак да се не буде другачији. Егалитарност је између осталог, изазвала и распад социјализма. Спорне су само границе неједнакости.

Границу могућих, а посебно пожељних неједнакости, још нико није дефинисао, нити је то могуће. Но, независно од тога, неспорно питање је у којим околностима и какве промене неједнакости се могу толерисати. Позната је Паретова теза да се промене неједнакости могу више толерисати ако процес промена подразумева апсолутну добит за све. То су промене на боље. Ако је привреда на нижем ступњу развоја, тада би се могле толерисати веће неједнакости ако оне наговештавају веће приходе за сиромашне, али ако се то не оствари, настаје „револуција неиспуњених растућих очекивања".

Експанзија неједнакости створила је економске, социјалне и политичке изазове. Поред тога, неједнакости мењају наше животе и на психолошком плану. Људи остају без посла, немају новца и губе наду да ће се то у будућности променити. Психолошки осећају као да немају контролу над властитим животом. Немати контролу над

властитом будућношћу подсвесно је застрашујуће. То мења биологију људи, тера их да мењају понашање.

Доминантна теза о узроцима наглог ширења популизма заснива се на тврдњи да економска несигурност, као продукт све већег раста неједнакости, представља плодно тле за изолационизам, популизам па и ауторитаризам. Зато, нису ретки апели угледних политичара из развијених земаља Запада, да је смањење разлике између богатих и сиромашних кључно за избегавање деструктивног раста популизма. Уколико се ништа не уради да се то промени, односно уколико се не смање разлике, може се очекивати пораст популистичких странака и демагога, као и пораст нестабилности широм света, са свим негативним ефектима на одрживи развој.

Можда ову контроверзу раста неједнакости и економске ефикасности, односно преображаје савременог света, најбоље осликава анегдота Данијела Коена (Daniel Cohen), француског економисте. Управник извесног центра за трансфузију крви досетио се једног дана да понуди награду даваоцима, како би се увећале резерве крви. На његово запрепашћење, догодило се супротно, број даваоца се смањио. Разлог не представља велику тајну. Чином давања крви даваоци доказују своју племенитост. Имају навику за морално понашање, за бригу за другог. Све је изменила чињеница да су за то плаћени. Ако више није реч о помоћи другима, него о заради, њихово учешће није исте природе. Захтев се поставља неком другом режњу мождане хемисфере па моралан човек напушта просторију кад укорачи хомоекономикус.

Дакле, докле се могу повећавати економске неједнакости, и како помирити економску ефикасност и систем моралних вредности, изазови су на које ће модерно доба тражити одговоре.

На страницама које следе, најпре ћемо указати на размере економских неједнакости на глобалном плану, затим на утицај глобализације и техничког прогреса на раст неједнакости. Након осврта на могуће узроке неједнакости, указаћемо и на неке од последица економских неједнакости, фокусирајући се на све веће ширење популизма, као и на могућност да неједнакости утичу на појаву економских криза, било локалних или глобалних. На крају ћемо указати на могуће мере како би ниво неједнакости био друштвено толерантан и подстицајан за одржив економски развој.

2. Економске неједнакости у свету

Светски економски форум прошле године је објавио, позивајући се на Oxfam report,[1] крајње изненађујуће податке о размерама економских неједнакости у свету. Према подацима Oxfam-а 1% најбогатијих је 2015. године располагало са преко 50% светског богатства, док 62 милијардера располажу са истим износом богатства као и 3,5 милијарди људи који представљају сиромашнију половину светске популације. Само пет година раније, (2010) 388 најбогатијих је располагало богатством као и сиромашнија половина светске популације, односно колико у 2015. години располаже њих 62. Ови подаци указују на вртоглаву концентрацију богатства код ултра богатих на врху пирамиде.

Богатство којим располажу 62 најбогатија човека на планети процењује се на 1,76 трилиона долара и увећано је за 44% у последњих 5 година, док је богатство 3,5 милијарди најсирома-шнијих смањено за преко трилион долара или 41%, у истом периоду. Као што смо навели, 1% најбогатијих располаже са половином светског богатства, а 50% богатих са горњег дела лествице располаже са преко 99%, а 50% најсиромашнијих са мање од 1%. Занимљив је и податак да је међу 62 најбогатија лица само 9 жена.

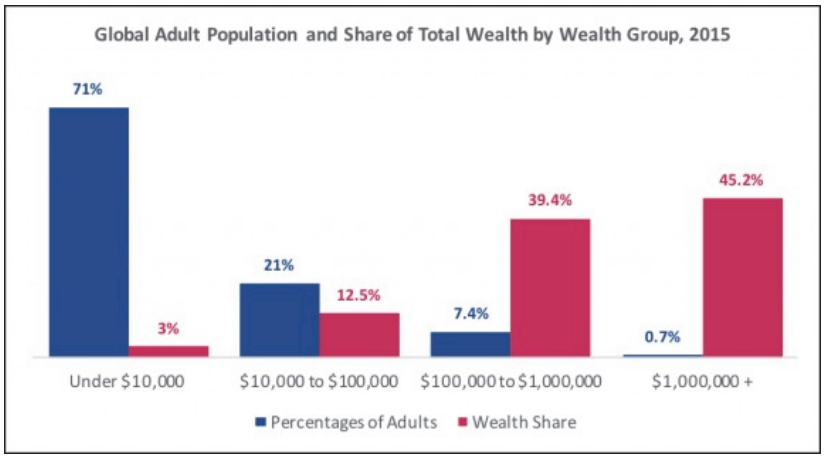
Покрет *Occupy Wall Street* окупио се 2011. око једне идеје, или слогана: „Заједничко нам је то што припадамо 99% оних који неће више толерисати похлепу и корупцију преосталог једног процента". Бројне студије показале су да је од практично целокупног досадашњег економског опоравка после кризе 2008, профитирао искључиво тај један проценат најбогатијих Американаца. У питању није ни историјски тренутак, нити национална посебност. Владајућа политика широм света упорно подупире такав исход.

За анализу неједнакости и сиромаштва користе се бројни индикатори. За наше проучавање определили смо се за три показатеља. Први је однос расположивог дохотка 10% са врха лествице према расположивом дохотку 10% са дна лествице, други је однос расположивог дохотка 20% са врха лествице према дохотку 20% са дна лествице, и трећи показатељ је Џини коефицијент, као једна од најпоузданијих и највише примењиваних мера економских неједнакости.

---

[1] World Economic Forum, „3 charts that explain global inequality", преузето 1.9.2017. https://www.weforum.org/agenda/2016/01/3-charts-that-explain-global-inequality/

Графикон бр. 1. Светска популација и расподела укупног богатства, 2015.

Извор: Credit Suisse, *Global Wealth databook 2015*, (Credit Suisse, 2015), преузето 2.9.2017. https://www.credit-suisse.com/ corporate/en/research/research-institute/global-wealth-report.html

Табела бр. 1. Неједнакости у одабраној групи земаља

	Доходак 10% са врха према 10% са дна	Доходак 20% са врха према 20% са дна	Џини коефицијент
Албанија	7,2	4,8	0,29
Аустрија	6,9	4,4	0,30
Босна и Херцеговина	5,4	3,8	0,33
Бугарска	7,0	4,4	0,36
Грчка	10,2	6,2	0,37
Хрватска	7,3	4,8	0,32
Кина	21,6	12,2	0,42
Етиопија	6,6	4,3	0,33
Немачка	6,9	4,3	0,30
Мађарска	5,5	3,8	0,31
Индија	8,6	5,6	0,35

Македонија	12,5	7,5	0,43
Црна Гора	-	-	0,33
Мексико	21,6	9,8	0,48
Нигерија	17,8	9,7	0,43
Молдавија	8,2	5,3	0,28
Пољска	8,8	5,6	0,32
Србија	-	-	0,39
Турска	6,6	4,6	0,40
В. Британија	13,5	7,2	0,33
САД	18,5	9,4	0,46

Извор: List of countries by income inequality from Wikipedia, 2016. преузето 1.9.2017. https://en.wikipedia.org/wiki/ List_of_countries_by_income_equality

Ако посматрамо податке о Цини коефицијенту (Gini coefficient)[2], видимо да он у Србији износи 0,39 и већи је него у земљама у окружењу, изузев Македоније, али је и знатно нижи него у САД, Руској Федерацији, Мексику и другим. С обзиром на ниво развијености, постојећи ниво економских неједнакости у Србији је свакако прекомеран.

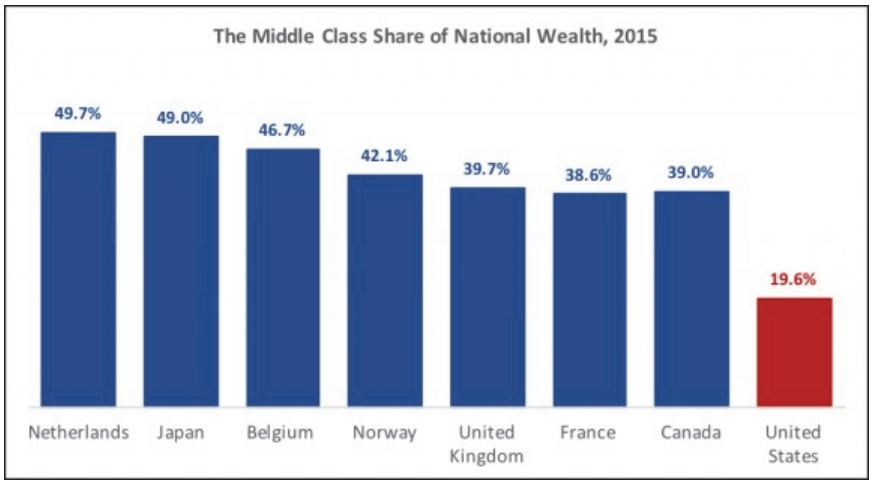
Велики раст неједнакости доводи до социјалне поларизације, стварајући све већи јаз између богатих и сиромашних. Нужна последица ове поларизације је све већи притисак на средњу класу која све више клизи ка сиромаштву. На графикону бр. 2 лепо се може видети удео средње класе у националном богатству групе развијених земаља, где посебно пажњу привлачи податак да је удео средње класе у САД у националном богатству чак испод 20%. Очигледно да огромне економске неједнакости доводе до ерозије, па и нестанка средње класе. Овај феномен је примећен у САД и Великој Британији већ од 80-их година прошлог века, када је настао нови дугорочни тренд

[2] Цини коефицијент је мера неједнакости дохотка или богатства, чија вредност се креће од 0 до 1. Доња екстремна вредност – нула - означава стање где нема неједнакости и где постоји потпуни егалитаризам. Друга екстремна вредност - 1 – означава теоријски екстремни ниво економских неједнакости када, на пример, цео доходак припада једном лицу, што је у пракси, наравно, немогуће. Када је вредност Цини коефицијента између 0,200 и 0,299, сматра се да су неједнакости ниске; када је између 0,300 и 0,399 сматра се да су неједнакости средње вредности; када је вредност Цини коефицијента између 0,400 и 0,499, сматра се да су неједнакоси високе, и ако је вредност преко 5,00, да су врло високе.

раста неједнакости, сличан оном с краја деветнаестог и почетка двадесетог века.

Различите економске теорије показују да је стабилна и преовлађујућа средња класа извор нових предузетника, трансмисије „вредности средње класе", раста штедње, промоције људског капитала и стварања тражње за квалитетна потрошна добра, што све подиже општи ниво инвестиција и производње. Стога ће висок или растући ниво би-поларизације неповољно утицати на економски развој.

Графикон бр.2. Удео средње класе у националном богатству, 2015.

Извор: Credit Suisse, *Global Wealth databook 2015*, (Credit Suisse, 2015), преузето 2.9.2017. https://www.credit-suisse.com/corporate/en/research/research-institute/global-wealth-report.html

3. Глобализација и технолошки прогрес као узроци неједнакости

Глобализација обухвата неколико димензија. Прво, она је снажно подстакла међународну трговинску размену, па је у последње три деценије много брже расла међународна трговина него производња. Глобализација је такође знатно повећала директне стране инвестиције, нарочито са севера на југ. С друге стране, глобализација је изазвала крупне структурне промене у светској економији, чије су кључне карактеристике:

– пораст броја земаља у развоју које су прихватиле модел отворене привреде и укључиле се на светско тржиште;

– значајно повећање удела земаља у развоју у светској производњи и извозу;

– у међународној подели рада развијене земље су се определиле за извоз производа у које је уложен висококвалификовани рад, док су земље Југа претежно усмерене на производе у које је уложен неквалификовани рад;

– капитал, било физички било финансијски, постао је екстремно мобилан између земаља;

– експанзија мултинационалних компанија је допринела да технологија развијених земаља буде доступна земљама у развоју и

– за разлику од капитала и технологије, мобилност радне снаге је ипак остала ограничена, како због високих трошкова миграције, тако и због антимиграционе политике и проблема културолошког прилагођавања.

Глобализација је подстакла развој и пренос нових технологија које су битно утицале на промене структуре тражње за радном снагом. Радници високо обучени и са високим квалификацијама постали су неопходни за примену нових технологија, па је тражња за њима повећана, што је наравно утицало и на бржи раст њихових зарада, него што је то случај са просечно обученим, и поготову неквалификованим радницима, за којима је тражња опала. Настао је познати феномен дуализма на тржишту рада. На једној страни постоји високо обучена радна снага која има сигурност радног места и високе зараде, а на другој, радна снага са ниским квалификацијама, која обавља рутинске послове. Геп између ове две категорије радне снаге постаје све већи и диктиран је убрзаним технолошким развојем и глобализацијом.

Једна од кључних промена на тржишту рада није само у томе да се мења структура тражње за радном снагом и да је све већа потреба за радницима са високим и специјализованим квалификацијама које тражи модерна технологија, посебно информациона и комуникациона, већ и да због перманентне и неизбежне иновативности, знања стечена било током редовног школовања, или на неки други начин, све брже застаревају, због чега сваки појединац мора, да би опстао на тржишту рада, да напушта доста укорењен став, посебно на овим просторима, који гласи: „Похађаћемо одговарајућу школу одређени низ година и онда стечено знање да трошимо наредних тридесет и више година".

Сада се сваком појединцу намеће нови императив, ако жели доживотан посао, у смислу да ради неки посао целог радног века, мора доживотно и да учи. Дакле, ипак то да ли ће неко бити запослен или не, највише зависи од њега самог, тј. од тога да ли је спреман да прихвати опредељење да се перманентно образује. То, у ствари, значи да *појединцу самостална мотивација да учи, постаје његова најважнија животна вештина*[3].

Утицај глобализације на тржиште рада, са аспекта стварања дуализма на овом тржишту, свакако је имао за последицу повећање неједнакости у расподели дохотка од рада. Но, упркос овој јасној релацији, међузависност између глобализације и расподеле дохотка унутар одређене земље је вишеструка. Глобализација утиче на цене фактора производње различито у различитим земљама, зависно да ли се ради о супституцији или комплементарности између домаћих ресурса и ресурса који постају конкурентни фактори захваљујући слободној међународној трговини. У сваком случају, слободно кретање капитала, радне снаге и роба ремети односе унутар економија, стварајући и позитивне и негативне ефекте и на цене фактора и на зараде радне снаге. Мултидимензионалност ових промена се рефлектује и на кретање економских неједнакости, па је због тога њихово сагледавање у теоријском смислу вишезначно, а емпиријски тешко измерљиво.

Глобализација се све више доводи у везу са неједнакостима, али често са различитим и поларизованим налазима. Неки истраживачи показују да глобализација подстиче неједнакости како између земаља, тако и унутар њих. Други деле становиште да су ове тврдње очигледно неутемељене, и примећују да је глобализација порушила националне границе, подижући милионе из сиромаштва и да је захваљујући глобализацији дошло до смањења гепа неједнакости, посебно у земљама у развоју.

У свом раду Мелинда Милс (Melinda Mills)[4], полазећи од четири кључне карактеристике глобализације, приказује механизам како ове одлике глобализације утичу на неједнакости. Према мишљењу поменуте ауторке у четири основне полуге глобализације спадају:

– интернационализација тржишта и смањење значаја националних граница за економске трансакције;

---

3 У ЕУ већ постоји службена статистика у оквиру Анкете о радној снази о лицима која се доживотно образују.

4 Melinda Mills, "Globalization and Inequality", *European Sociological Review* Volume 25, Issue 1 (2009):1–8.

– јака конкуренција између земаља;

– пораст међународне повезаности широм света захваљујући новим информационим и комуникационим технологијама и

– пораст значаја тржишта и повећање његове нестабилности.

Основни покретач глобализације је интернационализација тржишта и, следствено томе, опадање значаја националних граница за све врсте економских трансакција, међу којима, са аспекта утицаја глобализације на економске неједнакости, посебан значај има ниво директних страних инвестиција, с обзиром на њихов утицај на расподелу дохотка у земљама у којима се реализују.

Експанзија међународне трговине у земљама у развоју, као једну од теже сагледивих последица има и промене закона као и развој институција, што у пракси чини разне врсте трансакција (роба, рада, услуга и капитала) лакшим и јефтинијим. Када се овоме дода и чињеница да раст извоза као и прилив директних страних инвестиција, повољно утичу на запосленост, па и на раст зарада јефтине радне снаге, која је по правилу обилан фактор производње у овим земљама, тада је и позитиван утицај глобализације на смањење неједнакости у земљама у развоју сасвим разумљив.

С друге стране, глобализација има потенцијал да повећава неједнакости у развијеним индустријализованим земљама. Због прилива јефтине радне снаге, па и јефтине робе из неразвијених и земаља у развоју, долази до смањења просечне зараде и повећања неједнакости у релативним зарадама између високо обучених и ниско квалификованих радника у развијеним земљама. То редуцира зараде на Северу, посебно оних са дна лествице, због чињенице да су ови радници изненада у конкуренцији са слабо плаћеним радницима са Југа. Међутим, иако конкуренција јефтине радне снаге теоријски посматрано изгледа као снажан фактор промене односа на тржишту рада развијених земаља, постоје студијска истраживања која показују да прилив, посебно јефтине радне снаге има много мањи утицај на запосленост па и на зараде запослених у развијеним земљама, него што се претпостављало.

На раст неједнакости у развијеним земљама вероватно значајније утиче процес деиндустријализације који је покренула глобализација. Бројни индустријски капацитети су пресељени из развијених земаља у земље у развоју, првенствено због јефтине радне снаге, али и због других погодности. Све је то имало за последицу велики пад запослености у развијеним земљама што се, наравно, неповољно одразило на дохотке посебно мање обучене радне снаге, док су с

друге стране примања специјализованих и високо квалификованих радника рапидно повећана јер је тражња за њиховим радом нагло повећана због експанзије техничког прогреса, односно примене нове технологије. Ако томе додамо и околност да су последњих деценија приходи од капитала више повећани него приходи од рада, тада оцена да је глобализација повећала неједнакости у развијеним земљама, не треба да се доводи у питање.

Као што смо видели, ефекти глобализације на експанзију неједнакости нису тако велики, као што се могло очекивати, а поред тога, у земљама у развоју глобализација чак утиче и на смањење неједнакости у дохоцима. Зато је битно сагледати остале факторе који могу бити значајни за промену неједнакости у појединим земљама током времена. Ми ћемо се овде осврнути на утицај технолошког прогреса.

Савремени развој показује да технолошки прогрес има кључну улогу у променама у расподели дохотка, тј. порасту неједнакости. Динамичан технолошки развој и посебно ширење технолошког прогреса, у основи мења односе у расподели и то како у развијеним, тако и у земљама у развоју. Увођењем нових технологија смањује се тражња за пословима које обављају нискоквалификовани радници док се, с друге стране, повећава тражња па тиме и премије за високо специјализоване послове, као и принос на капитал. Тако власници капитала, као и високообразована радна снага стичу све веће дохотке, док они са дна лествице, који су без или са врло ниским квалификацијама, постају не само релативно, већ и апсолутно све сиромашнији.

Технолошки развој се обично мери уделом капитала уложеног у информациону и комуникациону технологију у односу на укупна капитална улагања. У последњих двадесет година, дошло је до рапидног раста улагања у нове технологије, што, наравно, коинцидира са великим порастом неједнакости.

На неједнакости значајан утицај има и могућност образовања. За дати ниво технологије развијеније образовање доприноси смањењу неједнакости због тога што омогућава да већи део популације буде ангажован на пословима за које се захтева висока обученост, и на којима се стичу високе зараде. Образовање има тенденцију развоја у свим регионима, али су разлике међу земљама у нивоу и квалитету образовања и даље велике.

Највећи утицај на пораст неједнакости, који је нарочито изражен последњих деценија, извршио је технолошки прогрес. Према

моделу чији су аутори експерти ММФ[5], највећи део од 0,45% годишње промене Џини коефицијента на глобалном плану, од раних 80-их година прошлог века, приписује се утицају технолошког прогреса.

Међутим, утицај глобализације, технолошког прогреса и осталих чинилаца на неједнакости битно се разликује у развијеним и у земљама у развоју. Тако у развијеним земљама утицај глобализације је већи него утицај технолошког прогреса на неједнакости и износи 0,6% просечног годишњег повећања Џини коефицијента у последње две деценије. У земљама у развоју технолошки прогрес је главни покретачки фактор неједнакости са 0,3% годишњег просечног повећања Џини коефицијента, док је с друге стране утицај глобализације у овим земљама супротан и он благо утиче на смањење неједнакости. Ове разлике могу бити објашњене променама у каналима глобализације који се реализују у овим двема групама земаља. У развијеним земљама много већа и бржа била је експанзија финансијске глобализације, док је у земљама у развоју дошло до веће експанзије међународне трговине.

4. Неједнакости и популизам

Раст неједнакости створио је економске социјалне и политичке изазове. У току неколико послењих деценија цео пораст дохотка припао је само уском слоју богатих док је сиромашни и делимично средњи, а у неким случајевима и цео средњи слој, био апсолутно искључен из те расподеле, па је у исто време њихов доходак стагнирао или је чак знатно реално смањен. Овакав економски процес имао је за последицу све већу социјалну поларизацију. На једној страни су сиромашни слојеви који и у богатим земљама постају све више сиромашни и чији се број стално повећава, док насупрот њима све ужи слој богатих постаје све богатији. У таквом амбијенту семе популизма је нашло веома погодно тло. Због тога његова бурна експанзија у последње време уопште не изненађује, али јако забрињава.

Логична последица је велики пораст подршке популистичким партијама и покретима у развијеним демократијама, који је своју кулминацију, бар за сада, достигао са Брегзитом и победом Доналда Трампа (Donald Trump) у САД. Избори који су потом уследили у

[5] Subir Lall, Florence Jaumotre, Chris Papageorgiou and Petia Topalova, "Rising Income Inequality: Technology, or Trade and Financial Globalization", *IMF Economic Review*, Volume 61, Issue 2 (2013): 271–309.

Холандији и Француској ублажили су овај велики налет популизма. Доминантна теза о узроцима наглог ширења популизма заснива се на тврдњи да економска несигурност као продукт све већег раста неједнакости, представља плодно тле за изолационизам, популизам па и за ауторитаризам.

Велики пораст економских неједнакости који се догодио последњих деценија, изазвао је код већине становништва, не само озлојеђеност због пада стандарда, већ и несигурност и губљење наде за бољу будућност. Популисти, посебно у земљама развијеног Запада, су вешто искористили ову песимистичку атмосферу, којој је допринела и мигрантска криза и раст тероризма, да би демократију заменили ауторитаризмом а слободну тржишну привреду затвореним типом привреде, ограничавањем међународне трговине и борбом против глобализације. Све то под паролом „борбе за националне интересе". Зато данас све већу подршку бирача имају популистички лидери као што су: Доналд Трамп (Donald Trump), Мари Ле Пен (Marin Le Pen), Норберт Хофер (Norbet Hoffer), Најџел Фараж (Nigel Farage), Герт Вајлдерс (Geert Wilders), Виктор Орбан (Viktor Orban) и многи други.

Немачки министар финансија Волфганг Шојбле (Wolfgang Schäuble) истиче проблем популизма као највећи изазов овог времена[6]: „Смањење разлике између богатих и сиромашних је кључно за избегавање деструктивног раста популизма. Уколико не урадимо ништа да променимо то, можемо очекивати пораст популистичких странака и демагога, као и пораст нестабилности широм света, са свим негативним ефектима по одрживи раст".

Проблемом великих неједнакости и њиховим штетним последицама за друштвени развој не баве се само научници и политичари, већ и културни стваралоци, Тако наша списатељица[7] поводом једне изложбе каже: „У суштини ти слојеви који су горе ће онемогућивати прелазак у њихов разред. То не зависи само од финансија, већ и од прилика једнакости у друштву за различите социјалне структуре. То је трагедија о којој ова заправо весело постављена изложба у поп-арт форми говори. За мене је то једна трагична прича о немогућности преласка из класе у класу".

---

6 Волфганг Шојбле, изјава на годишњој конференцији ММФ-а и Светске банке, Вашингтон, 24. 04. 2017.

7 Биљана Србљановић поводом изложбе „Разлике малих таштина" Грејсона Перија, отворена 9. априла 1917. у Музеју савремене уметности у Новом Саду.

Ако се демократске снаге не изборе са популизмом, у свету ће преовладати затворени, ауторитарни системи који могу бити трагични за развој демократије и слободну конкуренцију. Када је економија у питању, извесно је да без слободне конкуренције нема прогреса.

5. Да ли економске неједнакости изазивају економске кризе

У веома распрострањеној литератури о узроцима глобалне кризе 2008. године један од кључних ставова јесте да је у питању системска и структурална криза капитализма, а не циклична криза. Тимур Хан Гур и остали (Timur Han Gur, Naci Conpolat i Huseyi Ozel, 2011) сматрају да ову кризу треба посматрати као пример који показује да је економска и друштвена матрица институција погрешна и да она захтева нова решења. Но, како је наш фокус посматрања утицај економских неједнакости на настанак економских криза, то ћемо у наставку подробније анализирати ово питање.

Није сасвим јасно да ли постоји функционална веза између неједнакости и криза, констатују Мајкл Д. Бордо и Кристофер М. Мајснер (Michael D. Bordo i Christpher M. Meissner)[8]. Они су овај закључак донели пошто су анализирали податке за 14 земаља, посматрајући период од преко 120 година. Чак одбијају и тезу да се може успоставити било каква паралела између садашње кризе и оне из 1929, иако је обема претходило екстремно повећање економских неједнакости, што је, наравно, многим ауторима послужило као повод да развију тезу о економским неједнакостима као једном од узрока настанка банкарских, финансијских па и економских криза.

Узроке великог краха америчке привреде 1929. анализирао је и Галбрајт (John Kenneth Galbraith). Он је указао на више слабости америчке економије које су довеле до велике кризе. Прва од ових слабости је лоша расподела дохотка, идентификована чињеницом да

[8] NBER, *Does Inequality Lead a Financial crisis*, Michael D. Bordo and Christopher M. Meissner (Cambridge, National Bureau of Economic Research, 2012), преузето 14.9.2017.
http://www.economics.hawaii.edu/research/abstracts/mar16_12Bordo.pdf Ови аутори закључују да су пронашли јаку повезаност између кредитног бума и банкарске кризе, али не и доказ да повећање неједнакости и концентрације дохотка значајније утиче на експанзију кредита, па тиме и на појаву финансијске кризе.

5% на врху лествице добијају трећину укупног дохотка, као и да је удео камата, дивиденди и ренти дупло увећан. Он је тврдио да крајње неједнака расподела дохотка значи да одржавање високог нивоа тражње у привреди зависи од високог нивоа инвестиција, или од високог нивоа луксузне потрошње, или од оба ова фактора. Неки аутори као Фитузи и Сарацено (Fitoussi и Saraceno), затим Рајан (Rajan), Стиглиц (Stiglitz) и други[9], ове аргументе Галбрајта су прилагодили савременој ситуацији. Они сматрају да је на повећање неједнакости и смањење дохотка већина потрошача реаговала тако што је смањила штедњу и повећала задуженост. Томе је допринела и монетарна политика која је веома брзо реаговала, обезбеђујући веома низак ниво каматних стопа, које су омогућиле да приватно задуживање порасте изнад одрживог нивоа. Дакле, потрошња је привремено задржана на истом нивоу иако је доходак знатно смањен, што је имало за резултат задржавање такође високе агрегатне тражње и запослености, али и стварање кредитних балона. Богатство је било прецењено и превисоке цене некретнина давале су погрешан утисак да је ниво дуга одржив. Криза се сама појавила када су балони експлодирали и нето вредности се вратиле на нормалан ниво. Иако се криза појавила у финансијском сектору, њени корени су, тврде ови аутори, много дубљи и леже у структурним променама и расподели дохотка која се догодила за претходних 25 година.

Без обзира што су многи аутори заинтересовани за повезаност ових феномена, за сада има мало студија које су подробније описале у којој мери су неједнакости проузроковале кризу. Један од покушаја у овом смеру је рад Engelbert-a Stockhammer-a,[10] који констатује да постоји очигледна паралела између садашње кризе и оне из 1929. године јер је обема претходило велико повећање неједнакости. Он испитује више начина како повећање неједнакости, у интеракцији са финансијским факторима, доприносе неравнотежи која изазива кризу. Он је дошао до значајног прорачуна, који је веома важан за разумевање утицаја неједнакости на појаву криза. Према његовим

9 O nalazima ovih autora podrobnije su se osvrnuli A. B. Atkinson i Salvatore Morelli. UNDP, *Economic crises and Inequality*, A. B. Atkinson and Salvatore Morelli United Nations Development Programme, 2011. преузето 15.9.2017. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdrp_2011_06.pdf

10 PERI, *Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crisis*, Engelbert Stockhammer, (Political Economy Research Institute University of Massachusetts, 2012), преузето 25.7.2017. https://www.peri.umass.edu/media/k2/attachments/WP282.pdf

налазима опадање удела зарада за око 10% могло би да води смањењу потрошње за 4 % БДП-а.

Велики раст неједнакости у последњих неколико деценија проузроковао је огромну прерасподелу дохотка и то на више нивоа. Кључна прерасподела десила се у функционалној расподели дохотка, у расподели између рада и капитала. Удео рада у расподели дохотка је знатно смањен у корист дохотка од капитала. До кључне прерасподеле је дошло у оквиру дохотка од рада. Удео у дохотку оних најсиромашнијих са дна лествице је стагнирао или негде и значајно смањен, док је удео богатих са врха лествице рапидно увећан.

Питање је који су макроекономски ефекти ових тектонских промена у расподели дохотка, какве су последице ових промена како на агрегатну тражњу, тако и на тражњу за појединачним добрима и услугама. Реално је очекивати да ће смањење удела зарада у дохотку имати негативан утицај на тражњу потрошних добара. Примаоци зарада, посебно сиромашни, имају већу склоност потрошњи него примаоци дохотка који потиче од приноса на капитал. С друге стране, опадање удела зарада и повећање удела профита треба да има позитиван ефекат на раст инвестиција, па тиме и на ниво тражње које изискују нове инвестиције. Како имамо и негативне и позитивне ефекте смањења удела зарада на агрегатну тражњу, то је нето ефекат остао теоријски ипак нејасан и зависи од релативне величине појединих ефеката.

Ефекат промена у персоналној расподели дохотка на тражњу потрошних добара је много разумљивији, јер стандардна теорија потрошње предвиђа да сиромашни имају већу маргиналну склоност потрошњи него богати. За илустрацију ове законитости Штокхамер (Stockhammer)[11] наводи налазе Штајна (Stein-a), који је на примеру Немачке показао да је у 2007. години четвртина са врха лествице имала просечну стопу штедње 15,8%, док је прва четвртина са дна лествице имала стопу штедње од само 4,1%, док је друга четвртина имала стопу штедње 8.0%, а трећа 9,0%. У периоду од 1995. до 2007. године разлика у стопи штедње између четвртине са врха и четвртине са дна лествице се повећала са 5,5% на 11,7%. Ово повећање разлике у штедњи резултат је повећања неједнакости дохотка.

Дакле, пораст неједнакости извесно утиче на многоструке промене агрегатне тражње и нарочито њене структуре. Промене тражње су, без сумње, иницијална каписла за бројне макроекономске

[11] *Ibid.*, 10.

неравнотеже, а тиме и за појаву било ког вида кризе. С друге стране, висок ниво неједнакости може имати за последицу и повећање склоности ка шпекулацијама. Пошто се доходак супербогатих нагло повећава, све веће богатство се улаже у ризичне инвестиције. Но, мало има емпиријских студија које би потврдиле ову тезу. За то постоји више разлога. Концептуално је тешко операционализовати феномен шпекулације, а поред тога постоји и емпиријски проблем јер су расположиви подаци о расподели богатства крајње оскудни.

Однос између неједнакости и криза Еткинсон и Морели (Atkinson i Morelli)[12] више виде као коинциденцију а не као узрочну везу. У закључку свог рада они истичу: „Овај чланак би привукао много више читалаца ако би ми закључили да раст неједнакости проузрокује економску кризу. У ствари, ми смо нашли да се кризе разликују у великом делу да ли су им или не претходила повећања неједнакости и ни у једном случају где су неједнакости повећане узрочност није лако утврдити". Они, ипак не одбацују могућност постојања ове узрочности али је они нису могли показати.

На крају расправе о томе да ли је раст неједнакости допринео неравнотежи која је изазвала последњу глобалну кризу, односно, да ли је раст неједнакости узрок кризе, можда се најбоље може сагледати из ставова које је изнео Енгберт Стокхамер (Engebert Stockhammer),[13] који неједнакости не види као алтернативу финансијским факторима, већ као комплементарно објашњење које осветљава интеракцију финансијских и социјалних чинилаца.

Стокхамер сматра да повећање неједнакости води до стагнације или опадања тражње. Развијене земље на овај дебаланс реагују на два начина. Земље енглеског говорног подручја и медитеранске земље прибегавају моделу раста заснованог на задуживању, док насупрот њима модел раста базиран на расту извоза примењују земље као што су Немачка, Јапан и Кина. Ова два модела постала су видљива захваљујући финансијској либерализацији међународних токова капитала, која је довела до међународне неравнотеже без преседана. Модел раста, заснован на порасту задужености, постао је неодржив. Пораст неједнакости је, закључује Stockhammer, одиграо улогу пок-

12 UNDP, *Economic crises and Inequality*, A. B. Atkinson and Salvatore Morelli United Nations Development Programme, 2011, преузето 15.9.2017. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdrp_2011_06.pdf

13 PERI, *Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crisis*, Engelbert Stockhammer, Political Economy Research Institute University of Massachusetts, 2012, преузето 25.7.2017. https://www.peri.umass.edu/media/k2/attachments/WP282.pdf

ретача неравнотеже која је изазвала кризу. Пораст неједнакости, у садејству са финансијском дерегулацијом треба посматрати као узрок кризе.

Ови аргументи треба да имају директне импликације на економску политику. Постоји широк консензус да су финансијске реформе неопходне да би се спречила слична криза у будућности, мада је до сада мало учињено на промени регулације финансијских тржишта. Бројне анализе утицаја неједнакости на економску кризу указују да и расподела дохотка треба да буде централно питање политике домаће и међународне економске стабилности.

6. Уместо закључка

Раст неједнакости створио је економске, социјалне и политичке изазове. Очигледно да је феномен расподеле дохотка, дуго занемариван као небитан за економску ефикасност, постао неизбежна преокупација економске теорије, па потом и креатора економске политике. У неколико последњих деценија, цео пораст дохотка припао је само уском слоју богатих док је сиромашни, и делимично средњи, а у неким случајевима и цео средњи слој, био апсолутно искључен из те расподеле, јер је у исто време њихов доходак стагнирао или чак знатно реално опао. Крајње неравномерна расподела дохотка морала је имати за резултат велике друштвене поларизације и проузроковати економску и политичку нестабилност.

Последице неједнакости у приликама имају неумитан негативан утицај на укупне економске перформансе. Неједнакости такође повећавају политичке изазове јер гаје социјалну озлојеђеност и генеришу политичку нестабилност. Оне могу такође подгрејати популизам, протекционизам и антиглобалистичка осећања. Људи неће дуго подржавати отворену трговину и слободно тржиште, ако осећају да су губитници, док мала група добитника постаје све богатија.

Питање је каква се стратегија може предузети да би се неједнакости кретале у оквирима који су друштвено толерантни и пожељни, да би њихов утицај био подстицајан за економски развој и друштвену стабилност. Регулаторне реформе могу бити спроведене на такав начин да учине тржишта више ефикасним и да охрабрују запосленост чиме ће се у исто време смањити неједнакости. Тржиште рада и социјална политика треба да се прилагоде измењеној струк-

тури домаћинства. Политика инклузивног развоја такође је потребна у садашњој ситуацији.

Било која стратегија која има за циљ да редуцира растућу поделу између богатих и сиромашних треба да буде ослоњена на следећа три стуба: интензивније инвестирање у људски капитал, промоција инклузивне запослености и добро дизајниране редистрибуционе политике. У сваком случају, расподела дохотка и економске неједнакости не могу више бити изван интереса економске теорије и животне праксе.

ЛИТЕРАТУРА

Шуковић, Данило. *Неједнакости, незапосленост и криза*. Београд: Институт друштвених наука, 2013.

* * *

Bowles, Samuel. *The New Economic of Inequality and Redistribution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Credit Suisse, *Global Wealth databook 2015*, Credit Suisse, 2015. Преузето 2.9.2017. https://www.credit-suisse.com/corporate/en/ research/research-institute/global-wealth-report.html

ECINEQ, *Growing income inequalities in advanced countries*, Nathalie Chusseau and Michel Dumont, Society for the Study of Economic Inequality, 2012. Преузето 10.9.2017. http://www.ecineq.org/ milano/wp/ecineq2012-260.pdf

ECINEQ, *Income polarization and economic growth*, Michal Brzezinski, Society for the Study of Economic Inequality, 2013. Преузето 10.9.2017. http://www.ecineq. org/milano/WP/ECINEQ2013-296.pdf

ECINEQ, *Inequality, growth and Welfare*: The main links, Joel Hellier and Stephane Lambrecht, Society for the Study of Economic Inequality, 2012. Преузето 11.8.2017. http://www.ecineq.org/milano/wp/ ecineq2012-258.pdf

ILO, *Globalization and within – country income inequality*, Nina Pavcnik, Geneva, International Labour Office, 2011. Преузето 26.7.2017. http://www.ilo.org/global/docs/WCMS_170985/lang--en/index.htm

ILO, *Income inequality as a cause of the Great Recession? A survey of current debates,* Till van Treeck and Simon Sturn, Geneva, International Labour Office, 2012. Преузето 26.7.2017. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@travail/documents/publication/wcms_187497.pdf

IMF, *Globalization and Income Inequality: A European Perspective*, Thomas Harjes, International Monetary Fund, 2010. Преузето 20.8.2017. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp07169.pdf

IMF, *Inequality, Leverage and Crises*, Michael Kumhof and Romain Ranciere, International Monetary Fund, 2010. Преузето 20.8.2017. https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2010/wp10268.pdf

IZA, *Inequality of Opportunity, Income Inequality and Economic Mobility – Some International Comparisons*, Paolo Brunori, Francisco H. G. Ferreira and Vito Peragine, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, Institute for the Study of Labor, 2013. Преузето 10.9.2017. http://ftp.iza.org/dp7155.pdf

Lall Subir, Florence Jaumotre, Papageorgiou Chris and Petia Topalova, "Rising Income Inequality: Technology, or Trade and Financial Globalization", *IMF Economic Review*, Volume 61, Issue 2 (2013): 271–309.

Mills, Melinda. "Globalization and Inequality", *European Sociological Review* Volume 25, Issue 1 (2009): 1–8.

NBER, *Does Inequality Lead a Finaнcial crisis*, Michael D. Bordo and Christopher M. Meissner Cambridge, National Bureau of Economic Research, 2012. Преузето 14.9.2017. http://www.economics.hawaii.edu/research/abstracts/mar16_12Bordo.pdf

NBER, *Globalization and Inequality: Historical Trends*, Kevin H. O'Rourke, Cambridge, National Bureau of Economic Research, 2001. Преузето 04.9.2017. http://www.nber.org/papers/w8339.pdf

OECD, *An Overview of Growing Income Inequalities in OECD Countries: Main Findings*, OECD Economics Department, 2011. Преузето 25.8.2017. https://www.oecd.org/els/soc/49499779.pdf

OECD, *Inequality in labour income – What are its drivers and how can it be reduced?*, OECD Economics Department, 2012. Преузето 25.8.2017. https://www.oecd.org/eco/public-finance/49417273.pdf

OECD, *Reducing income inequality while boosting economic growth:Can it be done?* OECD Economics Department, 2012. Преузето 25.8.2017. https://www.oecd.org/eco/growth/49421421.pdf

PERI, *Rising Inequality as a Root Cause of the Present Crisis*, Engelbert Stockhammer, Political Economy Research Institute University of Massachusetts, 2012. Преузето 25. 7. 2017. https://www.peri.umass.edu/ media/k2/attachments/WP282.pdf

UNDP, *Economic crises and Inequality*, A. B. Atkinson and Salvatore Morelli United Nations Development Programme, 2011. Преузето 15.9.2017. http://hdr.undp.org/ sites/default/files/hdrp_2011_06.pdf

World Economic Forum, „3 charts that explain global inequality”, Преузето 1.9.2017. https://www.weforum.org/agenda/2016/01/3-charts-that-explain-global-inequality/

ECONOMIC INEQUALITIES: THE GREAT GLOBAL CHALLENGE

Danilo Šuković

Summary In the eighties of the last century, there was a period of re-growth in economic inequalities. The expansion of inequality has created new economic, political and social challenges. Inequalities have increased more within certain countries than between the countries, where in many cases there has been a decrease in them. In addition, economic inequalities have been identified as one of the key causes of the global economic crisis of 2008. No one has defined the limit of possible, and especially desirable, inequalities, nor is it possible. But, regardless of the complexity of the phenomenon of economic ineq ualities, economic and other sciences are increasingly dealing with this problem.

The paper analyzes trends of inequality on a global level with a brief overview of the level of inequality in Serbia and a group of selected countries. A special effort has been made to point to the causes of the expansion of economic inequalities, such as globalization and technocratic progress. As it became indisputable that inequalities cause popularism around the globe, this paper points to the influence of inequality on populism. At the end, an attempt was made to bring more light on the dilemma whether economic inequalities caused economic crises, as well as to point out possible policies so that the challenge of inequality becomes socially desirable.

Keywords*:* economic inequalities, globalization, technological progress, crisis, populism

ЗАБЛУДЕ О АКТУЕЛНИМ ДЕМОГРАФСКИМ ИЗАЗОВИМА СРБИЈЕ

МИРЈАНА РАШЕВИЋ*

Сажетак У тексту се указује на најчешћа погрешна уверења која су релевантна за дефинисање и спровођење популационе политике у Србији. У том смислу разматрају се следеће заблуде: с феноменом недовољног рађања почињемо да се суочавамо у 1990-им годинама; неповољни економски услови су најважнији чинилац ниског фертилитета; забраном абортуса решио би се проблем беле куге; није важно што ће Србија средином века имати значајно мање становника него почетком 2000-их; ништа се не може учинити у вези с последицама старења; емиграција је искључиво негативна појава.

Заблуде треба исправљати, јер је формирање индивидуалне и друштвене репродуктивне свести највећи проблем који се поставља пред популациону политику према фертилитету. Потребно је указивати и на друге наведене погрешне ставове због њихових потенцијалних последица које се тичу неспровођења или спровођења неадекватних политичких одговора на старење становништва и исељавање из земље. Отуда је битно да демографи континуирано деле налазе истраживања, и поготово њихово тумачење, с јавним мњењем и политичким актерима.

Кључне речи: заблуде, демографски изазови, популациона политика, Србија.

Увод

Србија се суочава с низом озбиљних демографских изазова. Најважнији међу њима су криза рађања, депопулација, прекомерно старење становништва и негативни миграциони салдо. У јавности се, посредством различитих институција и масовних медија, све више говори о популационим проблемима, њиховим узроцима и последицама, као и потреби ублажавања сваког од њих. Међутим, зачеци формирања такозване популационе климе праћени су и низом раз-

* Институт друштвених наука, Београд

мишљања, ставова и тврдњи међу стручњацима и политичарима, које демографи дефинишу као *заблуде*. Највећи број тих заблуда односи се на феномен недовољног рађања.

Размишљање о заблудама нужно отвара и питање порекла тих погрешних уверења у стручном и политичком јавном мњењу Србије. Чини се да високо емотивно вредновање ниског нивоа рађања условљава да се о овом питању размишља, да се траже разлози и проналазе решења, па чак и да се проблем минимизира услед осећаја немоћи пред њим, ван демографских кругова, односно међу високо образованим људима који не поседују специфична знања. Недовољна информисаност онемогућава да се, осим кризе рађања, комплексније сагледају и други издвојени демографски изазови. Погрешна уверења односно, заблуде ове врсте, пак, не шаљу јасну поруку јавном мњењу и условљавају неадекватан политички одговор.

С феноменом недовољног рађања почињемо да се суочавамо у 1990-им годинама

Неповољни економски услови су
најважнији чинилац ниског фертилитета у Србији

Фертилитет становништва је тема која изазива највише пажње јавног мњења при разматрању демографске ситуације у Србији. У дискусијама на ову тему често се јављају две заблуде. Прва је да се са феноменом недовољног рађања Србија суочила тек у последњој деценији прошлог века. Друга је да су неповољни економски услови најважнији чинилац нерађања, односно рађања малог броја деце у нашој средини. Но, погрешно уверење о настанку феномена недовољног рађања током 1990-их година указује да ниво фертилитета испод потреба просте репродукције становништва траје релативно кратко, да је изазван кризним чиниоцима и да је отуда лако решив проблем. Супротно томе, раширен став о варијаблама из економског круга као најважнијем узроку ниског фертилитета становништва може бити извор нечињења, песимизма, односно неверовања у могућности политичког одговора, и одсуства програмских акција везаних за подстицање рађања док се не досегне повољнији ниво развоја.

Србија (подручје ван Косова и Метохије) се с феноменом недовољног рађања суочила још у 1960-им годинама (графикон 1).

Социјалистички тип убрзаног процеса модернизације, нагли прелазак из села у град, значајан удео жена на тржишту рада с пуним радним временом током репродуктивног периода, нагла секуларизација, као и бројност препрека економске природе за остваривање репродуктивних норми, свакако су најважнији чиниоци ране појаве феномена недовољног рађања и његовог одржавања у Србији. Од значаја је била и рана либерализација намерног прекида трудноће, по угледу на Савез Совјетских Социјалистичких Република. Осим тога, за разлику од осталих социјалистичких земаља, југословенско друштво је било знатно отвореније за западни систем вредности и у већој мери је омогућавало задовољење индивидуалних потреба. То је допринело порасту економске и психолошке „цене" детета.[1] Ови другачији друштвени услови утицали су на репродуктивно понашање не само у 1970-им и 1980-им годинама, већ могуће и касније.[2]

Већ у 1970-ој години стопа укупног фертилитета (СУФ) била је за око 15% нижа од потреба просте репродукције. На том нивоу вредности стопа се стабилизовала у следеће две деценије, без тенденције пораста, који је забележен до 1980-их година у Источноевропским земљама, или даљег пада, који је био карактеристичан од 1970-их за Западноевропске земље. Једно од објашњења регистроване стабилизације јесте очување универзалности брака, у који се релативно рано улазило, а браку алтернативне форме заједништва готово да нису постојале.[3]

У кризним 1990-им годинама бележи се константан пад рађања. Стопа укупног фертилитета је између 1991. и 1999. опала са 1,73 на 1,40 детета по жени. Осим дугорочних чинилаца који су утицали на демографски развитак у 1990-им, деловао је и низ бурних догађаја: распад СФРЈ, рат у окружењу, санкције међународне заједнице, политички проблеми, криза институција, војна интервенција НАТО пакта и др. Смањен степен самореализације и живот у перманентном стресу су основне одлике живљења током овог периода на индивидуалном психолошком нивоу. Сиромаштво, односно редукција потреба на егзистенцијални ниво су, пак, основне карак-

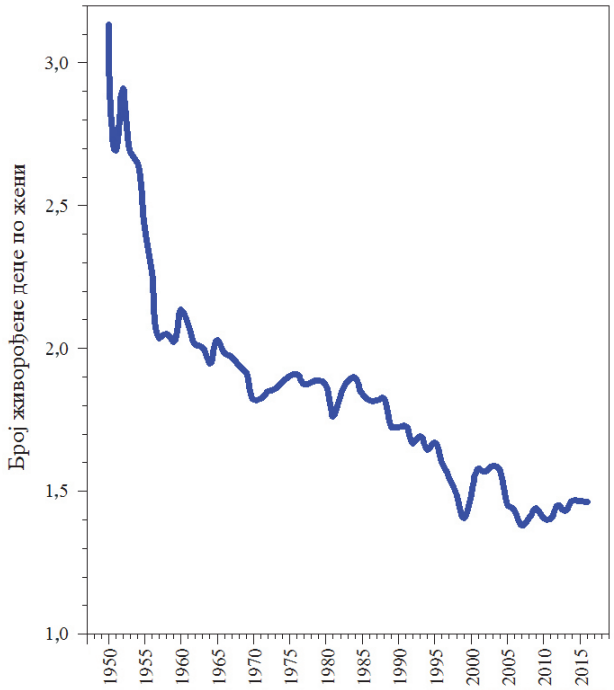
1 Мирјана Рашевић и Мина Петровић, „Рађање и обнављање становништва", у *Развитак становништва Србије 1950–1991*, ур. Мирјана Рашевић (Београд: Институт друштвених наука, 1995), 55.

2 Stuart Basten and Tomas Frejka (co-ordinating authors), "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe", *Barnett Papers in Social Research* 01 (2015): 13.

3 Mirjana Rašević, „Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou", *Stanovništvo* 1–4, 33(1995): 51.

теристике економске цене ове деценије коју је платила огромна већина становништва у Србији.[4]

Графикон 1. Стопа укупног фертилитета. Србија (без података за Косово и Метохију), 1950–2016.

Након лаганог повећања нивоа рађања током 2000. и 2001. године, и његовог каснијег трогодишњег задржавања на нивоу од 1,6 детета по жени, од 2005. године стопа укупног фертилитета поново бележи пад, достижући вредност од само 1,38 детета по жени у 2007. години. У наредној деценији ниво рађања се стабилизује на незнатно вишем нивоу. Тешко је објаснити низак ниво рађања у 21. веку који карактерише извесна стабилизација друштвених и економских прилика у земљи (у односу на период који је претходио) без дубинског истраживања овог феномена. Ако упркос недостатку тих знања покушамо да издвојимо чиниоце ниског нивоа рађања после 2000. године намећу се пре свега они који су повезани с економском и со-

[4] Mirjana Rašević, "Fertility Trends in Serbia during the 1990s", *Stanovništvo* 1-4, 42 (2004): 7-8.

цијалном кризом и/или су реакција на ту кризу с којом се Србија суочава у дужем периоду. Осим тих чинилаца, низак ниво рађања може се објаснити дубоком трансформацијом друштва у складу с раније започетим променама у развијеним европским земљама које су узрок ниског фертилитета.[5] То су, с једне стране јачање индивидуализма, тежња ка самореализацији, измењена породица, другачији партнерски односи, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, а с друге стране су то развијене аспирације према потрошњи и слободном времену.

Одлагање рађања првог детета за све касније године живота је важан узрок ниског нивоа фертилитета. Тренд благог пораста броја жена које нису родиле ниједно дете у оптималном периоду живота од 20. до 35. године регистрован је између Пописа становништва спроведених 1981. и 1991. Но, у следећем међупописном периоду 1991–2002. тај тренд је интензивиран и сматра се основном демографском ценом 1990-их година.[6] Интензивирање је настављено и у првој деценији 21. века. Тако је у време спровођења Пописа 2011. без деце било 82% жена у старосној групи 20–24 године, више од половине (55%) жена старих између 25 и 29 година и готово свака трећа жена из кохорте 30–35 година.

Највећи број жена ових старосних кохорти ће родити дете. Може се, међутим, претпоставити да један број њих из различитих разлога (физиолошког смањења плодности, секундарног стерилитета најчешће услед прибегавања намерном прекиду трудноће или обољевања од полно преносивих инфекција, веће психолошке цене брака и рађања деце у старијим годинама, неступања у брак услед болести и др.) неће моћи да оствари ставове о жељеном броју деце. Директна демографска последица одлагања рађања је и међугенерацијска неправилност у старосној структури популације.

Неспорно је да важну улогу у одлагању родитељства у Србији има незапосленост младих, тешкоће у решавању стамбеног питања, низак животни стандард, као и проблеми повезани с чувањем деце младих парова. Поред наведених чинилаца из економског домена, од

5 Tomas Sobotka, *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe* (Amsterdam: Dutch University Press, 2004), 204.

6 Мирјана Рашевић, „Одлагање рађања у оптималној доби живота – основна демографска цена 1990-их у Србији", *Зборник Матице српске за друштвене науке* 121 (2006): 141-149.

утицаја су и они које је Лестиц[7] (*Ronald Lesthaeghe*) навео као битне за развијене европске земље:

- повећано школовање и економска аутономија жена,
- високе аспирације за материјалним добрима које условљавају потребу за другим приходом у породици форсирајући запошљавање жена,
- повећано инвестирање у професионалну каријеру и жена и мушкараца,
- повећано улагање у лични идентитет у условима повећаног ризика за развод брака,
- ширење постматеријалистичких циљева као што су самореализација, етичка аутономија, слобода избора и толеранција на неконвенцијално понашање,
- раширена жеља за уживањем у животу,
- распрострањен мотив за очувањем отвореног пута за будућност.

На све већу важност наведених чинилаца у детерминистичкој основи недовољног рађања, односно одлагања рађања у Србији указују налази истраживања различитог типа (квантитативна или квалитативна), с различитим циљним групама (млади,[8] студенткиње,[9] јавно мњење[10]), као и подаци Пописа 2011. Просечна испитаница субпопулације жена старих између 30 и 34 године, које су биле без деце у време спровођења последњег Пописа становништва, живела је у граду (78%) ван партнерске заједнице (73%), била је запослена (64%) и имала је више или високо образовање (48%).

И на крају, треба истаћи важност још најмање три чиниоца који су саставни део феномена недовољног рађања у Србији: *први*, све малобројнији фертилни контингент и поготово све мање жена

---

7 Ronald Lesthaeghe, "Postponement and recuperation: resent fertility trends and forecasts in six Western European countries" (Paper presented at IUSSP seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies, Tokyo, Japan, March, 21–21, 2001).

8 Smiljka Tomanović, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić, *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo* (Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016).

9 Katarina Sedlecky, Mirjana Rašević and Vesna Topić, "Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade", *Eur J Contracept Reprod Health Care* 16 (2011): 469–79.

10 Mirjana Rašević i Katarina Sedlecki, „O fenomenu odlaganja rađanja dece u Srbiji", u *Uloga medicine u rađanju ili odumiranju Srbije,* ur. Nebojša Radunović (Beograd: SANU, 2016), 1456–155.

старих између 20 и 35 година, типичан пример када последица једног феномена постаје његов важан узрок; *други*, доминација традиционалне контроле рађања, која укључује ослањање на намерни прекид трудноће, и *трећи*, настављање емиграције, по правилу младих људи, из Србије.

Забраном абортуса решио би се проблем беле куге

Србија има дугу историју либералног закона о абортусу. Но и поред тога, повремено се у јавности отвара питање забране абортуса јер новинари и стручњаци из различитих области, пре свих они окупљени у удружењу Опстанак, директно повезују либералан закон о абортусу с ниским нивоом рађања у Србији. Најозбиљнија антиабортусна иницијатива у новије време регистрована је јула 2013. Тада је Министарство здравља наложило Републичкој стручној комисији за здравствену заштиту жена, деце и омладине да размотри оправданост предлога о забрани абортуса који је упућен у кабинет председника Србије. Предлог је образложен чињеницом да је популациона ситуација у Србији лоша, и да би се том мером она побољшала. Републичка стручна комисија је дала негативно мишљење на прослеђени предлог.

Дискутована детерминистичка основа ниских репродуктивних норми и раширеност препрека различите врсте за остваривање жељеног броја деце указују на њихову сложеност, дубоку условљеност и истовремено представљају објашњење за недовољну демографску ефикасност рестриктивних законских решења везаних за намерни прекид трудноће и контрацепцију. То су показала искуства више земаља. Наиме, у настојању да подигну стопу наталитета Румунија (у периоду од 23 године), Бугарска, Чехословачка и у више наврата Мађарска, одлучиле су се на мање или више рестриктивну политику према намерном прекиду трудноће. Не само пронаталитетни већ и други мотиви, мотиви религиозног карактера, руководили су владу Пољске да се у деведесетим годинама прошлог века определи за укидање либералног закона којим се прекид трудноће допуштао на захтев трудне жене. Краткотрајни ефекат повећања наталитета становништва забележен је у свим тим срединама. Низ примера то илуструје. Тако једини *baby boom* икада регистрован у

Мађарској, везује се за прохибицију абортуса у периоду 1953–1956. године.[11]

Штавише, очекивани дуготрајни ефекти у погледу повећања нивоа рађања нису остварени, јер – мада сазнања о доступности контроле рађања учествују као један од елемената при стварању репродуктивних мотива, ставова и норми – контрола рађања не представља битан чинилац детерминистичке основе феномена недовољног рађања у савременом друштву. Њена улога је првенствено инструменталне природе. У том смислу румунски пример је свакако најупечатљивији. Када је 1965. године регистрована општа стопа наталитета од 15,6 промила, румунска влада је 1. октобра 1966. године, забранивши увоз контрацептивних средстава, онемогућила приступ модерној и ефикасној контрацепцији, а дозволила је намерни прекид трудноће само у случају да је жена старија од 45 година или да има најмање четворо деце, или да јој трудноћа угрожава живот. Стриктно су прописане дијагнозе које се прихватају као медицинска индикација за намерни прекид трудноће. Уведена је казна како за особу која обавља илегални прекид тридноће, тако и за жену која изабере ову опцију. Истовремено је била предвиђена истрага сваког спонтаног абортуса.

Као резултат нових законских решења, стопа наталитета је нагло порасла на 27,4 промила у 1967. години, услед значајног повећања рађања деце другог и трећег реда, али је убрзо почела да опада, и у 1983. години износила је 14,3 промила. После нових мера у борби против илегалних абортуса, стопа наталитета се благо повећавала на 15,5 у 1984. и 15,8 у 1985. години. У децембру 1985, уводе се још рестриктивнија законска решења везана за абортус: намерни прекид трудноће дозвољава се само жени која има петоро живе деце млађе од 18 година. Током промоције овог закона Чаушеску је прокламовао да је „целокупно друштво власништво фетуса". Упркос тако екстремних настојања да се ограничи слобода приступа контроли рађања, стопа наталитета је благо порасла на 16,0 промила 1989. године.[12]

---

11 Ferenc Kamaras, "Attitudes on fertility control related values and policy on basis of the Hungarian Studies" (paper presented at conference Demographic Trends and Population Policy, Dubrovnik, SFRY, June, 5-11, 1989).

12 Adriana Baban and Henry David, *Voices of Romanian Women: Perceptions of Sexuality, Reproductive Behavior, and Partner Relations During the Ceausescu Era* (Bethesda: Transnational Family Research Institute, 1994), 13.

Истовремено је дошло до пораста материнског морбидитета и морталитета. Коефицијент регистрованог материнског морталитета, који је последица трудноће, изражен на 100.000 живорођених, порастао је са 86, колико је износио у 1965. години када је абортус био дозвољен на захтев трудне жене, на 150 у 1984, односно 170 у 1989. години, у време рестриктивне регулативе везане за контролу рађања.[13] Процењује се да је преко 80% регистроване материнске смртности последица илегалних прекида трудноће,[14] односно обављања абортуса у нестерилним условима од стране нестручних лица. Другим речима, у периоду од 23 године спровођења популационе политике, путем рестриктивног закона о контрацепцији и намерном прекиду трудноће, просечно 341 жена годишње је умрла од прибегавања илегалном абортусу. Такође, процењује се да је око један милион Румунки постало инфертилно као последица намерног прекида трудноће обављеног у неоптималним условима.[15] Исто тако, порасла је и смртност одојчади. Највиша вредност стопе морталитета одојчади регистрована је 1987. када се бележи ниво од чак 28,9 промила.[16]

Имајући у виду ове налазе, Хорга (*Mihai Horga*) и сарадници[17] подвлаче да све земље које желе да ограниче приступ контроли рађања треба да проуче и извуку поуку из румунског примера. Штавише, одсуство могућности да се на легалан начин прекине трудноћа у једној средини, поред велике здравствене цене има и јасне психолошке последице како за жену, тако и за дете рођено из нежељене трудноће. Резултати истраживања у Шведској, Шкотској и Чехословачкој показали су да нежељено материнство доводи до различитих неуротичних реакција према детету, неуротичних сексуалних реакција и смањења радног капацитета.[18] Истраживања пак која су се бавила психичким и социјалним последицама за дете рођено из трудноће коју је мајка желела да прекине, али јој није одобрено –

13 Henry David, "Abortion in Europe, 1920–91: A public health perspective", *Studies in Family Planning* 1 (1992): 13.

14 *Ibid.*, 13.

15 UNFPA, *Report on mission to Romania 5–15 March 1990* (New York: UNFPA, 1990).

16 WHO, "Romania: on the road to success", *Safe Motherhood* 3 (1990): 1–2.

17 Mihai Horga, Caitlin Gerdts and Malcolm Potts, "The remarkable story of Romanian women's struggle to manage their fertility", *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care* 1, 39 (2013): 3.

18 Angela Spinelli and Irene Figa-Talamanca, "Psychosocial effects of early and late abortion" (paper presented at conference From Abortion to Contraception, Tbilisi, Union of Soviet Socialist Republics, October, 10–13, 1990).

потврдила су почетну хипотезу да се нежељена деца потенцијално подижу у мање оптималним психолошким и социјалним условима од жељене.

Тако су налази лонгитудиналне студије спроведене у Прагу открили да рођено нежељено дете може патити до зрелости. Овај закључак је усвојен на основу истраживања која су пратила развој 110 девојчица и 110 дечака чијим мајкама је два пута одбијен абортус. У деветој години живота ова деца су била болеснија и чешће хоспитализована од деце у контролној групи. Имала су слабији успех у школи и показивала су претерану осетљивост и агресивност, као и мањи степен интеграције у социјалну средину. Мањи број ове деце од 14 до 16 година је похађао средњу школу у односу на контролну групу, а више их је имало потребу да се због поремећаја понашања консултује с психијатром. У адолесценцији емоционални разлаз између деце рођене из нежељене трудноће и њихових мајки је кулминирао. У односу на контролну групу нежељена деца у већој мери су изражавала и конзервативне ставове по многим питањима. Била су и мање информисана о сексуалности и питањима везаним за њу.[19,20]

Управо су висок морбидитет и морталитет који се дугују илегалном абортусу и различите последице нежељене трудноће представљали најснажнији аргумент за либерализацију прекида трудноће. Такође, уважавање чињенице да је абортус реална потреба условљена већим бројем чинилаца различите врсте. Међу њима посебно место имају историјски корени, морални принципи наше цивилизације, концепт људских права, интензивно ограничавање рађања, карактеристике абортуса као и објективна ограничења контрацепције и њихово субјективно доживљавање.

Заговорници забране абортуса у циљу рехабилитације рађања не познају чињенице о недовољној демографској ефикасности рестриктивног законског решења везаног за намерни прекид трудноће, нити комплексност питања које покрећу. Но, они то чине јер је велики број абортуса вишедеценијски проблем који угрожава репродуктивно здравље и потенцијал становништва Србије. Стопа укупних абортуса у Србији је врло висока, процењује се да износи 2,9 у 2014.

---

19 Henry David, Zdenek Dytrych, Zdenek Matejcek and Vratislav Schuller, *Born Unwanted: Developmental Effects of Denied Abortion* (New York, Prague: Springer Publishing Company, Avicenum Medical Press, 1988).

20 Henry David, "Born unwanted, the 35 years later: The Prague Study", *Reproductive Health Matters* 14, 27 (2006): 181–190.

година,[21] два пута је виша од стопе укупног фертилитета и међу највишима је у Европи и свету.[22] Спроведена истраживања о узроцима одржавања абортусне културе у Србији упућују и на могућа решења за ублажавање овога проблема у нас (Rašević, Sedlecky),[23] не доводећи у питање либералан закон о намерном прекиду трудноће.

Није важно што ће Србија имати мање становника средином века него почетком 2000-их

Размишљање да се феномену недовољног рађања деце придаје велики значај чини се да пре свега карактерише феминистичке кругове. Они минимизирају проблем ниског нивоа рађања и његове последице, уместо да се залажу за његово ублажавање путем популационе политике која би у фокус деловања ставила жену и њено пуно самоостваривање. У том смислу се може као аргумент користити искуство земаља Северне Европе. Ређи су они који феномен недовољног рађања деце минимизирају услед немоћи, осећајући како је финансијски захтевно и истовремено с неизвесним исходом спроводити мере и акције везане за рехабилитацију фертилитета становништва. Но, и једни и други не схватају пун значај овога феномена и његових последица.

Рађање деце, као позитивна природна компонента популационе динамике, непосредно утиче на ревитализацију обима становништва и његове старосне структуре. Оно врши те две важне демографске функције ако његов ниво задовољава потребе просте репродукције. Отуда је било који ниво рађања који не омогућава извршење те две функције недовољно рађање, што раније или касније води у депопулацију и прекомерно старење становништва. Критичност недовољног рађања је тим већа што је оно дубоко условљен, самим тим дугорочан феномен и што је, у условима ниског нивоа морта-

21 Katarina Sedlecky and Mirjana Rašević, "The abortion culture issue in Serbia" (paper presented at conference Removing medical, social, cultural and religious barriers to effective and safe contraception, Tel Aviv, Israel, September, 2–4, 2015).

22 Gilda Sedgh, Stanley Henshow, Susheela Singh, Akinrinola Bankole and Joana Drescher, "Legal abortion worldwide: Incidence and recent trends", *International Family Planning Perspectives* 3, 33(2007): 108.

23 Mirjana Rašević i Katarina Sedlecki, „Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji", *Stanovništvo* 1, 49 (2011): 10.

литета становништва, основни природни динамичан чинилац демографских промена.

Недовољно рађање, осим непосредних утицаја на демографски развитак, делује и посредно, што га чини још критичнијим чиниоцем. Ову врсту утицаја врши преко старосне структуре укупног становништва, пошто у условима све већег старења становништва општи морталитет расте и тиме додатно смањује ефекте ионако ниског и недовољног рађања. Осим тога, трагови недовољног рађања у старосној структури дуго трају, тако да се, и у условима пораста репродукције до потреба простог обнављања, депопулација и старење становништва једно време настављају. Важност овог утицаја утолико је већа што губици у броју становника настали за време депопулације не могу да се надокнаде достизањем нивоа репродукције који обезбеђује замену генерација, већ само ако његов ниво неко време буде изнад потреба просте репродукције.

Рађање деце далеко испод потреба просте репродукције становништва кључно је обележје демографског развоја и демографског моментума Србије. Према последњим подацима који се односе на 2016. годину, ниво рађања је чак 30% испод потреба просте репродукције становништва, што значи да би следећа генерација жена била за трећину мања по броју од садашње. Другим речима, с вредношћу стопе укупног фертилитета од 1,463 ниво рађања у Србији је испод европског просека који износи 1,6 детета по жени.[24]

Рађање испод нивоа потребног за замену генерација, који траје више од пола века, основни је покретач депопулације и дубоких промена у старосној структури становништва. Посматрано од почетка 21. века, у Србији се непрестано смањује становништво, тако да је број становника 1. јануара 2017. године био, у односу на 1. јануар 2000. године, мањи за 488 хиљада. Смањење становништва је веће и није резултат само негативног природног прираштаја, већ и негативног миграционог салда.

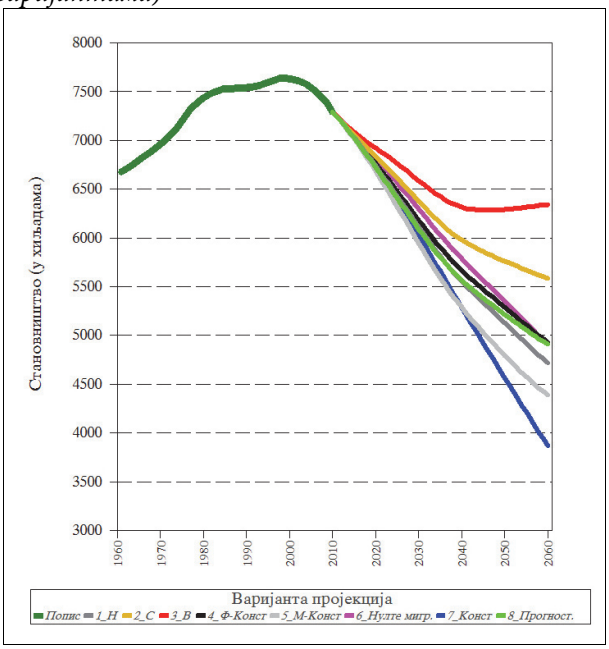
Број живорођених је 2016. године био за 36.100 мањи од броја умрлих. Уједно, 2016. година је двадесет пета година заредом како се у Србији бележи негативан природни прираштај. Релативно посматрано, на 1.000 становника, стопа природног прираштаја износила је −5,1 промил. Исте године нижа стопа регистрована је само у

[24] Toshiko Kaneda and Kristin Bietsch, *2016 World Population Data Sheet with a Special Focus on Human Needs and Sustainable Resources* (Washington DC: Population Reference Bureau, 2016), 13.

Бугарској, од европских земаља,[25] док је Европа као целина бележила нулти миграциони салдо.

Србија спада у подручја где је процес демографског старења достигао велике размере. Старење становништва је интензивирано у 21. веку. Према проценама Републичког завода за статистику у 2016. години било је 1,4 милиона лица старијих од 65 година Број лица старих 65 или више година био је за 33% већи од броја млађих од 15 година. Са уделом старијих од 19,2% у укупној популацији, Србија је међу најстаријим популацијама у Европи.[26] Исте године, просечна старост српског становништва је достигла 43 године.

Графикон 2. Становништво Србије (без података за Косово и Метохију) у периоду 1961–2002. (резултати Пописа) и пројекције за период 2010–2060. (по варијантама)[27]

Напомена: За 1971, 1981, 1991. становништво у земљи, а за 2002. годину укључујући и интерно расељена лица.

25 Kaneda and Bietsch, *2016 World Population Data*, 13.

26 *Ibid.*, 13.

27 Goran Penev, *Projekcije stanovništva Srbije od 2010. do 2060.* (Beograd: Fiskalni savet Republike Srbije, 2013): 15.

Резултати пројекција различитих аутора указују да ће Србија средином овога века бити малобројнија и старија него што је данас.[28/29/30] Тако, према Горану Пеневу, Србија у наредним деценијама не може да избегне смањење броја становника ни када би се остварила рехабилитација фертилитета или реализовао нулти миграциони салдо (графикон 2). Уколико би се пак остварила прогностичка пројекциона варијанта, број становника Србије би у 2060. години био сведен на 4,9 милиона.

Но, да ли је и колико важан број и очекиван пад броја становника у непосредној будућности у једној популацији? Чини се да у условима великог и брзог технолошког развоја број становника губи на значају. Неупоредиво важније демографско ограничење представљаће старост њеног становништва, јер од старосне структуре једне популације зависе економске и социјалне структуре друштва, односно његово функционисање. Према цитираној прогностичкој варијанти, 2060. године готово сваки трећи (30,5%) становник Србије би имао 65 или више година, а сваки десети 80 или више година.[31]

Ништа се не може учинити у погледу последица старења

Старење популације је реалност и у развијеним и у земљама у развоју. То је дубоко законит процес настао, пре свега, услед пада фертилитета становништва, али и интензивног смањења смртности. Мада је резултат великог цивилизацијског тријумфа, односно победе човека над нежељеним рађањем и раним умирањем, брзина и интензитет ширења овог феномена у другој половини прошлог и првим деценијама овога века представљају озбиљан изазов. Процењује се да је 593 милиона светске популације старо 65 и више

28 Nikitović, Vladimir, „Migraciona tranzicija u Srbiji: demografska perspektiva", *Sociologija* 2, 55 (2013): 187–208.

29 Goran Penev, *Projekcije stanovništva Srbije od 2010. do 2060*. (Beograd: Fiskalni savet Republike Srbije, 2013)

30 Републички завод за статистику, *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041*. (Београд: РЗС, 2014)

31 *Ibid*., 107

година.[32] У демографски најстаријим земљама удео старих лица у укупној популацији креће се око 20 процената.[33]

Феномен популационог старења представља озбиљан изазов, пре свега због макро последица различите природе: од промене колективног система вредности и психологије, преко нових односа међу генерацијама; отварања родног питања у старом друштву; другачијих услова живота, рада и становања, до повећаних захтева за здравственом и социјалном заштитом; притисака на пензионе фондове и захтева који се постављају пред тржиште рада и економију уопште. Но, многи изазови се постављају и пред појединца у условима све дужег живљења. Ваупел (Vaupel) подвлачи да је „дуго, чак и током 1990-их, постојала догма да се ништа не може учинити за старост. Сада је пак препознато да се много може учнити".[34]

Активно старење је концепт који је, чини се, до сада најбољи одговор на изазове који се постављају пред државу и појединца у условима демографског старења, односно све дужег индивидуалног живота. Мада се о значају активности у животу старијих писало и раније, на пример 1961. у књизи коју је уредио Клемајер (Kleemeir),[35] Светска здравствена организација је 2002. године дефинисала активно старење. Реч активно се односи на континуирано учешће старих у социјалним, економским, културним, духовним и грађанским активностима друштва, а не само задржавање њихове радне способности и физичке покретљивости, имајући у виду фундаменталне људске вредности као што су здравље, учешће у друштвеним активностима и сигурност.

Десет година по усвајању широко постављеног концепта активног старења, на скупу Економске комисије за Европу Уједињених нација, поводом Стратегије регионалног спровођења Мадридског међународног плана акције у вези са старењем, констатовано је да постоји много простора за деловање у овој сфери на свим нивоима: владе, локалних самоуправа, експертске заједнице, цивилног друштва, медија и самих старијих. И то деловања на основу примера добре праксе, али и паралелног форсирања социјалне иновације у реализацији концепта активног старења. Чини се да је данас, у време разних криза, посебно актуелно залагање Јозефа Шумпетера (*Joseph*

32 Kaneda and Bietsch, *2016 World Population Data*, 10.

33 *Ibid*, 13-14.

34 Economist Intelligence Unit Report, *Healthcare Strategies for an Ageing Society* (London: The Economist, 2009), 10.

35 Dragana Avramov and Miroslava Maskova, *Active Ageing in Europe* (Strasbourg: Council of Europe, 2003), 26.

Schumpeter), изнето пре сто година, за неопходност социјалне иновације у економији, култури, политици, као и начину живота.[36]

Најбоља илустрација за изнету констатацију је вредност индекса активног старења, композитног индекса који садржи 22 индикатора из четири сфере: запосленост; учешће у заједници; независно, здраво и безбедно живљење; капацитет за активно старење који је комбинација индивдуланих карактеристика и чинилаца средине. Према последњим подацима о вредности овога индекса за земље Европске уније, који се односе на 2014. годину,[37] највишу вредност индекса је имала Шведска (44,9), а најнижу Грчка (27,6 од 100). У истој години у Србији је регистрована вредност овог индекса на нивоу од 29,5 од 100,[38] што је испод исподпросечне вредности од 33,9 колико је бележила Европска унија као целина.

Успешна реализација концепта активног старења претпоставља промену многобројних стереотипа, предрасуда и неразумевања који се тичу старости, зато што се старост доминантно доживљава у негативном контексту – као дегенеративни процес, односно фаза у животу која је препуна хендикепа и ограничења. Не разумеју се специфичне карактеристике, као и одређене предности и потенцијали трећег и четвртог доба живота. Стари људи се најчешће карактеришу као себични и превише критични. Раширено је и уверење да је страх од смрти веома присутан код старијих жена и мушкараца. Но, већина наведених и низ других, ненаведених, ставова – или не одговарају стварности или су пак преувеличани.

Тако, на пример, истраживање које се бавило феноменом старења и старости у београдској популацији[39] показало је да се већина најстаријих испитаника не боји смрти и да смрт доживљава као природну појаву, смирење, спокој. Такође, мада испитаници сматрају да се с годинама мењају особине личности и да су се они сами променили, правци промена су посве различити. Неки стари људи сматрају да су с годинама постали критичнији, други тврде да су толерантнији, једни сматрају да су постали самопоузданији, док

36 Jürgen Howaldt and Michael Schwarz, "Social innovation: concepts, research fields and international trends", *Social Innovation* 5 (2010): 12.

37 United Nations Economic Commission for Europe, *Active Ageing Index 2014: Analytical Report* (Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2015), 21.

38 United Nations Economic Commission for Europe, *The Active Ageing Index: Pilot Studies for Serbia and Turkey* (Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2016), 6.

39 Slavica Komatina, „Dominantne predstave o starosti", *Stanovništvo* 1–4, 41 (2003): 155.

други истичу у први план неодлучност коју су стекли с годинама. Ови налази не само да упућују на неодрживост стереотипа везаних за промену личности у старости, већ и подвлаче хетерогеност ове социјалне групе.

Даље, бројна истраживања у различитим земљама су показала да је мали број старих особа функционално неспособан, као и да велики број старих људи позитивно оцењује своје здравље и живот у старости. То је потврђено и у истраживању које је спроведено 2006. године на узорку од 826 лица са 70 и више година у Србији. Наиме, налази су показали да, мада чак четири од пет старих особа пати од неког хроничног обољења, највећи број испитаника процењује да је функционално способан да живи у сопственом домаћинству.[40] Резултати такође репрезентативног истраживања, које је током 2000. године спровео Институт за заштиту здравља Србије, показали су да је три четвртине старих особа веома задовољно (14,4%) или задовољно (60,6%) сопственим животом.[41]

Отуда је неопходно мењати слику о старењу и старости у јавном мњењу Србије. Битно је ширење знања о здравственим, психолошким и социјалним аспектима старења и старости уопште, да би се створила другачија културна клима, смањиле интергенерацијске тензије, и изградио нови социјални уговор међу старосним групама у модерном „старом" друштву каквом треба тежити. Зато слика о старењу и старости треба да буде реална, односно да укључи потенцијале старијих људи, али и ризике који су саставни део живота у трећем и четвртом добу.

Емиграција је искључиво негативна појава

Миграциона кретања представљају једну од битних одлика историје народа на овим просторима. Србија је традиционално емиграциона земља. Она и данас бележи негативни биланс спољне миг-

40 Нада Сатарић и Мирјана Рашевић, *Ванинституционална заштита старијих људи у Србији – јаз између потреба и могућности* (Београд: Amity, 2007), 30.

41 Momir Janjić i Dušan Nešić, „Karakteristike i potrebe starijeg stanovništva Srbije" (rad predstavljen na Šestom gerontološkom kongresu Jugoslavije, Vrnjačka Banja, SRJ, 12–16. maj, 2002).

рације од најмање 15.000 лица годишње.[42] Но, постоје демографске претпоставке по којима: а) криза рађања и њене последице везане за смањење и старење популације ће се не само наставити већ и продубити у времену које долази, и б) миграциони токови ће се променити – од емиграционих ка имиграционим. Те промене не подржава садашњи досег социоекономског развоја Србије. Држава се суочава с низом политичких, економских, социјалних и културних изазова који објашњавају зашто је још увек велики емиграциони а мали имиграциони потенцијал Србије, као и колико је повратак у Србију данас сложена и релативна опција.

У Србији се, међутим, питањима миграције не посвећује пажња у политичком, привредном, академском и уопште јавном дискурсу у мери у којој би се то очекивало. Ако се и говори о миграцијама, подвлачи се да се „одлив мозгова" и даље наставља. О имиграцији се не размишља. Пуни потенцијали српске дијаспоре нису уважени. Узроке неувиђања комплексности миграционог питања треба тражити у традиционализму, неповољној економској и социјалној ситуацији, општој несигурности, дугој изолованости земље, али и у недовољној обавештености. Поготово се не уважавају могућности миграција у функцији развоја земље, укључујући и демографску ревитализацију.[43]

Однос миграција и развоја је комплексан. Последњих година, поред тема као што су посматрање емиграције као грешке у развоју једне популације, разматрање одласка високообразованих и висококвалификованих лица као губитак за земљу порекла и добитак за земљу пријема и истицање значаја прилива новчаних дознака из иностранства, све више и све чешће се миграције у глобалном контексту анализирају у функцији социоекономског развоја. И то развоја не само развијених земаља, већ и земаља у развоју. Импулси за нову парадигму долазе из теоријских разматрања миграционог феномена и развоја, налаза спроводених емпиријских истраживања у различитим популацијама, као и из политичких кругова. Важну

---

42 Владимир Никитовић, Јелена Предојевић-Деспић и Иван Маринковић, „Мигрантско становништво Србије", у *Популација Србије на почетку 21. века*, ур. Владимир Никитовић (Београд: Републички заод за статистику, 2015), 101.

43 Institute of Social Sciences, "Dynamic Historical Analysis of Longer Term Migratory, Labour Market and Human Capital Processes in Serbia". Country report developed within the project 'SEEMIG Managing Migration and Its Effects - Transnational Actions Towards Evidence Based Strategies', 22. downloaded September 4, 2017. http://seemig.eu/index.php/ downloads-project-outputs-historical-analysis

улогу у формулисању и примени ширег погледа на међусобни утицај миграција и развоја имају Уједињене нације.[44]

Балансирано укључивање феномена миграција у стратешка документа земље уважава постојање реципрочне везе између миграција и развоја. Истовремено, оно представља средство за кохерентне политике[45] у сфери миграција и развоја популације схваћеног у најширем смислу. Критичка анализа кључних развојних и секторских стратегија у Србији показала је да је миграциони феномен различитим степеном и квалитетом интегрисан у та документа: од тога да је изостао (на пример у Стратегији за подршку развоју малих и средњих предузећа, предузетништва и конкурентности за период од 2015. до 2020. године), до тога да је само формално укључен (на пример у Стратегији подстицања и развоја страних улагања); од тога да феномен није интегрисан у потпуности (типичан пример је Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. године) до тога да је добро интегрисан (уз свест о ограничењима и потенцијалима миграција) у стратегијама везаним за развој индустрије, образовања, као и научног и технолошког развоја.[46]

Основна тешкоћа при разматрању последица спољних миграција, пре свега емиграције из Србије, јесте у томе што последице нису изучаване у довољној мери. И поред тога, може се закључити да је исељавање сигурно утицало на смањење броја сталних становника Србије. Исељавање није утицало само директно на величину популације. Утицало је и индиректно. Србија је директно губила људе који су емигрирали, али индиректно и њихову децу, када су заједно одлазили и/или ону рођену у некој другој, страној земљи. Поготово одлазак на рад-боравак у иностранство у великој мери из појединих делова Србије, три тзв. „врућe" емиграционе зоне,[47] није могао да не остави озбиљне последице на њихов демографски развој. Исто-

44 Mirjana Rašević, *Migration and Development in Serbia* (Belgrade: International Organization for Migration, 2016), 7.

45 International Organization for Migration, "Migration as a factor in development" (paper presented at Global Forum on Migration and Development, Istanbul, October, 14-16, 2015), 1.

46 Mirjana, Rašević, "Serbia: The migration issues in key national strategies", in *Towards Understanding of Contemporary Migration: Causes, Consequences, Policies, Reflections,* eds. Mirjana Bobić and Stefan Janković (Belgrade: Faculthy of Philosophy University of Belgrade, 2017), 147.

47 Jelena Predojević-Despić and Goran Penev, „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri, vruće' emigracione zone", *Stanovništvo* 2, 50 (2012): 52.

времено, поред личне и породичне економске добробити, мањи притисак на тржиште рада у условима високе незапослености и последично мање социјалне тензије – могуће су макро добробити у локалним срединама из изражених емиграционих зона.

Посебно је питање које су последице емигрирања великог броја високообразованих и висококвалификованих лица, односно стручњака, истраживача, талената из Србије. Још увек се не може говорити о поремећајима на тржишту рада услед исељавања из земље већег броја лица одређених професионалних профила, укључујући и исељавање здравствених радника. Међутим, ублажавање лоших услова у друштву због којих је немали број лица одлучио да оду у иностранство управо тражи ангажовање најобразованијих грађана Србије на пољу економије, културе, науке, политике у циљу развоја земље.

Уопше посматрано, одласком из земље стручњаци чувају свој професионални капитал и истовремено га надограђују у развијенијим срединама. То је потенцијално позитивна страна емиграције високообразованих и висококвалификованих лица, у смислу могућности повратка ове популације у земљу или циркуларних миграција или различитих облика транснационалног повезивања и активности.

Поред потенцијалне добробити везане за социјалне дознаке, посебан значај имају новчане дознаке које долазе од емиграната ка њима блиским особама у Србији. У 2015. години висина новчаних дознака се процењује на нивоу између 2,9 милијарди евра (Народна банка Србије)[48] до 3,4 милијарде америчких долара (World Bank).[49] Висина дознака се процењује, јер значајан удео овога новчаног трансфера (56,4%) стиже у Србију неформалним каналима. Поред овог налаза, резултати репрезентативног истраживања које је спровео Републички завод за статистику[50] су показали да се дознаке у далеко највећој мери користе за задовољење трошкова живота и базичних потреба (69,8%) него на улагање у образовање примаоца, његово здравље, куповину стана/земљишта или за покретање

48 Народна банка Србије, „Новости у вези с дознакама" преузето 4. септембра 2017. http://www.nbs.rs/internet/cirilica/scripts/show Content.html?id=9627&konverzija=no

49 World Bank, "Personal Remittances, Received US $" downloaded September 4, 2017.https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?end=2015&locations=RS&start=2007

50 Statistical Office of the Republic of Serbia, *Non-Observed Economy-Remittances* (Belgrade: SORS, 2015), 5 and 7.

бизниса, што је истовремено улагање у будућност, како појединца и његове породице, тако и инвестирање у хумани капитал и развој земље. Но, и када примаоци дознаке троше за свакодневне потребе, то има шире економске ефекте у локалној заједници.

У овом одељку прилога су наговештене само неке од могућности које би губитке везане за емиграцију могле да претворе у потенцијалне добитке. Оне најмање претпостављају сагледавање сложеног међусобног, позитивног и негативног, утицаја миграција и развоја (демографског и социоекономског), дефинисање начела миграционе политике Србије и прихватање принципа балансиране интеграције феномена миграција у кључна национална развојна и секторска стратешка документа. Ове препоруке концепцијске природе за јавне политике у овој сфери се не односе само на емиграцију, већ укључују и имиграцију. Упоредо је у јавном мњењу Србије битно промовисати идеју о потенцијалним добицима везаним за миграциони феномен.

Уместо закључка

Заблуде о демографским изазовима треба исправљати, јер је највећи проблем који се поставља пред популациону политику према фертилитету управо везан за формирање индивидуалне и друштвене репродуктивне свести. Потребно је указивати и на друге наведене погрешне ставове због њихових потенцијалних последица које се тичу неспровођења или спровођења неадекватних и неефикасних политичких одговора везаних за старење становништва и исељавање из земље. Отуда је битно да демографи континуирано деле налазе релевантних истраживања, и поготово њихово тумачење, с јавним мњењем и политичким актерима.

Демографи у Србији би, користећи искуства из других средина, везана за представљање пројектних резултата у функцији дефинисања јавних политика и јачање дијалога између истраживача и креатора политика, могли наметнути своја истраживачка знања доносиоцима одлука у циљу ублажавања проблема из сфере фертилитета, морталитета и миграција становништва. Последично, истицањем социјалне и политичке корисности демографије, као и постизањем веће јавне видљивости њених истраживача, јачала би, директно и индиректно, и сама наука о становништву. Но, битно је и

да политички актери препознају важност доношења одлука на бази добре информисаности.

ЛИТЕРАТУРА

Народна банка Србије. „Новости у вези с дознакама". Преузето 4. септембра 2017. http://www.nbs.rs/internet/cirilica/scripts/show Content.html?id=9627&konverzija=no

Никитовић, Владимир, Јелена Предојевић-Деспић и Иван Маринковић. „Мигрантско становништво Србије". У *Популација Србије на почетку 21. века*, ур. Владимир Никитовић, 98–127. Београд: Републички завод за статистику, 2015.

Рашевић, Мирјана и Мина Петровић. „Рађање и обнављање становништва". У *Развитак становништва Србије 1950–1991*, уредник Мирјана Рашевић, 45–68. Београд: Институт друштвених наука, 1995.

Рашевић, Мирјана. „Одлагање рађања у оптималној доби живота – основна демографска цена 1990-их у Србији". *Зборник Матице српске за друштвене науке* 121 (2006): 141–149.

Сатарић, Нада и Мирјана Рашевић. *Ванинституцинална заштита старијих људи у Србији – јаз између потреба и могућности*. Београд: Amity, 2007.

* * *

Avramov, Dragana and Miroslava Maskova. *Active Ageing in Europe*. Strasbourg: Council of Europe, 2003.

Baban, Adriana and Henry David. *Voices of Romanian Women: Perceptions of Sexuality, Reproductive Behavior, and Partner Relations During the Ceausescu Era*. Bethesda: Transnational Family Research Institute, 1994.

Basten, Stuart and Tomas Frejka (co-ordinating authors). "Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe". *Barnett Papers in Social Research* 01 (2015): 1–74.

David, Henry, Zdenek Dytrych, Zdenek Matejcek and Vratislav Schuller. *Born Unwanted: Developmental Effects of Denied Abortion*. New York, Prague: Springer Publishing Company, Avicenum Medical Press, 1988.

David, Henry. "Abortion in Europe, 1920–91: A public health perspective". *Studies in Family Planning* 1, 23(1992): 1–22.

David, Henry. "Born unwanted, the 35 years later: The Prague Study". *Reproductive Health Matters* 14, 27 (2006): 181–190.

Economist Intelligence Unit Report. *Healthcare Strategies for an Ageing Society*. London: The Economist, 2009.

Horga, Mihai, Caitlin Gerdts and Malcolm Potts. "The remarkable story of Romanian women's struggle to manage their fertility". *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care* 1, 39 (2013): 2–4.

Howaldt, Jürgen and Michael Schwarz. "Social innovation: concepts, research fields and international trends". *Social Innovation* 5 (2010): 4–78.

Institute of Social Sciences. "Dynamic Historical Analysis of Longer Term Migratory, Labour Market and Human Capital Processes in Serbia". Country report developed within the project 'SEEMIG Managing Migration and Its Effects – Transnational Actions Towards Evidence Based Strategies'. Downloaded September 4, 2017.
http://seemig.eu/index.php/downloads-project-outputs-historical-analysis

International Organization for Migration. "Migration as a factor in development". Paper presented at Global Forum on Migration and Development, Istanbul, October, 14–16, 2015.

Janjić, Momir i Dušan Nešić. „Karakteristike i potrebe starijeg stanovništva Srbije". Rad predstavljen na Šestom gerontološkom kongresu Jugoslavije, Vrnjačka Banja, SRJ, 12–16. maj 2002.

Kamaras, Ferenc. "Attitudes on fertility control related values and policy on basis of the Hungarian Studies". Paper presented at conference Demographic Trends and Population Policy, Dubrovnik, SFRY, June, 5–11, 1989.

Kaneda, Toshiko and Kristin Bietsch. *World Population Data Sheet with a Special Focus on Human Needs and Sustainable Resources*. Washington DC: Population Reference Bureau, 2016.

Komatina, Slavica. „Dominantne predstave o starosti". *Stanovništvo,* 1–4, 41 (2003): 147–160.

Lesthaeghe, Ronald. "Postponement and recuperation: resent fertility trends and forecasts in six Western European countries". Paper presented at IUSSP seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies. Tokyo, Japan, March, 21–21, 2001.

Nikitović, Vladimir. „Migraciona tranzicija u Srbiji: demografska perspektiva". *Sociologija,* 2, 55 (2013): 187–208.

Penev, Goran. *Projekcije stanovništva Srbije od 2010. do 2060*. Beograd: Fiskalni savet Republike Srbije, 2013.

Predojević-Despić, Jelena and Goran Penev. „Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri ‚vruće' emigracione zone". *Stanovništvo,* 2, 50 (2012): 35–64.

Rašević, Mirjana. „Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou". *Stanovništvo,* 1–4, 33 (1995): 41–55.

Rašević, Mirjana. "Fertility Trends in Serbia during the 1990s". *Stanovništvo,* 1–4, 42 (2004): 7–29.

Rašević, Mirjana i Katarina Sedlecki. „Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji". *Stanovništvo,* 1, 49 (2011): 1–13.

Rašević, Mirjana i Katarina Sedlecki. „O fenomenu odlaganja rađanja dece u Srbiji". U *Uloga medicine u rađanju ili odumiranju Srbije,* urednik Nebojša Radunović, 1456–155. Beograd: SANU, 2016.

Rašević, Mirjana. *Migration and Development in Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration, 2016.

Rašević, Mirjana. "Serbia: The migration issues in key national strategies". In *Towards Understanding of Contemporary Migration: Causes, Consequences, Policies, Reflections,* editors Mirjana Bobić and Stefan Janković, 131–150. Belgrade: Faculty of Philosophy University of Belgrade, 2017.

Републички завод за статистику. *Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041*. Београд: РЗС, 2014.

Sedgh, Gilda, Stanley Henshow, Susheela Singh, Akinrinola Bankole and Joana Drescher. "Legal abortion worldwide: Incidence and recent trends". *International Family Planning Perspectives* 3, 33 (2007): 106–116.

Sedlecky, Katarina and Mirjana Rašević. "The abortion culture issue in Serbia". Paper presented at conference Removing medical, social, cultural and religious barriers to effective and safe contraception, Tel Aviv, Israel, September, 2–4, 2015.

Sedlecky, Katarina, Mirjana Rašević and Vesna Topić. "Family planning in Serbia – The perspective of female students from the University of Belgrade". *Eur J Contracept Reprod Health Care* 16 (2011): 469–79.

Sobotka, Tomas. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press, 2004.

Spinelli, Angela and Irene Figa-Talamanca. "Psychosocial effects of early and late abortion". Paper presented at conference From Abortion to Contraception, Tbilisi, Union of Soviet Socialist Republics, October, 10–13, 1990.

Statistical Office of the Republic of Serbia. *Non-Observed Economy-Remittances*. Belgrade: SORS, 2015.

Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2016.

UNFPA. *Report on mission to Romania 5–15 March 1990.* New York: United Nations Population Fund, 1990.

United Nations Economic Commission for Europe. *Active Ageing Index 2014: Analytical Report*. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2015.

United Nations Economic Commission for Europe. *The Active Ageing Index: Pilot Studies for Serbia and Turkey.* Geneva: United Nations Economic Commission for Europe, 2016.

WHO. "Romania: on the road to success". *Safe Motherhood* 3 (1990): 1–2.

World Bank. "Personal Remittances, Received US $". Downloaded September 4, 2017. https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?end=2015&locations=RS&start=2007

MISCONCEPTIONS ABOUT CURRENT DEMOGRAPHIC CHALLENGES OF SERBIA

Mirjana Rašević

Summary The paper indicates the typical erroneous beliefs relevant to population-policy making and implementation in Serbia. These include the following misconceptions: the phenomenon of below-replacement fertility started emerging in the 1990s; unfavourable economic conditions are the key factor to low fertility; the prohibition of abortion would solve the *white plague* issue; the fact that Serbia's population will be significantly smaller by the middle of this century compared to the early 2000s is irrelevant; nothing can be done about the consequences of population ageing; emigration is exclusively a negative phenomenon.

Misconceptions should be addressed, because the development of individual and social reproductive awareness poses the greatest challenge for the population policy with regard to fertility. Attention needs to be called to the other identified erroneous attitudes, as well, because of their potential consequences related to the non-existence or inadequacy of policy responses to population ageing and emigration. Therefore, it is vital that demographers continually share research findings, especially their interpretations, with the general public and political actors.

Keywords: misconceptions, demographic challenges, population policy, Serbia.

УСТАВНО ПРАВО ПРЕД ИЗАЗОВИМА САВРЕМЕНОГ ДОБА

МАРИЈАНА ПАЈВАНЧИЋ*

Сажетак Фокус у овом прилогу су правне науке, посебно уставно право. Устави земаља транзиције су пред изазовом – како успоставити политичку заједницу у околностима различитим од социјалних прилика у којима су усвајани први устави. Социјалне претпоставке политичке заједнице треба успоставити (унутрашњи план). Два глобална процеса (екстерни план) су у току: универзализација људских права и развојна функција устава (услови за одрживи развој). То тражи да у уставу перманентно буде присутна развојна могућност. Развојна функција устава укључује власништво над развојем, његовим циљевима, методама и резултатима, као и отклањање развојних препрека. Постављање темеља уставне државе, уважавајући изазове савременог доба – јесте претпоставка за социјалне, економске и политичке промене на унутрашњем плану, и отварање, комуникацију, повезивање и интеграцију на међународном плану.

Кључне речи: устав, транзиција, људска права, развој

У средишту пажње у овом прилогу су правне науке. Међу њима издвојено је посебно уставно право. Устав је основни и највиши правни акт у правном систему, а уставно право основна правна наука. Ексклузивно место које устав има у правном систему последица је, пре свега, чињенице да устав позитивира и правно дефинише основне принципе на којима почива политичка заједница, а које су спремни да прихвате и поштују и власт и грађани. Ови принципи одређују простор слободе појединца и чине ову слободу могућом у оквирима уставне демократије.

Да ли ова основна својства устава одговарају изазовима савременог доба или она добијају нови и другачији квалитет и садржај, и како се то одражава на уставност земаља транзиције? Одговори на ова питања могу бити релевантни за идентификовање проблема

* Правни факултет, Универзитет у Новом Саду

уставно правне природе на које би ваљало усмерити пажњу у науци уставног права.

Два питања у том контексту сматрамо посебно значајним. Оба ће бити у фокусу овог прилога. Једно се односи на процесе глобализације и утицај тих процеса на савремену уставност и трансформацију до које долази у уставима, а која се односи на садржај уставне материје. Друго се односи на међународне стратешке документе и пратеће акционе планове, и њихов утицај на конституционализацију нове групе људских права или на проширивање садржаја људских права која устави традиционално гарантују, а која уставу дају развојну димензију.

Устави, посебно устави земаља транзиције су пред новим изазовима. У средишту тих изазова је питање – како успоставити политичку заједницу у околностима у којима се социјалне прилике у тим земљама битно разликују од социјалних прилика у којима су доношени устави с краја XIX и почетка XX века. У чему се огледају разлике између околности у којима се обликују устави XIX века и околности у којима се обликују устави у XXI веку? Различите су социјалне прилике у којима се устави доносе или новелирају. И док су први устави усвојени крајем XVIII и током XIX века били логична и природна последица друштвених околности у којима су се обликовале модерне политичке заједнице (уставна држава), социјалне претпоставке за политичку заједницу у земљама транзиције које прелазе пут ка модерној политичкој заједници тек треба успоставити (унутрашњи план).

Осим тога, уставност транзиционих друштава нужно је разматрати и у контексту процеса који се одвијају на глобалном плану (екстерни план), јер се ти процеси одражавају и на савремену уставност. Не би се, дакле, смела испустити из вида два важна глобална процеса која су у току: универзализација људских права као општеприхваћених вредности и развојна функција устава (очување услова за одрживи развој и живот људи на планети), јер они несумњиво утичу не само на савремену уставност већ и на перспективе уставности.

Како *процес универзализације људских права* одражава и утиче на уставе савременог доба у коме живимо?

У најопштијем смислу људска права (њихово гарантовање и заштита) представљају скуп вредности које су данас општеприхваћене на глобалном нивоу, на регионалним нивоима, али и у националним оквирима. Ове вредности добијају универзално значење, а

њихово позитивирање у међународним документима утиче на национална законодавства. Овај процес има значајне последице на једну од две најзначајније одлике устава о којима сажето и јасно сведочи један од најважнијих докумената који претходи доношењу првих устава – Декларација о правима грађана (1789. године) у којој се наводи да „земља у којој права грађана нису гарантована, а власт није подељена нема устав."[1] Људска права као темељне вредности све до данас остају суштинска одлика конституционализма.

1. Људска права у контексту глобализације и утицај на науку уставног права

Процес универзализације људских права и његов утицај на уставност био је поступан. Могло би се рећи да су Декларације о људским правима, које су претходиле доношењу првих устава означиле почетак процеса глобализације. Оне су биле подстицај отпочињању процеса конституционализације људских права у првим уставним документима.

1.1 Конституционализација људских права

Следио је потом процес конституционализације људских права који је текао током готово два века. Са тла Европе и Северне Америке конституционализација људских права проширила се на све континенте. Људска права (најпре основна лична и политичка права, а потом и основна социјална и економска права) и њихово гарантовање уставом као основним и највишим правним актом политичке заједнице и модерне државе, постепено су прихваћена од стране највећег броја држава као темељне вредности модерних држава које су устави позитивирали – постала су заједнички именитељ који повезује свет на глобалном нивоу. Са уставноправног становишта и у контексту уставног права овај процес би се могао одредити као први корак ка глобализацији.[2]

---

1 Члан 17 Декларације права грађана. https://www.slideshare.net/Gordana Comic/francuska-deklaracija-o-pravima-oveka-i-gradjanina-iz-1789.

2 Више о томе др М. Пајванчић, *Људска права у контексту глобализације*, Реферат на Међународном скупу *Глобализација и право* одржаном на Правном факултету у Нишу априла 2017, стр. 2.

Заједничке каракретистике овог процеса огледале су се у:

– Конституционализацији људских права на глобалном нивоу (гарантовање људских права у свим уставима света).

– Поступности овога процеса у коме су препознатљиве две етапе: прва, која се одвијала током XIX века и односила се само на уставно гарантовање основних људских и политичких права и друга, која се одвијала током XX века, када су се у систем гаранција, поред основних људских и политичких права, укључила и социјална и економска права.

1. 2 Интернационализација људских права – утицај на унутрашње право, посебно на уставно право

Интернационализација људских права као универзалних вредности, означила је други корак у процесу глобализације људских права. Процес универзализације људских права био је подстакнут масовним кршењем људских права током Другог светског рата, који је показао да се гарантовање и заштита људских права не сме „препустити" само државама, јер се ради о универзалним вредностима које је нужно гарантовати и заштитити на глобалном нивоу. Спознаја да су људска права универзалне вредности које припадају сваком људском бићу и једнако су значајне не само за сваку индивидуу, већ и за човечанство у целини, резултирала је започињањем процеса установљавања међународних стандарда људских права и њихове заштите, у документима о људским правима, усвојеним од стране Организације уједињених нација (ОУН) која окупља највећи број држава у свету, а потом и регионалним међународним документима о људским правима. Основне карактеристике новог процеса илустроваћемо на примеру међународних докумената које је усвојила ОУН.

Заједничке карактеристике овог процеса сажимају се у три основна запажања:

– Процес интернационализације људских права започео је *обликовањем међународних стандарда људских права* и међународним конвенцијама о људским правима. Под окриљем ОУН, усвојене су најпре опште[3], а потом и посебне конвенције које установљавају

[3] Универзална декларација о људским правима, 1948; Међународни пакт о грађанским и политичким правима, 1976, ратификован *Службени лист СФРЈ – међународни уговори*, бр. 7/1971. и факултативни протоколи уз овај Пакт 1976. и 1990;

стандарде људских права с обзиром на конкретне прилике које су биле повод за усвајање међународног документа[4], или се фокусирају само на нека, посебно значајна основна људска права која су примарна претпоставка за остваривање свих других људских права[5], или се односе само на права одређених посебно рањивих субјеката како би се успоставиле једнаке могућности коришћења људских права.[6]

– Потом се међународни документи[7] фокусирају на *примену међународних стандарда* људских права и *установљавају механизме*

Међународни пакт о социјалним и економским правима 1976, ратификован *Службени лист СФРЈ – међународни уговори* бр. 7/1971.

4 Нпр. Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида, 1948, ратификована *Службени весник президијума Народне скупштине ФНРЈ* бр. 2/1950; Међународна конвенција о статусу избеглица, 1954, ратификована *Службени лист ФНРЈ – међународни уговори* бр. 7/1960.

5 Нпр. право на достојанство и заштиту психичког и физичког интегритета личности (Конвенција против мучења и других свирепих, нечовечних или понижавајућих казни или поступака 1984, ратификована, *Службени лист СРЈ* бр. 9/1991), слобода одлучивања о склапању брака (Конвенција о пристанку на брак, минималној старости за склапање брака и регистровању брака, 1962, ратификована *Службени лист СФРЈ – међународни уговори и други споразуми,* бр. 13/1964); или права новије генерације као што су право на здраву животну средину (Конвенција о приступу информацијама о животној средини, учешћу јавности у доношењу одлука и приступу правди, 1998, ратификована *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 38/09), очување и заштита природних ресурса (воде, ваздуха, тла и др.), биљног и животињског света (Оквирна конвенција о климатским променама, 1994. Кјото протокол 1997, ратификовани *Службени гласник РС*, бр. 88/2007. и 38/2009; Конвенција о дуготрајним органским загађујућим супстанцама 2001, ратификована *Службени гласник РС –Међународни уговори,* бр. 42/09; Конвенцију о биолошкој разноврсности, 1992, ратификована *Службени лист СРЈ–Међународни уговори*, бр. 11/2001).

6 Нпр. Међународна конвенција о статусу избеглица, 1954, ратификована, *Службени лист ФНРЈ – међународни уговори* бр. 7/1960; Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације, 1969, ратификована *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори* бр. 6/1971; Конвенција о политичким правима жена. 1953, ратификована *Службени лист ФНРЈ – Међународни уговори* бр. 7/1954; Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, 1981, ратификована, *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори* бр. 11/1981; Конвенција о правима детета, 1990, ратификована *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 15/1990. и *Службени лист СРЈ – Међународни уговори,* бр. 4/96 и 2/97. Конвенција о заштити права особа са инвалидитетом, 2006, ратификована *Службени гласник РС,* бр. 42/2009.

7 То су били првенствено пратећи протоколи који су допуњавали међународне конвенције у којима су обликовани стандарди људских права, као нпр. Факултативни протокол уз Међународни пакт о грађанским и политичким правима 1976. и 1990. године.

надзора (међународна тела[8]) и *континуираног праћења* (интерни и екстерни мониторинг) примене међународних стандарда људских права. Институционализација миниторинга као примарног система заштите људских права укључује право међународних тела да на основу увида и расправе о извештају који доставља држава, упућује препоруке за унапређење остваривања људских права и да под условима и по поступку прописаном међународним документом, воде поступак и решавају о представкама против држава, које су му упућене. То говори да се садржај интернационализације људских права проширује и протеже и на заштиту људских права.

– Институционални систем међународне заштите људских права употпуњава *формирање међународних судских тела*[9] која, под условима и на начин прописан актом којим су установљени, обезбеђују и судску заштиту људских права гарантованих међународним правом.

Наведени процес битно утиче и на науку уставног права која у оваквим околностима није више само наука која чини део унутрашњег права, већ се несумњиво све више приближава и међународном праву. Интегрисање међународних стандарда људских права у национални правни систем показује да међународни стандарди људских права као универзалне вредности битно утичу на унутрашње право. Интернационализација људских права и стандарди људских права утврђени у међународном праву непосредно утичу на унутрашње право, пре свега на уставно право држава које су чланице ових међународних организација. Утицај овог процеса на уставно право непосредно се одражава на суштинске одлике устава као акта који гарантује и штити људска права и регулише организацију власти. Уставно регулисање људских права одвија се под непосредним утицајем међународних стандарда људских права, док се у односу на уставно регулисање организације власти утицај међународног права манифестује првенствено у односу на судску грану власти и гаранције њене независности, коју поступно регулишу меки прописи међународног права,[10] као и на друга питања везана за организацију власти посебно на локалном нивоу.[11]

---

8 Нпр. Комитет за људска права ОУН, а потом и специјализовани (под)комитети као нпр, Комитет за права детета, Комитет за елиминисање дискриминације жена и др.

9 Нпр. Стални међународни кривични суд са седиштем у Риму, а на регионалном нивоу Европски суд за људска права са седиштем у Стразбуру.

10 Нпр. Основна начела независности судства усвојена на Седмом конгресу УН за спречавање злочина и поступање према преступницима, Милано 1985. и потвр-

1. 3 Уставно регулисање статуса међународних извора права и однос ових извора права према националном праву

Паралелно с усвајањем универзалних и регионалних међународних докумената о људским правима, пратећих протокола који установљавају начин и инструменте примене међународних стандарда људских права као и њихову заштиту, започео је и поступно текао процес преузимања и имплементације међународних стандарда људских права у унутрашње право.

Компаративна пракса показује да у савременој уставности међународно право, под условима које прописује устав (национално право), постаје интегрални део унутрашњег права. Анализа примера оваквих уставних одредби у компаративној уставности показује да међу уставима постоје разлике с обзиром на приступ уставотвораца регулисању ових питања. Неспорно је да статус међународних извора права у унутрашњем праву и њихов однос према унутрашњем праву регулише устав као највиши правни акт унутрашњег права. Али је различит начин на који се ово питање регулише у уставима. Статус међународних извора људских права у правном систему регулише општа начелна уставна одредба,[12] или пак уставне одредбе које експлицитно утврђују примат међународних извора права над националним правом,[13] али – примат међународног права признају само над националним законодавством[14], али не и примат над уста-

---

ђена резолуцијама Генералне скупштине ОУН новембра и децембра 1985. Документ не подлеже ратификацији јер нема статус међународног уговора.

11 Нпр. У оквиру европског система људских права новум су међународни документи који установљавају одређене стандарде појединих људских права, али и основне институционалне аранжмане (организација јавних власти), као и начин остваривања ових права у политичком животу заједнице (нпр. Европска повеља о локалној самоуправи, 1985, ратификована *Службени гласник РС – међународни уговори*, бр. 70/2007; Европска повеља о родној равноправности на локалном нивоу. http://www.skgo.org/publications/download/311 .

12 Нпр. чл. 10 Устава Италије који прописује да се „Правни поредак Италије усклађује са општепризнатим принципима међународног права."

13 Нпр. чл. 25 Устава СР Немачке који прописује да су „Опште одредбе међународног права део Савезног закона. Оне су надређене законима и из њих произлазе права и дужности грађана СР Немачке." , Права човека бр. 9–10/2004. стр.127 до 182; чл. 9 Устава Црне Горе који прописује да су „Потврђени и објављени међународни уговори и општеприхваћена правила међународног права саставни дио унутрашњег правног поретка, имају примат над домаћим законодавством и непосредно се примјењују када односе уређују друкчије од унутрашњег законодавства."

14 Нпр. чл. 91 Устава Пољске.

вом, па се у случају колизије међународног права са Уставом прописује посебна процедура поступања.[15]

– Разноликост решења у компаративној уставности посебно су уочљива када се имају у виду уставом прописани услови под којима међународна конвенција постаје део унутрашњег права. Ови услови везују се за: ратификацију међународне конвенције[16] и уставно регулисање посебних услова који морају бити испуњени да би се међународна конвенција могла ратификовати (нпр. оцена сагласности међународне конвенције са уставом пре ратификације конвенције,[17] расписивање факултативног референдума пре ратификације међународне конвенције,[18] квалификована већина неопходна за одлуку о ратификацији одређених међународних уговора – уговори којима се на међународне организације преноси део суверених права или ступање у одбрамбени савез са државама[19] и др.);

---

15 Нпр. чл. 54 Устава Француске и чл. 95 Устава Шпаније.

16 Нпр. чл. 91 Устава Пољске детаљније регулише ова питања и прописује да „Ратификован међународни уговор, по његовом објављивању ... у Дневнику Закона, постаје део националног правног поретка и непосредно се примењује. Међународни уговор ратификован по законом израженој претходној сагласности има првенство над законом, ако се тај закон не може ускладити са уговором. Ако то проистиче од Републике Пољске ратификованог уговора који конституише међународну организацију, право утврђено њоме примењује се непосредно, и има предност у случају колизије са законима.", Права човека бр. 2–3/ 2003.

17 Нпр. чл. 54 Устава Француске „Ако Уставни савет коме се обрате Председник Републике, први министар или председник једног од домова, изјави да нека међународна обавеза садржи одредбу супротну Уставу овлашћење за ратификовање односно потврду може бити дато само после измене Устава."; чл. 95 Устава Шпаније који утврђује да „1. Закључивање неког међународног уговора који садржи одредбе супротне Уставу захтева претходну уставну ревизију. 2. Влада или било који од домова могу се обратити Уставном суду да се изјасни да ли оваква супротност постоји или не." *Архив за правне и друштвене науке* бр. 4/1979. стр. 553 – 602.

18 Нпр. чл. 3а ст. 2 Устава Словеније који прописује да се „Пре ратификације међународног уговора (уговор којим се преноси извршавање дела суверених права на међународне организације) Државни збор може да распише референдум. Предлог је на референдуму прихваћен уколико за њега гласа већина бирача, који су ваљано гласали. Државни збор је везан за исход референдума. Уколико је референдум био изведен, у погледу закона о ратификацији таквог међународног уговора није допуштено расписати референдум."

19 Нпр. чл. 3а ст. 1 Устава Словеније који утврђује да „Словенија може међународним уговором који ратификује Државни збор 2/3 већином гласова свих посланика да пренесе извршавање дела суверених права на међународне организације које се заснивају на поштовању људских права и основних слобода, демократије и начела правне државе, као и да ступи у одбрамбени савез са државама које се заснивају на поштовању тих вредности."

– обавезу објављивања међународне конвенције у службеном гласилу, јер овај извор права употпуњује правни поредак и постаје део унутрашњег права, што захтева да буде публикован у службеном гласилу једнако као и сви други правни прописи унутрашњег права;[20]

– принцип реципроцитета као услов за примену ратификованог међународног уговора;[21]

– непосредну примену међународног уговора и његову супремацију над националним законодавством само у случају када постоји колизија националног закона са међународним уговором;[22]

– изричито везивање примата међународног над унутрашњим правом само за област људских права и њихову интерпретацију;[23]

– заштиту и очување посебних уставних вредности (очување уставног идентитета конкретне државе) које се у уставу експлицитно наводе јер представљају битну одлику конкретне политичке заједнице и њено су карактеристично и специфично својство, а које међународна конвенција не може угрозити.[24]

---

20 Нпр. чл. 96 Устава Шпаније који утврђује да „1. Пуноважно закључени међународни уговори, пошто буду званично објављени у Шпанији, чине део унутрашњег правног поретка. Њихове одредбе могу бити укинуте, измењене или обустављене само на начин предвиђен самим уговорима или сагласно општим правилима међународног права," као и чл. 91 ст. 1 Устава Пољске.

21 Нпр. чл. 55 Устава Француске који утврђује да „Уговори или споразуми који су на редован начин ратификовани односно потврђени, имају, од тренутка свог објављивања, већу снагу од закона, под условом да споразум односно уговор, примењује и друга страна", Права човека, бр. 7–8/2003. стр. 140 – 147).

22 Нпр. чл. 91 ст. 3 Устава Пољске.

23 Нпр. чл. 10 ст. 2 Устава Шпаније који утврђује да „Норме које се односе на основна права и слободе које Устав признаје, тумаче сагласно Свеопштој декларацији права човека и међународним уговорима и конвенцијама које се односе на ова питања, а које је Шпанија ратификовала; као и чл. 17 ст. 1 Устава Црне Горе који утврђује да „Права и слободе остварују се на основу Устава и потврђених међународних споразума".

24 Нпр. чл 23 Устава СР Немачке не допушта да се измена Устава до које би дошло у случају прихватања међународне конвенције која би налагала измену устава, ако се та измена односи на *принципе наведене у члану 1 – заштита људског достојанства* „1. Достојанство човека је неповредиво. Обавеза свих држаних институција је да га поштују и штите. 2. Немачки народ се стога залаже за неповредива и неотуђива људска права као основу сваке људске заједнице, мир и праведност у свету. 3. Основна права која следе обавезују законодавну, извршну и судску власт, као непосредно важеће право." *и члану 20 – право на отпор* „1. СР Немачка је демократска и социјална држава. 2. Сва државна власт полази од народа. Њу народ спроводи изборима и гласањима, као и преко посебних законодавних органа, извршне

Разноликост решења у компаративној уставности подстицај је за конституционалисте да ова питања темељитије анализирају и сагледају, а своја истраживања усмере на бројна и веома значајна уставна питања која ови процеси отварају. Као кључна питања релевантна за истраживања у области уставног права издвајају се, на пример: идентификовање вредности које обликују уставни идентитет Србије и конституционализација тих вредности као заштитни механизам; јасно уставно одређивање статуса међународних извора права у унутрашњем правном поретку, а нарочито статус који у унутрашњем праву континенталног типа заузимају правни извори који се темеље на пракси међународних судова у чијој је надлежности заштита људских права, као и међународних тела која надзиру примену и поштовање људских права, јер су ови извори права карактеристични за англосаксонске правне системе; интегративна клаузула која у контексту европских интеграција треба да заузме одговарајуће место у уставу и њен садржај и др.

2. Међународни стратешки документи и акциони планови – утицај на конституционализацију људских права у контексту развоја

Новум у међународној регулативи, поред правне регулативе су и међународни стратешки документи и акциони планови везани за њихово спровођење. Стога је за сагледавање утицаја који међународна регулатива има на унутрашње право значајно указати не само на правне изворе који се обликују на међународном плану већ и на ове документе који се не би смели изгубити из вида. Крајем XX века започиње и процес усвајања међународних стратешких (планских) докумената који дефинишу циљеве и правце активности (политике), као и акционих планова за њихово спровођење који ближе регулишу начине деловања како би се достигли постављени циљеви; идентификују актере који суделују у овом процесу и рокове за остваривање циљева постављених у стратешким документима. То говори да се на међународном плану (на глобалном и регионалном нивоу), а

власти и органа за изрицање пресуде. 3. Законодавство је везано Уставом, а извршна власт и судска власт за закон и право. 4. Ако друга помоћ није могућа, сви Немци имају право на отпор свакоме ко покуша да укине уставни поредак СР Немачке", Права човека бр. 9–10/2004, стр. 127 –182.

на основу увида у стање људских права у одређеним областима, плански и на организован начин делује на реализовању утврђених политика у тим областима људских права.

Анализа ових докумената показује да су фокусирани првенствено на основна људска права, али и да се ова основна људска права сагледавају у савременом друштвеном контексту, различитом од друштвеног контекста у коме су конституционали-зована основна људска права у уставима донетим током XIX века. Два века касније перспектива у којој се сагледавају основна људска права није редукована само на индивидуалистички концепт и приступ људским правима из перспективе индивидуе, већ се она сагледавају из глобалне перспективе и са тог становишта се приступа обликовању садржаја ових права. Суштински, и по садржају – за та права би се могло рећи да се она тесно везују за развој и услове које је неопходно обезбедити, како би се отвориле могућности за перспективу развоја. Последица овог процеса је конституционали-зација сета нових људских права или проширивање садржаја људских права која устави традиционално гарантују, што мења њихову природу и даје им други квалитет.

У стратешким документима на које указујемо то је јасно видљиво. Тако се, на пример, бројни међународни стратешки документи односе на право на здраву животну средину и њено очување „ради интереса самог човечанства"[25], како се наглашава у светској стратегији очувања природе.[26] Здрава животна средина и очување животне средине као развојног ресурса су окосница стратегије одрживог развоја чији садржај, циљеве и актере реализације одређује више стратешких докумената.[27]

---

25 Након усвајања документа (1983), ОУН формира Комисију за животну средину и развој на чијем је челу био премијер Норвешке Гро Харлем Брундтланд по коме је комисија названа „Брундтландова комисија". Комисија је први извештај под називом „Заједничка будућност" поднела 1987. године. У извештају је први пут употребљен израз „одрживи развој" који је дефинисан као „развој у правцу задовољавања потреба садашњих генерација не угрожавајући могућност будућим да задовоље њихове потребе". http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm.

26 Усвојена 1980. UNCED http://www.un.org/geninfo/bp/enviro.html

27 Нпр. Декларација о животној средини и развоју усвојена је на Конференцији ОУН, одржаној у Рио де Жанеиру 1992; окупила је највећи број учесника, а средишња тема значајна за читаво човечанство била је *одрживи развој*. Позната је под називом „Рио декларација"; Акциони план одрживог развоја за 21. век усвојен 1997, познат је под називом „Агенда 21". Документи „ Рио+5" усвојен у Њујорку 1997, „Рио+10", усвојен у Јоханесбургу 2002, познат под називом „Рио + 10", ослањају се

То су надаље и глобалне стратегије које утврђују најважније циљеве развоја, идентификују најважније препреке које стоје на путу остваривања тих циљева и маркирају области и ресурсе значајне за њихово остваривање[28], али и стратегије које се односе на основна људска права специфична по субјектима којима се гарантују.[29]

Стратешки документи усвајају се и на регионалном нивоу. Њихов садржај односи се на право на здраву животну средину и одрживи развој[30], на поједина, посебно значајна основна људска права[31] – или се односи на основна права посебних субјеката права.[32]

Ови универзални и регионални стратешки документи су непосредно утицали и утичу на усвајање сличних докумената у земљама чланицама одговарајућих међународних организација. На националном нивоу, у стратешким документима и акционим плановима за

на тековине Декларације о животној средини и развоју усвојене у Риу 1992. године. http://www.johannesburgsummit.org /html/basic_info/unced.html и „Рио +20" Документ „Будућност какву желимо" познат под називом „Рио+20", усвојен 2012. UNCSD и др. http://www.uncsd2012.org/www.un.org/futurewewant

28 Нпр. Миленијумска декларација усвојена 2000. поставља осам глобалних циљева које би требало остварити до 2015. године. Декларација је фокусирана на проблем сиромаштва, посебно у земљама у развоју, http://www.un.org/millennium/ declaration/ares552e.htm; Миленијумски циљеви МДГ. http://www.undp.org/content /undp/en/ home/mdgoverview.html Агенда одрживог развоја УН 2015–2030, усвојена у Њу Јорку 2015, наставак је Миленијумских циљева 2000–2015. Садржи 17 развојних циљева који обавезују све чланице УН и не односе се само на земље у развоју. https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld

29 Нпр. Пекиншка декларација и платформа за акцију најважнији стратешки документ везан за положај жена и њихова права. Усвојена на IV Светској конференцији о женама одржаној у Пекингу 1995. http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/download/pekinska_deklaracija.pdf

30 Нпр. Европска стратегија одрживог развоја" http://ec.europa.eu/environment/eussd/ и ревидирана Стратегија одрживог развоја http://ec.europa.eu/environment/eussd/ и др.).

31 Нпр. Европска стратегија запошљавања, http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId =101&langId=hr, Стратегија Европа 2010 – 2020, усвојена 1997. http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&langId=hr, и др.

32 Нпр. Европска стратегија за особе са инвалидитетом 2010 – 2020 http://www.noois.rs/medjunarodni-propisi/91-evropska-strategija-za-osobe-sa-invaliditetom-2010-2020; Акциони план 2004. за унапређење равноправности полова усвојен у Софији 2004, решење Министарског већа OEBS, br. 14 / 04.; Декларација и програм акције – демократизација, спречавање конфликата и изградња мира: перспективе и улога жена, Усвојена на Петој европској конференцији министара о једнакости између жена и мушкараца (Скопје 22 – 23 И 2003). Извор: *Родна равноправност у међународним документима – Савет Европе*, књига II, Канцеларија за родну равноправност Владе Републике Црне Горе, Подгорица 2005. стр. 28 – 40 и др.

њихово спровођење, усвојеним од стране националних парламената или влада, обликују се и формулишу правци политика у различитим доменима људских права, као и начини, динамика остваривања постављених циљева и актери тог процеса.

Као резултат активности на реализацији стратешких циљева који су фокусирани на развој, усвајају се и посебне међународне конвенције као правни прописи који на међународном плану установљавају стандарде значајне за одрживи развој[33] и заштиту природних ресурса[34].

На основу увида у компаративну уставност може се запазити да се као кључна питања значајна за сагледавање конституционализације развојних питања издваја посебно уставно регулисање: право на својину; право на предузетништво и привређивање; право на здрав живот и здраву животну средину; заштита природних богатстава, ресурса и животне средине; право на рад, зараду, радно време, одмор и учешће у одлучивању у предузећу; право на социјалну сигурност; равномеран регионални развој; порези и јавни трошкови. Из сета ових права издвајамо и посебно коментаришемо само три: 1. право на својину, 2. еколошка права и заштита природних богатстава и природних ресурса и 3. права која се односе на биомедицину и генетске технологије.

1. *Право на својину*, а нарочито јавна (државна) својина и режими добара која чине основне развојне ресурсе (природна богатства[35], пољопривредно земљиште[36], добра у општој употреби,

---

33 Нпр. Конвенција о сарадњи за заштиту и одрживо коришћење реке Дунав, 1998, ратификована *Службени лист СРЈ–Међународни уговори*, бр. 2 / 2003.

34 Европска конвенција о пределу, 2000. ратификована *Службени гласник РС – Међународни уговори, бр*. 4/2011; Конвенција о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта, ратификована *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 102/2007. Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на велике даљине о дугорочном финансирању Програма сарадње за праћење и процену прекограничног преноса загађујућих материја у ваздуху на велике даљине у Европи ратификована *Службени лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 2/87.

35 Чл. 70 ст. 2 Устава Словеније.

36 Чл. 36 ст. 2 и 3 Устава Русије који прописује да „поседовање, коришћење и располагање земљом и другим природним ресурсима њихови власници остварују слободно уколико то не наноси штету животној средини и не нарушава права и законске интересе других лица. Услови и начин коришћења земље утврђују се савезним законом."

железница, воде, путеви, пошта[37]); услови под којима је допуштено ограничавање права приватне својине у општем интересу регулише закон[38], гарантује се посебна судска заштита законитости поступка

37 Својински режим ових добара специфично је регулисан нпр. у Уставу Немачке (чланови 87 е; 87, ф, 87 е) који прописује да „3. Железничке пруге савезне државе сматрају се привредним предузећима у мешовитој својини. Оне су власништво савезне државе уколико делатност тог привредног предузећа обухвата подизање и одржавање пруга. Продају деоница државе које она по тачки 2 има у том предузећу регулише закон; већина деоница остаје у државној својини. 4. Савезна држава гарантује да ће при подизању и одржавању железничке мреже савезне државе као и понудом на тој мрежи ако се она односи на путнички саобраћај на краћим релацијама водити рачуна о добробити заједнице, нарочито о њеним саобраћајним потребама. 5. Бундесрат мора да буде сагласан и са законима који регулишу укидање, повезивање и поделу железничких предузећа савезне државе, пренос железничких пруга савезне државе на треће лице, као и постављање пруга на железници савезне државе или имају утицаја на путнички и железнички саобраћај на краћим релацијама."; (чл. 88) „1. По савезном закону са којим мора да буде сагласан Бундесрат савезна држава гарантује пружање услуга у области поштанског саобраћаја и телекомуникација које морају да буду довољне за покривање читаве територије. 2. Услуге у смислу ст. 1 спроводе предузећа настала из посебног положаја немачке савезне поште и други приватни предузетници. Највише задатке у области поштанског саобраћаја и телекомуникација извршава савезна државна управа. 3. Савезна држава, као непосредна савезна установа јавног права, по савезном закону извршава појединачне задатке према предузећима произашлим из посебног положаја Немачке Савезне Поште."; (чл. 89) „1.Савезна држава је власник досадашњих водених путева СР Немачке. 2. Савезна држава управља воденим путевима преко својих надлежних органа. Она извршава задатке пловидбе рекама које прелазе границе неке покрајине и задатке пловидбе морима, а које на њу преноси закон. Она може да пренесе управљање воденим путевима једне покрајине на ту покрајину која, заправо, треба да управља тим путевима по налогу. Ако неки водени пут води кроз неколико покрајина, савезна држава може да овласти ону покрајину коју предложе остале покрајине. 3. При управљању, подизању и преградњи водених путева морају се у споразуму са покрајинама чувати интереси културе и водопривреде те покрајине." (чл. 90) „1. Савезна држава је власник досадашњих аутопутева и путева СР Немачке. 2. По налогу савезне државе савезним аутопутевима и другим савезним путевима за саобраћај на дужим релацијама управљају покрајине или самоуправни органи надлежни за то по закону те покрајине. 3. На предлог неке покрајине савезна држава може да преузме управљање савезним аутопутевима и другим савезним путевима за саобраћај на дужим релацијама".

38 Неки Устави прописују посебну процедуру за усвајање закона који регулишу експропријацију, нпр. Устав Данске који у параграфу 73 ст. 2 прописује да „При усвајању предлога Закона о експропријацији имовине, 1/3 чланова Народне скупштине може да, у року од 3 дана од коначног усвајања предлога, захтева да се опредлог не достави краљу на усвајање све док се не одрже нови избори за Народну скупштину, и предлог још једном буде прихваћен од стране новоконституисане Народне скупштине."

експропријације[39] експропријација у општем интересу допуштена је само уз правичну накнаду[40], тржишну накнаду[41], али и без накнаде[42] као и накнаду у натуралном облику[43]; обавеза коришћења својине у општем интересу[44]; својинска права странаца која се регулишу посебним законом[45] и сл.

Иако је право на својину гарантовано већ у декларацијама о људским правима донетим још у XVIII веку, као једно од основних људских права које је претходило усвајању првих устава, током готово два века дуге историје конституционализма – ово право гарантовано је и у свим уставима и садржај овога права претрпео је измене у току развоја уставности. У савременој уставности, како компаративна уставна пракса показује – проширује се садржај који укључује уставне гаранције права на својину, конституционализују се различити облици својинских права, својина добија социјалну функцију (обавеза власника да својину користи у општем интересу), а као посебно значајна питања издвајају се својинска права странаца, као и право својине над добрима која чине основне развојне ресурсе. Приметно је да се у компаративној уставности различито приступа уставном регулисању својинских права странаца, као и својинских права над добрима која су уједно и најважнији материјални ресурси развоја, па би стога пажњу истраживача који се баве конституционалним питањима било пожељно усмерити и на њих.

2. *Еколошка права* (п*раво на здрав живот и здраву животну средину) и заштита природних богатстава и природних ресурса* као

---

39 Параграф 73 ст. 3 Устава Данске који прописује да „свако питање о законитости акта о експропријацији и висини обештећења се може изнети пред суд. Суђење у питањима обештећења се по закону може упутити на судове основане у ову сврху."

40 Чл. 21 Устава Пољске; чл. 21 ст. 3 Устава Русије који прописује да се експропријација може спровести само по одлуци суда, као и да се својина може ограничити само законским путем и само у обиму у којем он не нарушава суштину права својине (чл. 64);

41 Параграф 73 ст. 1 Устава Данске; чл. 50 ст. 1 Устава Хрватске; чл. 30 ст. 4 Устава Македоније

42 Чл. 42 ст. 3 Устава Италије.

43 Чл. 69 Устава Словеније који уз правичну накнаду за експроприсану имовину омогућује и накнаду у натуралном облику.

44 Чл. 42 ст. 2 Устава Италије прописује: „приватна својина се признаје и зајемчује законом који одређује начин њеног стицања, уживања и границе у циљу обезбеђивања њене друштвене функције и да она постане свима приступачна". Оваква решења садрже и Устав Хрватске (чл. 48 ст. 2), Устав Македоније (чл. 30 ст. 2); Устав Немачке (чл. 14 ст. 2); Устав Шпаније (чл. 33 ст. 2).

45 Чл. 61 Устава Црне Горе; чл. 48 ст. 3 Устава Хрватске; чл. 31 Устава Македоније.

развојних потенцијала којима се у новијим уставима поклања посебна пажња. Поред начелних уставних одредби о гарантовању права грађана на здраву животну средину и обавези свих да се старају о очувању и заштити животне средине, у уставима појединих земаља посебно се регулишу и: обавеза државе да се стара о очувању и заштити животне средине и разумном коришћењу природних богатстава и ресурса земље[46] уз посебно наглашавање одговорности јавних власти према будућим генерацијама[47]; право грађана да буду информисани о стању животне средине и њеној заштити[48]; ограничењу права својине уколико то наноси штету животној средини[49]; санкције у случају повреде права на изузетно значајна јер су у питању развојни материјални ресурси, међу којима се нарочито штити пољопривредно земљиште, воде (море, реке, језера, баре мочваре, водотоци), ваздух, шуме, биљни и животињски свет и др.[50] Само неки устави, међу којима су нпр. Устав Аустрије[51], Устав Немачке[52] и Устав Швајцарске[53] садрже веома исцрпне одредбе које регулишу питања везана за право на здраву животну средину и очување природних добара као развојних ресурса.

3. *Биомедицинске и генетске технологије* су не само новум у домену људских права већ и новум у области развојних ресурса.

---

46 Чл. 15 Устава Бугарске; чл. 23 Устава Црне Горе; чл. 69 ст. 2 Устава Хрватске; чл. 117 Устава Италије; чл. 43 Устава Македоније; чл. 22 а Устава Немачке чл. 74 ст. 1 Устава Пољске.

47 Нпр. чл. 22а Устава Немачке прописује да „Свесна одговорности према будућим генерацијама, у оквиру уставног поретка, држава штити природна добра и то доношењем закона и спровођењем мера из закона и права од стране извршне и судске власти"; чл. 74 ст. 1 Устава Пољске који пропоисује да „Јавне власти спроводе политику која гарантује еколошку сигурност садашњим и будућим поколењима."

48 Чл. 23 ст. 1 Устава Црне Горе; чл. 74 ст. 3 Устава Пољске; чл. 41 ст. 3 и чл. 42 Устава Русије, Чл. 42 ст. 2 Устава Словеније; чл. 45 Устава Шпаније и др.

49 Чл. 36 ст. 2 Устава Русије.

50 Чл. 10, 11, 12 и 14 Устава Аустрије; чл. 18, 21, 22 и 118 Устава Бугарске; чл. 52 Устава Хрватске; чл. 9, 44 и 117 Устава Италије; чл. 74, 75, 87ц; 91а Устава Немачке; чл. 71 и 73 Устава Словеније; чл. 45, 47, 130, 132, 148 и 149 Устава Шпаније; чланови 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 91, 92 и 107 Устава Швајцарске.

51 Нпр. чл. 10,11, 12 и 14 Устава Аустрије који садржи веома исцрпне и конкретне одредбе које се односе на прецизну расподелу надлежности, послова и одговорности између државе и покрајина у вези с правом на здраву животну средину као и на заштиту, очување и унапређење природних добара као развојних ресурса.

52 Чл. 74, 75, 87 и 91а Устава Немачке.

53 Чл. 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 91, 92 и 107 Устава Швајцарске.

Усвојени су и први међународни документи[54] који се односе на ова питања. Она поступно налазе своје место и у уставној материји, посебно у новијој уставности. У савременој компаративној уставности уставно регулисање ових питања је изузетак, а уставне норме су најчешће начелне и лапидарне, што говори да се контитуционализацији ове материје приступа обазриво. Устави који ова питања регулишу често то чине уз генералну уставну забрану да се људска бића без њихове слободно дате сагласности подвргавају медицинским, научним или другим експериментима,[55] али и дају могућност да се од овог основног правила одступи у случају одређеном у закону, при чему закон не може ни у ком случају прећи границе поштовања човекове личности.[56] Осим тога, само неки устави посебно гарантују право човека на достојанство у вези с применом биологије и медицине;[57] забрањују клонирање;[58] регулишу да закон прописује правне границе за истраживање очинства;[59] општом нормом гарантују слободу одлучивања о рађању деце.[60]

Изузетак су устави који садрже исцрпније одредбе које регулишу ову област а које се првенствено односе на расподелу надлежности између федерације и федералних јединица када је у питању законско регулисање ове материје.[61] Устав Немачке утврђује да се конкурентним законодавством регулише вештачка оплодња људи, испитивање и вештачка измена наследних фактора, трансплантација органа и ткива[62]. Устав Швајцарске гарантује право на заштиту од злоупотребе медицине по питањима оплодње и генетске технологије,[63] и прописује да савезно законодавство доноси прописе који се

---

54 Нпр. Конвенција о људским правима у биомедицини 1997, ратификована *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010.

55 Чл. 27 ст. 3 Устава Црне Горе; чл. 20 ст. 2 Устава Бугарске; чл. 19 ст. 2 Устава Естоније; чл. 23 ст. 1 Устава Хрватске; параграф 54 ст. 2 Устава Мађарске; чл. 30 Устава Пољске; чл. 21 Устава Русије; чл. 18 Устава Словеније;

56 Нпр. чл. 32 ст. 2 Устава Италије.

57 Нпр. чл. 27 ст. 1 Устава Црне Горе.

58 Нпр. чл. 27 ст. 2 Устава Црне Горе као и чл. 24 ст. 3 Устава Србије.

59 Нпр. чл. 30 ст. 4 Устава Италије.

60 Нпр. чл. 41 ст. 1 Устава Македоније; чл. 55 ст. 1 Устава Словеније; чл. 83 ст. 1 Устава Србије.

61 Нпр. чл. 74 став 1 тачка 26 Устава Немачке и чл. 119 Устава Швајцарске.

62 Ова питања регулише чл. 74 ст. 1 тачка 26 Устава Немачке који прописује да се ова питања регулишу конкурентним законодавством, дакле законима које доноси како савезна држава, тако и федералне јединице.

63 Чл. 119 ст. 1 Устава Швајцарске.

односе на хуману генетику – „Конфедерација доноси прописе о поступању са људским заметком и наследним материјалом. Она води бригу о заштити људског достојанства, личности и породице, и поштује, пре свега, следеће принципе: А. све врсте клонирања и захвата у наследни материјал људских ћелија заметка и ембриона су недозвољене; Б. нељудски заметак наследни материјал не сме да се уноси у људски заметак или да се са њим стопи; Ц. поступци оплодње који имају медицинску подршку могу да се примене само ако се неплодност или опасност од преношења неке тешке болести не може отклонити на неки други начин, али не смеју да се користе и за увођење одређених особина код детета, или за потребе истраживања; оплодња људске јајне ћелије изван тела жене дозвољена је само у законом утврђеним условима; изван тела жене у ембрионе може да се развије само онолико јајних ћелија, колико одмах може да се унесе у тело; Д. донације ембриона и све врсте изнајмљивања материнства нису дозвољени; Е. са људским заметком и са производима из ембриона не сме се вршити трговина; Ф. наследни материјал једног лица сме да се испита, региструје или објави, само ако се то лице сагласи са тим или ако то закон прописује; Г. свако лице има приступ подацима о свом пореклу". Поред тога, савезним законима регулише се медицина и трансплантација – „Конфедерација доноси прописе у области трансплантације органа, ткива и ћелија. Она води бригу о заштити људског достојанства, личности и здравља. Она утврђује посебне критеријуме за праведну доделу органа"[64] и утврђује да су „донације људских органа, ткива и ћелија бесплатне, а „трговина људским органима забрањена."[65] Посебно се гарантује заштита човека и његове животне средине од злоупотребе генетске технологије[66] и регулише надлежност Конфедерације да савезним законом уреди област генетских технологија у нехуманим областима, посебно „поступање са заметком и наследним материјалом животиња, биљака и других организама. Она при томе узима у обзир достојанство живог бића као и безбедност човека, животиње и животне средине и штити генетску разноликост животињских и биљних врста."[67]

Међународни документи и примери компаративне уставности који су анализирани, показују да је у новијој уставности, управо у конктексту основних људских права, препознатљиво фокусирање на

64 Чл. 119 а Устава Швајцарске.
65 Чл. 119 а Устава Швајцарске.
66 Чл. 120 ст. 1 Устава Швајцарске.
67 Чл. 120 Устава Швајцарске.

гаранције које су везане за развој, што говори о постепеној конституцинализацији развојних ресурса како би се ова основна људска права заштитила и како би се створиле могућности њиховог практичног остваривања.

Кратак преглед процеса који су се током протекла два века одвијали, говори да су они утицали на уставно гарантовање људских права и динамично и квалитативно ширење садржаја уставних гаранција људских права. Наука уставног права пратила је ове процесе, али многа значајна питања, посебно у савременом контексту још увек су отворена и захтевају систематично и континуирано научно истраживање. Ту првенствено имамо у виду гаранције људских права и њихову заштиту што је суштинско својство устава у контексту процеса глобализације.

Три су значајне области на које би, по нашем мишљењу, било пожељно фокусирати научна истраживања у области уставног права:

– Однос међународног права и унутрашњег права и утицај на конституционализацију људских права и њихову заштиту, динамичну интеракцију између интернационалног и националног права, све присутније међусобно прожимање континенталног и англосаксонског права и уклањање оштрих разлика између ова два типа правних система.

– Континуирана промена стварног садржаја и квалитета људских права до којих долази у поменутим интеракцијама како у вези с основним људским правима која се традиционално гарантују у уставу (садржај традиционалних основних права се мења), тако и када се ради о низу нових права која тек траже своје место у уставу (еколошка права, права која се односе на генетске технологије).

– Нови поглед на људска права у чијем је средишту одговорност човечанства према будућим генерацијама, која људска права повезује с одрживим развојем и ограниченим материјалним ресурсима (вода, ваздух, земљиште, биљни и животињски свет, генетске технологије и сл.) – захтевају обазриво и одговорно поступање с њима, заштиту, очување и унапређење.

CONSTITUTIONAL LAW BEFORE THE CHALLENGES OF THE MODERN ERA

Marijana Pajvančić

Summary Legal sciences are in the focus in this paper. Among them was allocated a special the constitutional law. The constitution is the basic and supreme law in the legal system and the constitutional sciences is the fundamental legal science. Exclusive place has a constitution in the legal system is the result, primarily, the fact that the constitution legally defines the basic principles on which based the political community, and the principles they are willing to accept and respect by the authorities and the citizens. These principles define the area for individual freedom and the possibility for freedom within the framework of constitutional democracy.

Are these basic characteristics trait of constitution meet challenges of modern times? How these challenges suits sciences, especially the sciences of constitutional law in transition countries. The modern constitutions, especially the constitutions in transition countries are facing new challenges. At the center of these challenges is the question - how to establish a political community in circumstances where the social situation in these countries is significantly different from the social conditions in which were adopted the constitutions of the late nineteenth and early twentieth century.

What is different? The social conditions for the political community has yet to bee establish (internal plan). Two important global processes (external plan) are in progress: the processes of internationalization of human rights as generally accepted values, and developmental function of the constitution (to preserve conditions for sustainable development and life on this planet). In such circumstances, the constitution is less strict framework of the community, and more one of instruments for establishing the assumptions for a qualitatively different community. Therefore, the constitution must have a capacity that will allow it to be permanently present possibility of development. Otherwise there is a real danger that the constitution does not occupy the place it belongs in the transition process, and remains only a record of the goals they want to achieve.

The emphasis is on the development function of the constitution. It includes ownership of the development, its objectives, methods and results as well as the elimination of obstacles to development (harmonized demographic and economic development, inadequate use of human resources, neglected the development of rural areas, inadequate management of natural resources and environmental degradation).

Laying the foundations of the constitutional state, taking into account the new circumstances and challenges of the modern age is the prerequisite for social, economic and political changes at the national level and opening communication, connectivity and integration with the environment, Europe and the world, on an international level.

Keywords: constitution, transition, human rights, development

ЈУРИСПРУДЕНЦИЈА XXI ВЕКА – МЕХАНИЗАМ ЗА ОСТВАРИВАЊЕ БОЉЕГ ДРУШТВА[1]

ЗОРИЦА МРШЕВИЋ*

На подручју недоказивог и оспоривог је
права прилика да се изађе из
затвореног круга и крене напред.
Урсула Легвин

Сажетак У овом раду презентира се анализа улоге и доприноса теорије права (јуриспруденције) у изградњи бољег друштва 21. века. Ако ширење људских могућности које пружају медицинске, технолошке, информатичке и друге науке, не прати развој одговорности, и у вези с тим на правној теорији заснована адекватна и благовремена правна регулатива, негативне последице по друштво и појединце могу анулирати све добробити таквог напретка. Зато се од правне теорије 21. века очекује да артикулише солидну основу за нормативне одговоре у виду закона, подзаконских норматива, јавних политика, стратегија, друштвених планова, и слично. Као парадигматичне илустрације, у раду се анализирају две типичне појаве данашњице: трансродност и сурогат материнство. Обе су ушле у праксу захваљујући напретку биомедицинских наука, да би тек доста година касније почеле да на основама (углавном левичарске) јуриспруденције добијају нормативно регулативне оквире, иако још увек далеко од универзалне прихваћености. Ауторка на крају указује да само сарадња јуриспруденције са више грана друштвених наука и њихова синергија омогућује да њихове енергије и достигнућа могу да буду ефикаснији у погледу постизања неопходне добробити за човечанство.

Кључне речи: левичарска јуриспруденција, десничарска јуриспруденција, „змајеве кочије“, правни статус трансродних особа, правна регулатива сурогат материнства, синергија друштвених наука

[1] Рад је настао у оквиру пројекта: „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ“ (бр. 47010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Пројекат имплементира Институт друштвених наука у Београду.

Данашњицу социолози[2] виде као: „змајеве кочије – јуреће машине огромне снаге којом можемо као људска цивилизација да управљамо до одређене мере, с тим да она непрестано прети да се отргне од наше контроле и да се распадне. Змајева кочија мрви и оне који јој се опиру, и оне који је користе, и оне који би да остану по страни, иако некада изгледа да се неометана креће право и напред на добробит и корист свих, постоје периоди, када, грешком, кривуда и скреће у непредвидљивом смеру".[3]

Хировитост „змајевих кочија" подстиче нашу општељудску анксиозност јер знамо да наша предвиђања нису увек ни тачна, ни могућа, што наш свет све мање можемо да контролишемо, што људски род у све мањој мери може да управља змајевом кочијом технолошких, информатичких и биомедицинских моћи којима располажемо и што једноставно можда нисмо више у стању да умањимо опасности и увећамо могућности модерности. После готово четири века континуираног развоја, модерне вредности као да губе снагу самообнављања и стварања новог. Проблем је можда и у томе што још увек имамо емоције каменог доба, институције зачете и формиране у средњем веку, али технологију 21. века чија је (све)моћ налик божанској. Ипак неке одговоре даје промишљање улоге и функционисања јуриспруденције и ширег оквира друштвених наука чији је она део. Јер и данас постоји, и на левици и на десници, веровање у снагу разума и човекову способност да на основу „чисто разумских" постулата уреди и унапређује свој индивидуални и заједнички живот (као стално ширење политичких и свих других слобода; еманципација од ауторитета из прошлости).[4]

Савремена јуриспруденција као теоретска подлога правних и јавно политичких интервенција и иновација доприноси поштовању правног система, општем важењу његових норми на исти начин за све грађане; да не постоје норме које су тајне, необјављене у јавности; да се не доносе закони који делују ретроактивно, тј. уназад, за период пре свог доношења; да правила буду јасна особама просечне интелигенције; да поједини делови не противурече другима (не постоји контрадикторност важећих норми); да се од грађана не тражи да учине нешто што људски није могуће; да се прописи не мењају

---

* Институт друштвених наука, Београд

2 Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, (Beograd: Filip Višnjić, Beograd 1998), 114.

3 *Ibid.*, 145.

4 Vladimir Cvetković, *Volja za novo – o genealogiji modernosti*, (Beograd: Dereta, 2007), 272 .

толико често да грађани не би могли да заснују никакав трајни однос нити да предвиде последице свог поступања; да не постоји ситуација у којој једно пише у закону а друго се стварно догађа, односно примењује као право. Право мора да буде стабилан, за све подједнако важећи систем а не начин издавања заповести и легализација властодржачких жеља, онемогућавајући човека да свој живот заснује на најнужнијој мери предвидљивости, да предузме подухвате о чијим последицама постоји разумна мера извесности и да без узнемиравања користи *bona fide* медицинске, информатичке, технолошкотехничке и друге иновације као легалне, свакодневне елементе живота савременог човека 21. века.

Од нормативног права, исто као и од правне теорије, очекује се објективност, рационалност, апстрактност и принципијелност. Иако је карактеришу сва та начела, јуриспруденција може да се креће у више праваца постижући различите циљеве. Два су основна правца данашње правне теорије: левичарска и конзервативно десничарска јуриспруденција. Тако, на пример, лево оријентисана јуриспруденција концентрише своје напоре на правно санкционисање сексизма, мизогиније, расизма, нетолеранције, ксенофобије, хомофобије, исламофобије, антисемитизма. Пошто је лева јуриспруденција много више заинтересована за "поправљање" друштва, него за "поправљање" појединца, јавне политике а не само правни прописи, неминовно постају средство за друштвено побољшање. Дотле конзервативни, десничарски оријентисани правни теоретичари не само да немају интерес за суштинску трансформацију друштва, они се томе снажно противе. Али и конзервативна јуриспруденција верује да се друштво може и мора побољшати, па залажу, уместо за друштвену трансформацију, за правно нормативни пут до бољег појединачног понашања као начина побољшања друштва. Десна јуриспруденција је стога готово увек усмерена на унапређење индивидуалног понашања путем стриктно прописаног и примењеног санкционисања, чиме се од сваког физичког или правног лица захтева да се, у сенци извесности примене санкција, избори са сопственим људским слабостима, манама и пороцима.

И левичарска као и десничарска јуриспруденција, рефлектује „право на жељу" као људску мотивациону енергију која омогућава отварања ка научним, али и утопистичким димензијама живота, без лажних фантазија, али и без ограничавајућег сувог реализма. Парафразирајући директора Епла, Тима Кука: ако је наука трагање у тами, онда су друштвене науке свећа која нам указује где смо били и каква

је опасност пред нама[5], а јуриспруденција сигурно тло за праведно друштво владавине права. Јуриспруденција, будући припадница тих снага људског разума, духа и цивилизације, може да буде тачка критичке анализе, отпора и ослонца у тражењу алтернативе. Заједничко и за савремену левичарску и десничарску јуриспруденцију јесте то да су припадници и једног и другог правца активни чланови својих заједница, у стању да прихватају различита мишљења, стално преиспитујући и усавршавајући своје, настојећи да служе интересима свога друштва. И једни и други, иако полазећи од различитих полазних програмских концепата, настоје да достигну дубље разумевање и посвећеност аутентичним демократским вредностима и вредностима нормативно дефинисане правде. Приоритет им је посвећеност општем добру, као и настојање на већем познавању правне културе и повећању правне стручности, разумевањем и поштовањем упоредноправних традиција и сопствених и различитих, да би били ефикасни у данашњем плуралистичком друштву.

Развој савремених упоредноправних система показује да појединци све више захтевају право на одабрани лични идентитет, и његову правну заштиту, посебно када је реч о родном идентитету. Јер, за разлику од физичких, како српски књижевник Борислав Пекић уочава, наши духовни, идентитетски отисци прстију се непрестано мењају, а те идентитетске промене су део живота савременог човека, и његових тензија и конфликта са, и унутар друштвеног амбијента. Али парафразирањем Гомбровича, уочава се да се савремено доба показује као превише силовито и безгранично за све партикуларне групе и њихова људска права. Можда је баш та савремена прекомерност слободе оно што највише спутава, јер угрожени компликованошћу света и екстремношћу његових различитости, доминирајући субјект (политички, културни, национално већински, белачки, најимућнији) одбија промене плашећи се тоталног распада свега познатог, као својеврсног краха и распада „змајевих кочија". Средства одбране су прибегавање национализму, мизогинији, хомофобији – у ирационалној нади да се баш тиме може примирити вртоглаво кретање „змајевих кочија". У том често националистичком, мизогинистичком, хомофобичном, трансфобичном контексту постојећег недостатка законске регулативе и високе несензибилисаности друштва и институција, и леви и десни јуриспрудентичари се слажу да је доношење закона изузетно важан елеменат остварења

[5] Beta. „Kako direktor Epla savetuje studente", *BizLife*, 2017. 10. juni,

друштвене правде у држави у којој постоји владавина права. Али док леви сматрају да је то неопходно за заштиту и унапређивање људских права, пре свега особа и група мањинских идентитетских припадности, десни сматрају да су закони неопходна заштита друштвене већине од онога што они сматрају претераним, неограниченим, угрожавајућим и неоправданим захтевима мањина.[6]

Десничарска јуриспруденција се ослања на политичку десницу за коју су људска права нека врста подвале која уместо промовисања традиционалних вредности и националних интереса води рачуна о правима мањина, родној равноправности и др. А по њима та права подривају традиционалне вредности, мењајући на тај начин из корена стари, добро препознатљив свет за њих обезбеђених привилегија.[7] Национално колективно види се угрожено причом о грађанским правима појединачних мањинских група. На тој линији, у данашње време уочава се глобално постојање огромног незадовољства старије, мање образоване, мушке, беле популације, изазвано економском кризом и падом животног стандарда. Они су и мотивациона и импелементациона енергија снажног културног повратка уназад, уз пораст популизма и јачања осећаја старије генерације да је историјска губитница због нових либералних вредности, мултикултурализма и феминизма, који угрожава њихов традиционални начин живота. Бројчаном снагом бирачког тела узвраћају избором наводних (самопрокламованих) антиелитиста, а у ствари популиста, десно радикализованих политичара, који им обећавају рестаурирање старих вредности и онога "што је одувек било".[8]

Правна регулатива трансродности

Већина друштава и друштвених организационих система организована је на основама дихотомне родне поделе на жене и мушкарце, што значи да су сви појединци интензивно усмеравани у правцу једне или друге родне категорије, да не би дошло до одступања од ригидно задатих родних норми или неусклађености са њима. Типични примери ригидне непроменљиве бинарности чине

6 Aaron Bandler. "How do we make society better". *Daily Wire*, 2016, 12. January.

7 Dennis Prager. "Left and Right Differences: How do we make society better?" *Daily Wire*, 2016, 12. January.

8 Iva Martinović , "Milivojević: Mediji ključni u stvaranju novog autokrate u Srbiji", *Radio Slobodna Evropa*, 2017, 22. juli.

спорт и систем институција за издржавање казни лишења слободе, организационо стриктно подељени на сегменте „само за жене" и „само за мушкарце".[9] То родно бинарно усмеравање често је у форми специфичне родне контроле која има велики утицај на идентитете и животна искуства трансродних особа, посебно оних чији родни идентитет (или спољашња презентација) не одговара друштвеним очекивањима за тај род, или ако нечије физичко тело на известан начин не одговара телу које се конвенционално повезује с тим родом. Потенцијално је широк спектар ситуација које могу бити проблематичне, и то су највероватније оне ситуације које укључују одређене облике телесне изложености. Међутим, због уочљивих физиолошких промена (нпр. промењеног гласа) који се јављају током хормонске терапије разне наизглед безазлене ситуације могу бити ризичне за неке транс особе. Страх од ових ситуација је акутан посебно када нечији родни идентитет (и јавна појава) не одговара друштвеним очекивањима за тај род; или где нечије физичко тело на неки начин не одговара телу које се конвенционално перципира као припадајуће том полу. 67,9% испитаника одговорило је да су се много пута глумили да нису транс да би били прихваћени, 38,8% је изјавило да избегавају јавне тоалете и 38,4% да избегавају теретане. Упитани да ли очекују да ће и у будућности морати да избегавају било какве друштвене ситуације због страха од малтретирања, да не буду идентификовани као транс, или аутовани, нешто више од половине (51.5%) је одговорило "да". Слично томе, више од четвртине испитаника изјавило је да избегавају продавнице одеће (29,8%), и друге објекте за одмор (29,6%), клубове или удружења (26.7%); а мање од четвртине избегава јавни превоз (24%).[10] На основу тога може се закључити да је усвајање стратегије повлачења, „социјалне самоелиминације" релативно честа међу транс особама.

Амнести интернешнел (Amnesty International) процењује да широм Европе има око милион и по трансродних особа (термин који се користи за оне који се не идентификују са родом стеченим при рођењу).[11] Искуства многих земаља из разних крајева света, доказују да не постоји један исти, свуда применљиви сценарио

9 Zorica Mršević, *Transrodno lice pravde* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2017), 87.

10 Sonja J. Ellis., Jay McNeil, Louis Bailey, (2014) "Gender, stage of transition and situational avoidance: a UK study of trans people's experiences", *Sexual and Relationship Therapy*, 3 (2014): 359.

11 Transserbia.org, „Irska: novi zakon priznaje postojanje transrodnih osoba", Transserbia, 17. jul 2015.

законских промена у погледу регулисања статуса трансродних особа. Најчешћи почетак је у потпуно изванправном домену, јер се почиње у области медицине, тачније, хирургије, чија достигнућа омогућују фактички обављање хормонално оперативних процедура прилагођавања пола. Томе, али не увек и сигурно не сместа, нужно треба да следи правно признавање новостеченог родног идентитета, са свим променама правног и службеног статуса. Као следећи корак у правним променама јавља се потреба за законским регулисањем тзв. социјалног рода или родног идентитета сходно личном опредељењу транс*[12] особа, невезано за медицинске дијагнозе, третмане и процесе прилагођавања.

У неким земљама се далеко отишло у реализацији тог већ трећег корака, док понегде није реализован ни први корак. Ипак, готово свуда у свету данас, уочавају се иницијативе и догађаји који могу да представљају неопходне „прве кораке" који воде ка повећању друштвеног прихватања родних различитости. Ти кораци, можда мали за човечанство, али велики и животно значајни за транс људе у њиховим срединама, базирају се на идеји нужности заштите свих, па и транс људи, од дискриминације, насиља, различитих видова виктимизације и других резултата занемаривања родног идентитета. Када родни идентитет постане законом заштићена карактеристика/категорија, онда се полако граде процедуре и друге врсте правно заснованих заштитних антидискриминативних механизама свих оних чији родни идентитет одступа од ригидности бинарне поделе на жене и мушкарце као једине идентитетске опције.

Компаративноправни подаци о динамичним савременим правним новинама из низа европских, азијских и држава северно и јужноамеричког континента[13] дају основу за приступање одговарајућим законским променама и у Србији: Увођење ознаке неутралног пола или промена полних ознака у идентификационим документима без претходне операције могуће је од 2015. у Ирској, Канади, Из-

[12] Звездица (астериск) указује да се појам транс са звездицом односи на све различите транс идентитете, а у последње време се и сама реч „транс" и без те ознаке схвата као општи, свеобухватни појам свих трансродних категорија. Пошто од аутора до аутора, и од земље до земље, постоје различити стандарди употребе термина као што су, на пример, трансродност, транссексуалност и сл., скраћеница „транс" са астериска или без њега помирује све њих и нуди јединствену и већини прихватљиву појмовну опцију.

[13] Zorica Mršević, „Comparative change in the legal status of transgender persons", *Facta Universitatis* 1 (2016): 122.

раелу, Колумбији, Норвешкој, Пољској, на Малти, Хавајима, а од 2014. у америчкој држави Род Ајленд и на Тајвану, од 2013. у Орегону и Јужној Кореји, од 2012. у канадској покрајини Онтарио, од 2011. у Португалији, од 2009. у Вермонту, с медицинском документацијом/дијагнозом дисфорије од 2007. у Шпанији, а и без операције и без медицинске дијагнозе од 2014. у Данској и Аргентини. Ознака неутралне полне припадности постоји од 2015. у Непалу, од 2014. трећи пол као категорија постоји у Аустралији и Индији, од 2013. у Бангладешу, од 2012. на Новом Зеланду и од 2009. у Пакистану.

У Србији тренутно не постоје законске регулативе промене родног статуса у личним документима трансродних лица која су прошла хормонско оперативни процес родног прилагођавања, а празнина постоји упркос томе што је веома изражена потреба да се хитно усаглашавају лична документа са фактичком усаглашавања личних докумената са фактичком ситуацијом. После више одлука суда за људска права у Стразбуру[14] и консеквентних промена у законима низа, или готово свих земаља Европске уније, неспоран друштвени императив је да се ургентно омогући то усклађивање и у Србији,[15] на шта активизам за трансродна права и стручњаци указују још од 2012. године.[16] Заостајање Србије од тих савремених цивилизацијских токова у погледу правне регулативе статуса трансродних особа је тим веће, јер су сада законске промене и у Европи и на другим континентима већ увелико прешле у нову фазу омогућавања промене правног статуса само на основу личног идентитета и сопственог животног стила, а без икаквих претходних медицинских дијагноза и без поступака родног прилагођавања.[17]

Неопходан је општи законски оквир који би регулисао целокупну проблематику постојања небинарних родних идентитета, коју материју на свеобухватан начин регулише Модел Закона о родном

14 Zorica Mršević, "Presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u korist transseksualnih osoba", *Strani pravni život*, 2 (2012): 338.

15 Zorica Mršević, „Transgender women in prisons", u *Krivične i prekršajne sankcije i mere*. Ur. Ivana Stevanović, (Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2016), 259 – 269.

16 Milan Đurić, Zorica Mršević, Predrag Šarčević, Slavoljupka Pavlović, *Izveštaj Radne grupe Poverenice za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnika građana, Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba*, (Beograd, Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, 2012).

17 (Mršević, *Comparative change*).

идентитету.[18] Упоредноправни примери указују да се до адекватног регулисања положаја трансродних особа лишених слободе као и учешћа трансродних спортиста у спортским такмичењима – долази у земљама у којима је претходно или донет или постојао закон који је регулисао различите релевантне ситуације егзистенције трансродних особа.

У сарадњи стручњака и активистичког покрета конципиран је Модел закона о родном идентитету који за циљ има заштиту и унапређење права транс особа. Модел закона тежи депатологизацији транс идентитета, али је и у складу са Законом о изменама и допунама Закона о здравственом осигурању, којим је предвиђено издвајање средстава из Фонда обавезног здравственог осигурања у износу од 65 процената за услуге којима се отклања несклад између биолошког пола и родног идентитета. Моделом закона о родном идентитету уређује се право на изражавање родног идентитета, забрана дискриминације по основу родног идентитета, посебни облици дискриминације по основу родног идентитета, права транс особа, начин остваривања и начин заштите тих права, а посебно права на доступност здравствене заштите, права на обавештење и пристанак, права из радног односа, права на осигурање, права на брачни и породични живот, права на заштиту личних података, права на промену докумената (право на промену ознаке пола, промену имена, промену јединственог матичног броја грађанина), као и имовинских и других права. Осим тога, Модел закона регулише надзор над спровођењем овог закона, оснивање Регистра лица којима је извршена промена ознаке пола у документима, као и друга питања у вези с правима и дужностима транс особа.

Активисткиње и активисти права трансродних особа захтевају хитно усвајање Закона о родном идентитету[19] јер он транс особама омогућава законско признање родног идентитета уз брзу и једноставну процедуру промене докумената. Законско признање родног идентитета подразумева промену докумената омогућену одмах по установљењу транс идентитета (независно од даљих медицинских процедура). При том је општинска/градска управа дужна да одлуку о промени ознаке пола и промени имена донесе у року од пет радних дана, а надлежни орган дужан је да одлуку о промени ЈМБГ-а донесе

[18] Transserbia.org. Model zakona o rodnom identitetu. преузето 20. августа 2017.

[19] Transserbia.org, "Zašto je važno hitno usvajanje Modela zakona o rodnom identitetu", Transserbia.

у року од три радна дана. Такође, подаци о промени докумената третирају се као нарочито осетљиви подаци о личности. Овај пропис омогућава промену података у свим осталим документима (путним исправама, возачкој дозволи, радној књижици, здравственој књижици, дипломи и другим уверењима о стеченом образовању и стручној спреми) у року од 30 дана од дана подношења захтева. Осим тога, Закон о родном идентитету забрањује обавезну стерилизације транс особа које желе да оперативно ускладе тело с родним идентитетом. Такође, регулишу се права транс особа у различитим областима живота: право на пензијско осигурање, право на брачни и породични живот, и континуитет имовинских и свих других права и обавеза. У погледу забране дискриминације транс особа, у случају да транс особа учини вероватним да је дискриминација на радном месту учињена по основу родног идентитета, терет доказивања недискриминације је на туженом.

Правна регулатива сурогат материнства

Једно од типичних питања и задатака која се постављају пред правну теорију и законодавце првих деценија 21. века јесте питање правног регулисања сурогат материнства. Наиме, током развоја биомедицинских поступака лечења неплодности отворило се потпуно ново поље људских односа, а тиме и потреба да буду правно регулисани. Тамо где се пожурило с применом могућих техника асистиране оплодње, а да је није пратила правна регулатива, дешавале су се разне злоупотребе, јер ништа није стајало на путу експлоатације и злоупотребе сурогат мајки (али и намераваних родитеља) – развијала су се разна црна и сива медицинска тржишта услугама сурогатства.[20] Неретко се у крајњем исходу дешавало да деца зачета и рођена путем сурогат материнства плаћају цену за поступке одраслих за које она сама заиста не могу да имају никакву одговорност, на пример, да остану без правно признатих родитеља и без држављанства, понекада чак и да их нико неће: ни оне које су их донеле на свет, тј. родиле, а ни они који су их у таквом сурогат материнском аранжману „уговорили"[21], или насупрот томе – да децу по рођењу

[20] Julie Shapiro, „For a feminist considering surogacy, is compensaton really the key question?" *Washington Law Review*, Vol. 89 (2014): 1357.

[21] Ана Кекез, „Сурогат материнство", *Гласник Адвокатске коморе Војводине* 10 (2011), 540.

обе стране желе да задрже за себе.[22] Због тих негативних искустава земаља у којима се тај вид неплодности примењивао, а да је није пратила адекватна правна регулатива, постоји доста оспоравања потребе да се сурогат материнство уведе у Србију, посебно од стране конзервативних „заштитника здраве породице, патријархалних вредности и српске традиције". Указује се да се ту ради у ствари о виду проституције, специфичној врсти експлоатације и насиља над женама, па чак и изношењу на тржиште женских материца, (српских материца, српске деце, српског генетског материјала, трговина српском децом)[23], а све то противно достојанству жена, или са "скривеним намерама" истополних родитеља да изигравајући прописе остваре родитељство.[24]

Због свега тога, сурогат материнство је у данашње време прави пример како развој природне науке у биомедицинској области мора да буде адекватно праћен правном регулативом да би та наука била у служби хуманости, људских права и доприноса изградњи бољег друштва.[25] Јер сурогат материнство је облик лечења неплодности, вид вантелесне оплодње, и законски не постоји могућност избора начина зачећа и рађања, тако да уопште није намењено женама које могу да зачну и роде дете природним путем или путем других метода лечења неплодности.[26] Намењено је и женама које могу да зачну, тј. могу да произведу јајну ћелију, али из здравствених разлога не могу да носе и роде дете, код којих се више претходних трудноћа завршило спонтаним побачајима, или женама које нису ни у могућности да зачну, тј. да произведу јајну ћелију.[27] Питање сурогат материнства позитивно је решено у многим земљама региона, Европе и шире. Наиме, сурогат материнство је, нпр. допуштено у Руској Федерацији, Украјини, Естонији, Грчкој, Израелу, Румунији, Словачкој, Пољској, Грузији, Белгији, Великој Британији, Луксембургу, Холандији, Ауст-

22 Александра Малешевић, "О сурогат материнству", *Политика*, 18. март, 2015.

23 Миша Ђурковић , "Против такозваног сурогат материнства", *Политика*, 16. јануар 2015.

24 Mirjana Radan, Suzana Vuletić, Željko Rakošec, Žarko Šperanja, "Bioetička kompleksnost problematike zamjenskoga majčinstva", *Diacovensis*, 1(2015): 43.

25 Marija Draškić, *Biomedicinski potpomognuto oplođenje*, (Beograd, Pravni fakultet, 2013).

26 Gordana Kovaček-Stanić, *Porodično pravo i prava deteta*, (Novi Sad: Pravni Fakultet u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, 2005), 35.

27 Олга Цвејић-Јанчић, "Сурогат материнство – видови сурогат материнства" (рад представљен на Интерактивној дискусији на тему, Сурогат материнство у Србији, Мултиконгрес Serbian Visions, Београд, Сурогат материнство у Србији, Мултиконгрес Serbian Visions.

ралији (у државама Викторија и Квинсленд), у неким државама САД, Индији, и др. Дуготрајност постојања правне регулативе овог института које се мери деценијама, представља примере добре праксе који би свакако могли да нађу примену и у Србији

Сурогат материнство је пре свега вид солидарности међу женама, институт који жене широко подржавају. У неколико наврата спроведене и поновљене анкете међу женама на питање да ли би у ситуацијама немогућности да изнесу трудноћу, размишљале да користе сурогат материнство – дају недвосмислен одговор да би велика већина њих сматрала сурогат материнство спасоносним решењем, које би препоручиле и другим женама у сличној ситуацији.[28]

На етички спорна питања сурогат материнства углавном се одговара постојањем медицинског оправдања, као и постојањем уставноправне и законске заснованости тог института који се уклапа у постојећи правни оквир Србије. Уставно и породично право оправдавају тај облик вештачке оплодње, јер се тиме штити право на заснивање породице. Евентуална забрана сурогат материнства представљала би повреду уставног права на рађање. Преднацрт Грађанског законика у погледу сурогат материнства, онемогућује тј. забрањује комерцијалне видове и прекогранично сурогатство, који су се свуда у свету показали као најспорнији моменти у примени сурогат материнства. Могуће злоупотребе решавају се детаљном законском регулативом, која је конципирана узимајући у обзир добра и лоша искуства из других земаља у којима је управо недостатак прописа стварао ситуације да права свих актера буду доведена у питање, а пре свега тако зачетог и рођеног детета.[29]

Оправдање сурогат материнства може се бранити и аргументима демографског типа, али не у смислу да би тај институт кроз праксу могао да буквално допринесе знатном повећању броја рођене деце, већ да представља израз искрене спремности државе да водећи рачуна о демографским потребама, подржи медицински и правно све грађанке и грађане на њихвом путу превазилажења препрека у остваривању родитељства, стварајући амбијент пожељности сваког

---

[28] Интерактивна дискусија на тему: Сурогат материнство у Србији, Мултиконгрес Serbian Visions, Институт друштвених наука и Ресурсни центар за подршку истраживањима, Београд, Србија, 27. новембар 2016.

[29] Bernadet Bordaš, „O potrebi međunarodnog regulisanja surogat materinstva: sudska praksa i aktivnosti u 2014. godini" *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 2(2014): 165.

новог живота.[30] Ко може себи дати за право да забрани другом да постане родитељ, ако се, захваљујући развоју био-медицине, неплодност, подједнако и мушка и женска, могу успешно лечити и омогућити рађање, и зашто прихватити само лечење мушке неплодности као етички и законски прихватљиво, а лечење женске неплодности сматрати неприхватљивим? У корист рађања, у корист омогућавања новог живота, у корист подршке свима који настоје да остваре своје право на родитељство, потребна је детаљна и адекватна правна регулатива а не правно игнорисање или још горе, правне забране.

Закључак

Свака наука је безвредна ако они који се њом баве нису мотивисани основним људским вредностима, жељом да помажу људима и када им људи нису у средишту онога што се проучава.[31] Сви су позвани да своје способности усмере на чињење добра у домену својих научних капацитета: на пример, технологија „ајфон“ може да помогне слепом атлетичару да истрчи маратон а технологија „ајпед“ повезује аутистично дете са светом који га окружује, развој аутоматског управљања возилима може да допринесе безбедности саобраћаја, а достава лекова дроновима помогне болесним и старијим, тешко покретним особама да на време добију потребну терапију. Интернет је омогућио толико тога и оснажио толике људе, али може да буде и место где су до суровости суспендована основна правила пристојности. У свим поменутим ситуацијама неопходна је пратећа нормативна регулатива, можда дискретно присутна, али никада одсутна: на пример, да се спортистима и деци са инвалидитетом омогући коришћење електронских помагала, да се на Интернету онемогући угрожавање људских права и говор мржње, да се правном регулативом заузда технологија чија је (све)моћ налик божанској и самим тим „змајеве кочије“ ипак ставе под контролу у корист човечанства. Морају да се заједно, а никако одвојено, проучавају и користе достигнућа технологије и друштвених наука[32]. А да би се

30 Javorka Đokić, “Deca začeta uz pomoć biomedicine”, *Pravo i politika*, 1 (2011): 102.

31 Obraćanje direktora kompanije Epl (Apple) Tima Kuka 2011. diplomcima prestižnog Masačusetskog tehnološkog instituta (MIT).
Beta, 2017, Kako direktor Epla savetuje studente, *BizLife*, 10. juni.

32 Једна од првих која се снажно ангажовала у том правцу била је Мај Џемисон (прва Афроамериканка), која је боравила осам дана у свемиру као чланица посаде Ende-

правилно разумела достигнућа природних наука све то треба ставити у адекватни правни оквир како бисмо заједно спречили злоупотребе и служили креирању бољег друштва.[33]

Сви ови, али и гореанализирани примери трансродности и сурогат материнства, представљају аргументе да није довољно да се ослонимо само на природне науке које су донеле промене, јер су нам неопходне друштвене науке да критички сагледавамо и анализирамо оно што се, под утицајем технолошких промена дешава у друштвеним односима око нас, као и правна теорија да омогући креирање адекватног правно нормативног регулисања промена. Јуриспруденција зато није само теоретска дисциплина, она је применљива практично и на оно што се тренутно дешава, за промишљање најоптималнијег утилизовања могућности које су нам на располагању у садашњем моменту, али и у будућности. Штавише, јуриспруденција не само да отвара расправе о могућностима наше заједничке будућности, већ нуди замисли и могућности креирања алтернативних будућности, више по мери човека, мање по диктату биомедицине, физике, хемије, информатике и технолошких иновација. А највише од свега, управо је јуриспруденција та која налаже да ми колективно морамо изаћи из нефлексибилних, бинарних подела наука, јер само тако јуриспруденција може бити универзална нормативна основа. Кључно питање јуриспруденције дакле, није да ли је истраживач "особа науке и технологије" или "особа хуманистичких и друштвена наука". Суштинско питање је да су истраживањима потребни истраживачи са обе врсте вештина и знања за иновирање и вођство у свету које се брзо мења,[34] и које стога морају да прате и брзе, адекватне нормативне промене

Теорију права као правну науку (која је део друштвених наука), зато многи виде и као гаранта савремене демократије, јер она нуди вишеструке нормативне перспективе разних праваца развоја друштва, информише и едукује носиоце јавних политика и подржава субјекте који контролишу доносиоце одлука и медије. Јасно је да јуриспруденција може да утиче да друштво постане боље место за живот и рад доприносећи да оно буде још конкурентније и на тај

---

vor 1992. Следеће, 1993. напустила је NASA, јер је сматрала да је неопходно да се посвети истраживању односа технологије и друштвених наука.

33 Lance R. Collins, „Why social sciences are just as important as STEM disciplines", *Washington Post*, June 9, 2015.

34 Mary Sue Coleman and John L. Hennessy, "Lessons from the humanities and social sciences", *Washington Post*, November 14, 2013.

начин атрактивније за своје становнике. Знање мора бити у средишту иновативних одговора на друштвене изазове, а успостављање ефикасног дијалога између науке и друштва је императив. Пројекти у области јуриспруденције који се тичу људских права доприносе променама – могу да скрену пажњу и потакну на размишљање о свим питањима данашњице и подизање свести о различитим могућностима правне регулативе. Јуриспруденција утиче знатно више да од света направи боље место за живот од већине истраживања из области природних наука. А сарадња јуриспруденције с више грана друштвених и природних наука и њихова синергија значи да наше енергије могу да буду још ефикасније него када сви појединачно бију своје битке. Укратко, морају да се комбинују алати друштвених наука са онима из области информатике да би се правилно разумела достигнућа природних наука, а сви они ставили у адекватни правни оквир да би заједно служили креирању бољег друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Цвејић Јанчић Олга. "Сурогат материнство – видови сурогат материнства". Рад представљен на Интерактивној дискусији на тему: Сурогат материнство у Србији, Multikongres Serbian Visions, Институт друштвених наука. Београд, Србија, 27. новембар 2016.

Ђурковић Миша. "Против такозваног сурогат материнства". *Политика*, 16. јануар 2015. Преузето 20. августа 2017. http://www.politika.rs/pogledi/Missa-Djurkovich/Protiv-takozvanog-surogat-materinstva.lt.html

Малешевић Александра. "О сурогат материнству". *Политика*, 18. март, 2015. Преузето 20. августа 2017. http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/O-surogat-materinstvu.sr.html

* * *

Bandler, Aaron. "How do we make society better". *Daily Wire*, 2016, 12. January. Преузето 20. августа 2017. http://www.dailywire.com/news/2523/prager-how-do-we-make-society-better-aaron-bandler#

Beta. "Kako direktor Epla savetuje studente". *BizLife*, 2017 10. juni. Preuzeto 20. avgusta 2017. http://www.bizlife.rs/biznis/poslovni-saveti/kako-direktor-epla-savetuje-studente-lajkovi-nisu-vrednost/

Bordaš Bernadet. „O potrebi međunarodnog regulisanja surogat materinstva: sudska praksa i aktivnosti u 2014. godini". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 151–171. Novi Sad: Pravni fakultet, 2014.

Coleman, Mary Sue and Hennessy, John L. "Lessons from the humanities and social sciences", *Washington Post*, November 14, 2013. Преузето 20. августа. https://www.washingtonpost.com/opinions/lessons-from-the-humanities-and-social-sciences/2013/11/14/7441f9b6-4655-11e3-a196-3544a03c2351_story.html?utm_term=.39a76f3a739b

Collins, Lance R. "Why social sciences are just as important as STEM disciplines". *Washington Post*, June 9, 2015. Преузето 20. августа. https://www.washingtonpost.com/opinions/why-social-sciences-are-just-as-important-as-stem-disciplines/2015/06/09/65f9b8e2-0bcc-11e5-95fd-d580f1c5d44e_story.html

Cvetković Vladimir. *Volja za novo – o genealogiji modernosti*. Beograd: Dereta, 2007.

Draškić Marija. *Biomedicinski potpomognuto oplođenje*. Beograd: Pravni fakultet, 2013. Preuzeto 20. avgusta 2017. http://www.ius.bg.ac.rs/prof/Materijali/dramar/bmpo.medicinsko%20pravo.pdf

Đokić Javorka. "Deca začeta uz pomoć biomedicine". *Pravo i politika*. 1 (2011): 99–112.

Đurić Milan, Mršević Zorica, Šarčević Predrag, Pavlović Slavoljupka. *Izveštaj Radne grupe Poverenice za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnika građana, Analiza propisa od značaja za pravni položaj transpolnih osoba*. Beograd, Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, 2012. Преузето 20 августа 2017. http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/analize/analiza-propisa-od-zna%C4%8Daja-za-pravni-polo%C5%BEaj-transpolnih-osoba

Ellis Sonja, McNeil Jay, Bailey Louis. "Gender, stage of transition and situational avoidance: a UK study of trans people's experiences". *Sexual and Relationship Therapy*. 3 (2014): 351–364. Преузето 15. марта 2016. http://dx.doi.org/10.1080/14681994.2014.902925

Gidens Entoni. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić, Beograd 1998.

Kekez Ana. „Surogat materinstvo". *Glasnik Advokatske komore Vojvodine* 10 (2011), str. 538–543.

Kovaček-Stanić Gordana. *Porodično pravo i prava deteta*. Novi Sad: Pravni Fakultet u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, 2005.

Martinović Iva. "Milivojević: Mediji ključni u stvaranju novog autokrate u Srbiji". *Radio Slobodna Evropa*, 2017, 22. juli. Preuzeto 20. avgusta 2017. https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-snjezana-milivojevic/28632354.html

Mršević, Zorica. "Presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u korist transseksualnih osoba". *Strani pravni život*. 2 (2012): 332–348.

Mršević, Zorica. „Comparative change in the legal status of transgender persons". *Facta Universitatis* 1 (2016): 115 – 132.

Mršević, Zorica. „Transgender women in prisons", u *Krivične i prekršajne sankcije i mere*. Urednica Ivana Stevanović, 259 – 269. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2016.

Mršević, Zorica. *Transrodno lice pravde*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2017.

Prager, Dennis. "Left and Right Differences: How do we make society better?" *Daily Wire*, 2016, 12. January. Преузето 20. августа 2017. http://www.dailywire.com /news/2523/prager-how-do-we-make-society-better-aaron-bandler#

Transserbia.org. Преузето 20. августа 2017. https://www.transserbia.org/vesti/908-irska-novi-zakon-priznaje-postojanje-transrodnih-osoba

Transserbia.org. Model zakona o rodnom identitetu. Преузето 20. августа 2017. https://www.transserbia.org/trans/transeksualnost/543-model-zakona-o-rodnom-identitetu

Transserbia.org. Преузето 20. августа 2017. https://www.transserbia.org/vesti/951-zasto-je-vazno-hitno-usvajanje-zakona-o-rodnom-identitetu-koji-predlaze-organizacija-gayten-lgbt

Radan Mirjana, Vuletić Suzana, Rakošec Željko, Šperanja Žarko. "Bioetička kompleksnost problematike zamjenskoga majčinstva". *Diacovensis*. 1(2015): 43. 35–70.

Shapiro Julie. „For a feminist considering surogacy, is compensaton really the key question?" *Washington Law Review*. Vol. 89 (2014): 1345–1373.

21st CENTURI JURISPRUDENCE – A MECHANISM FOR ACHIEVING A BETTER SOCIETY

Zorica Mršević

Summary This paper presents an analysis of the role and contribution of legal theory (jurisprudence) in building a better society of the 21st century. If the expansion of human opportunities by medical, technological, informatics and other sciences, is not followed by development of responsibilities, and in this regard, based on adequate and timely adopted legal regulation based on legal theory, negative consequences for society and individuals can annihilate all benefits of technological progress. Therefore, the legal theory of the 21st century is expected to articulate a solid basis for legal responses in the form of laws, by-laws, public policies, strategies, social plans, and the like. As a paradigmatic illustration, two typical phenomena of today, transgenderism and surrogate motherhood are analyzed. They have typically entered into practice through the advancement of biomedical sciences, but only many years later they would begin to obtain normative regulatory frameworks based on (mainly leftist) jurisprudence, although still far from universal acceptance. The author finally points out that only cooperation of jurisprudence with multiple branches of social sciences and their synergy enables their energies and achievements to be more effective in terms of achieving necessary welfare of mankind.

Keywords: left-wing jurisprudence, right-wing jurisprudence, dragon chariots, legal status of transgender persons, legal regulations of surrogate motherhood

АУТОХТОНОСТ И НАЦИОНАЛИЗАМ[1]

ВЛАДИМИР МИЛИСАВЉЕВИЋ*

Сажетак Овај рад се бави растућом актуелношћу појма аутохтоности у савременом десничарском политичком говору у Европи, посебно у Француској. Позивања на аутохтоност наводно имају за циљ заштиту културног идентитета европског становништва, суоченог с претњом неконтролисане имиграције. Заговорници аутохтоности Европљана често истичу да они само траже за њих иста права као она која се признају домородачким народима у деловима света који су раније били колонизовани. Међутим, тај аргумент је историјски погрешан јер намерно превиђа разлику између колонизатора и колонизованог, тлачитеља и потлаченог. Појму аутохтоности може се дати позитиван морални садржај једино ако се он ослободи контекста колонијалне доминације у којем је настао. То се у тексту показује тумачењем неких аспеката Фихтеових (Fichte) „Говора немачкој нацији“.

Кључне речи: аутохтоност, колонизација, нација, национализам, територија, тлачење

Проблем миграната у земљама западне Европе изазвао је својеврсну ренесансу појма аутохтоности још у деведесетим годинама прошлог века. Масовна миграцијска кретања азијских и афричких избеглица, која су досегла врхунац у годинама након Арапског пролећа, учинила су тај појам још актуелнијим. Тако су данас у говору десничарских политичких странака позивања на аутохтоност Европљана постала готово свакодневна. Она представљају један од кључних аргумената заговорника става да, зарад заштите идентитета домаћег становништва, границе нове „тврђаве Европа“ треба учинити непропусним за имигранте. У складу са смислом који се обично придаје речи „аутохтоност“, ваневропским усељеницима супротстављају се права прводошавших житеља – оних који, ако већ не одувек, а оно бар више од хиљаду година, живе на једном и истом, европ-

[1] Овај текст је резултат рада на пројекту Института друштвених наука у Београду „Структурне друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације“ (ОИ 179039), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

* Институт друштвених наука, Београд

ском тлу, и који већ због тога имају неоспорно и искључиво право на њега.

Наведимо неке примере из политичке свакодневице једне од западноевропских земаља, који су репрезентативни и за друге државе данашње Европске уније.[2] Још пре четврт века француски Национални фронт супротставио се предлогу закона који је имао за циљ спречавање расне дискриминације аргументима изведеним из аутохтоности француског становништва, и то уз изричито позивање на позитивну улогу коју је ексклузивистичка идеологија аутохтоности имала у старој Грчкој, посебно код Атињана.[3] Следећи њихов пример, тадашњи симпатизери Националног фронта видели су аутохтоност Француза као потврду сопствене изузетности. Данас су премисе аргументације нешто другачије постављене, упркос томе што су политички субјекти који се позивају на аутохтоност делимично остали исти (Национални фронт је у међувремену ојачао и избио на друго место на француској парламентарној сцени). Јуна 2014. група Зелених упутила је Скупштини Регионалног већа Рона-Алпи (Rhône-Alpes) предлог да подржи захтеве слабо познатог аутохтоног народа Кичва са територије Сарајаку у екваторијалној Амазонији (Еквадор). Они су се односили на спречавање масовног искрчивања шума за које су одговорне мултинационалне нафтне компаније, пошто се њиме уништава животна средина те мале, угрожене заједнице. На скупштинском заседању један од чланова Већа из редова Националног фронта, Брино Голниш (Bruno Gollnisch), подржао је тај предлог.[4] Но он је искористио прилику да од Скупштине затражи да подржи и одговарајуће захтеве аутохтоних Француза, и то из разлога идентичних онима који су навели Зелени. Голнишева аргументација заснива се на премиси да је и француски народ угрожена аутохтона популација: посебно, идентитет Француза доведен је у питање доласком имиграната из најразличитијих земаља света. Слични примери долазе из других земаља, као што је Италија.

---

2 Наравно, с позивањима на аутохтоност не срећемо се само у западној или северној Европи већ и у централном, источном и југоисточном делу континента.

3 Упор. Владимир Милисављевић, *Kada su ljudi nicali iz zemlje: autohtonost u govoru antičke Grčke* (Beograd: Fedon, 2016), 15–17.

4 Упор. записник са поменуте седнице: Rhône-Alpes, Conseil régional, Assemblée plenière, jeudi 19 et vendredi 20 juin 2014, Procès verbal, 67–68, 281–284, 479–480, преузето 26.7.2017, http://deliberations.rhonealpes.fr/RecueilsPDF/2014/CompteRendu/PVAP/PVAP%202014-06-19.PDF.

Северна лига (која, у строгом смислу, није странка екстремне деснице) својевремено је поредила аутохтоне „Паданце“ – измишљену северноиталијанску нацију, чије је постојање требало да буде разлог за независност богатијег, северног дела Италије – с америчким Сијуксима, пошто њихова права угрожавају јужњачки „колонизатори“.[5]

Када се комичност оваквих обрта остави по страни, из њих се могу извести закључци који нису лишени значаја. Пре свега, позивање на аутохтоност ту више не служи као основ схватања о изузетности француског или неког другог народа у односу на друге, или о његовој планетарној цивилизаторској или моралиазаторској мисији. Напротив, истицање сопствене аутохтоности и преимућстава које она даје овде се своди на примену реторичког топоса који су Перелман (Perelman) и Олбрехтс-Титека (Olbrechts-Tyteca) назвали „правилом правде“, пошто се њиме за аутохтоне Французе захтевају само „иста права“ која су већ призната другима, међу којима је најважније право аутохтоног народа да сâм управља територијом на којој живи.[6] Тај вид аргументације још јасније је разрадио извесни Антонен Кампана (Antonin Campana), покретач „блога европских урођеника“ под необичним називом, *Аутохтона земља*. Кампана се, додуше, дистанцира од Националног фронта, коме замера што није увидео неминовност разлаза између принципа аутохтоности и идеје Републике и тако се ослободио републиканске идеологије. Ипак, из његових основних ставова изводе се практичне антиимиграцијске консеквенце идентичне онима за које се залаже и Национални фронт: „По којем то праву према аутохтоном становнику Француске треба поступати другачије него према аутохтоном становнику из Нове Каледоније? Борба за једнакост у правима биће, због своје неоспорне оправданости, привилеговано средство да се аутохтона егзистенција потврди и да јој се пружи видљивост коју ће Систем тешко моћи да маскира. Јер, ту је заиста реч о егзистенцији. Република негира аутохтони народ Француске и тражи прибежиште у етноцидној митологији према којој је овај наводно нестао 1789. године, растворивши се као мађијом у политичко тело састављено од

5 Marta Machiavelli, “La Ligue du Nord et l’invention du ‘Padan’”, *Critique internationale* 10 (2001): 130, 132. У даљем тексту (Machiavelli, “La Ligue du Nord et l’invention du ‘Padan’”).

6 Chaïm Perelman и Lucie Olbrechts-Tyteca, *Traité de l’argumentation* (Bruxelles: Éditions de l’Université de Bruxelles, 2008), 294–297. У даљем тексту (Perelman и Olbrechts-Tyteca, *Traité de l’argumentation*).

'удружених чланова' (*associés*) који су дошли из целог света".[7] У формалном погледу, ово извођење задовољава чак и захтеве политичке коректности. Разлози против имиграције представљају се под маском става поштовања културне разноликости и настојања да се она очува – само што из тог става произлази да свако треба да остане код своје куће.[8]

Како објаснити растући значај аутохтоности у савременом свету? Према преовлађујућем тумачењу, савремена ренесанса аутохтоности значила би повратак потиснутог, традиционалног и атавистичког елемента, који неконтролисано избија у политичку стварност упркос све нијансиранијем промишљању смисла појмова нације и национализма. Позивања на аутохтоност Европљана тада би се могла разумети као најуверљивије сведочанство о расцепу између теорије, где још од осамдесетих година влада конструктивистичка парадигма, према којој су нације ствар „инвенције", а не првобитна датост, и практичног политичког живота, у којем се увек изнова потврђује способност атавистичких и трибалистичких слогана да мобилишу и запале емоције људских маса – и то не само у Трећем свету или на Балкану, већ управо у оним земљама које чине језгро „цивилизоване" Европе, и које су, попут Француске, Велике Британије или Холандије, постојбина прихватљивог западног, грађанског национализма.[9]

Да ли је заиста тако? Употреба аутохтоности у политичке сврхе свакако представља један од најизразитијих примера такозване натуралистичке идеологије. Фикција о изворној везаности племена или нације за тло које настањују не служи само томе да се одбије претензија другога – ривала или непријатеља – већ омогућује да се политичка заједница о којој је реч представи као уписана у вечни поредак природе, и тиме стави с оне стране историје и људских конвенција. У том смислу, претензија на аутохтоност и права која из ње произлазе заиста представља дијаметралну супротност концепта

---

7 Antonin Campana, „Déclaration des droits du peuple autochtone de France", 14.6.2017, *Terre autochtone: le blog des aborigènes d'Europe*, преузето 25.8.2017, http://www.autochtonisme.com/2017/06/synthese-autochtone-19-declaration-des-droits-autochtones.html. У даљем тексту (Campana, „Déclaration").

8 Machiavelli, „La Ligue du Nord et l'invention du 'Padan'", 134.

9 Hans-Ulrich Wehler, *Nationalismus: Geschichte, Formen, Folgen* (München: Beck, 2001), 8–9. Peter Geschiere, *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship and Exclusion in Africa and Europe* (Chicago: The University of Chicago Press, 2009), 29. У даљем тексту (Geschiere, *The Perils of Belonging*).

нације као уговорне заједнице грађана који је чине, чија је примарна одлика јединство политичке воље, концепта сажетог у Ренановом (Renan) одређењу нације као свакодневног плебисцита.

Упркос томе, све чешће истицање сопствене аутохтоности не може се објаснити повратком традицији или – оштрије формулисано – регресијом националне свести, која се исцрпљује у потрази за коренима. Сам појам аутохтоности и начине његове употребе и злоупотребе треба разумети у вези с историјом европског колонијализма и двосмисленостима европског појма нације. Покушаћемо да осветлимо ту проблематику и да у том контексту сагледамо специфичност позивања на аутохтоност с којима се срећемо данас.

Колонијално порекло аутохтоности

Било би лагодно сагледавати колонијалну ситуацију кроз призму супротности између „аутохтоног" становника колонизоване земље и колонијалног господара, који ономе првом чини неправду одузимајући му његову земљу и потчињавајући га својој власти. Али, такав опис је поједностављен. Он чак имплицитно преузима перспективу колонизатора: упркос свом старогрчком пореклу и архаичном призвуку, појам аутохтоности којим се данас служимо не припада примитивном вокабулару првобитног човечанства, већ потиче из језика колонијалне администрације. Постколонијалне студије показале су како се он уписује у историју империјализма и његову економију. Појам аутохтоности заправо одговара једној техници владања, а не традицијама колонизованих народа. Аутохтони становник, урођеник или домородац првобитно је онај „други", објект колонијалне доминације.[10]

Употреба именице „аутохтоност" и одговарајућег придева „аутохтон" била је нарочито раширена у оним деловима света који су потпадали под колонијалну власт Француске. За разлику од британске империје, која се у управљању својим колонијама ослањала на локалне домородачке структуре ауторитета и ефикасно их инструментализовала за остварење својих циљева (у томе се састојала тзв. *Indirect rule*), француска колонијална администрација настојала је да успостави директну, централизовану власт у својим областима, да би

[10] Achille Mbembe, *On the Postcolony* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2001), 28. У даљем тексту (Mbembe, *On the Postcolony*).

тек накнадно, под утицајем британског модела, усвојила нешто еластичнији приступ.[11] Таква власт над становништвом врши се пре свега посредством контроле над одређеном територијом, тако да се њено успостављање у колонијама може разумети и као проширење принципа територијалности карактеристичног за европску националну државу. Појам аутохтоног становника, који су француске власти увеле у употребу у Африци крајем 19. века, нарочито је погодан за ту сврху. Он већ садржи у себи суштинску везу између поданика и територије коју овај настањује. Широка употреба тог појма објашњава се, међутим, и прозаичнијим практичним циљевима. Територијални принцип није одговарао стању затеченом на терену, где су се популације различитог порекла кретале не обазирући се на границе које је колонијална управа уцртала на својим мапама; он, уосталом, није одговарао ни афричком искуству простора.[12] Стога је поданике требало фиксирати за земљу – *учинити* их аутохтоним – у циљу њихове боље контроле и искоришћавања, а пре свега ради ефикасније наплате пореза. „Аутохтоност" је била начин да се изађе на крај с њиховим флуидним, неухватљивим идентитетима.[13] Дакле, употреба појма аутохтоности, као и само одређење аутохтоног становника, одговарају на потребу за лакшим и економичнијим вршењем одређеног типа власти. Наравно, развијено појмовно разликовање између седелачких (аутохтоних) и лутајућих етничких група постојало је већ унутар колонизованих друштава.[14] Но то је само разлог више да се у примени монолитног појма аутохтоности на укупно домаће, тј. неевропско становништво, препозна арбитрарност и насиље. За колонијалну управу, сви „аутохтони" становници су иловача, безоблична маса која је пуки супстрат вршења власти и експлоатације.[15]

Као и границе међу новоуспостављеним државама на подручју некадашњих колонија, које не поштују етнички састав становништва, већ су резултат поделе територија међу бившим империјалним

11 Geschiere, *The Perils of Belonging*, 14–15.

12 Jeffrey Herbst, *States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 40–46. У даљем тексту (Herbst, *States and Power in Africa*).

13 Упор. Zoran Ćirjaković, *Globalna Afrika* (Beograd: Arhipelag, 2013), 94. У даљем тексту (Ћирјаковић, *Глобална Африка*).

14 Geschiere, *The Perils of Belonging*, 15–16.

15 Mbembe, *On the Postcolony*, 28.

силама, и појам аутохтоности је производ колонијалне епохе.[16] Тиме се могу објаснити резерве које су према том појму изразили борци против колонијализма. Најпознатији међу њима, Франц Фанон (Frantz Fanon), користи термин „аутохтон" на чисто дескриптиван начин, како би њиме означио припадника колонизованог народа, али при том не помишља да такав наслов даје ексклузивна права на земљу или привилегије.[17] Коначно, Ашил Мбембе (Achille Mbembe) с правом препознаје у аутохтоности „перверзну структуру" колонијалног мишљења.[18]

Додатне разлоге за подозрење према појму аутохтоности донела је, наиме, постколонијална епоха. Након повлачења империја, појам аутохтоности у бившим колонијама добија носећу улогу у конституисању националне свести и националне идеологије. То значи да се одређење „аутохтоног" сада примењује и на себе самога, а не само на друге. Тиме, међутим, нису решени сви проблеми. Ослобођене заједнице и даље се конципирају по угледу на европске националне државе, уз потискивање сваке домаће алтернативе.[19] Преузимање западне парадигме често је значило и прихватање националистичке идеологије, која је такође остатак из периода европске владавине.[20] Тако се 2002. године у Обали Слоноваче водила „Кампања за идентификацију становништва", у којој је право на држављанство било условљено регистрацијом у селу из којег становник потиче, што је значило управо екстремну примену начела аутохтоности.[21] Репресија у име тог начела и сукоби великог обима између „аутохтоних" и „неаутохтоних" популација карактеристични су и за многе друге афричке државе – Танзанију, Кенију, Етиопију или Руанду.[22] Све то насиље спада у контекст афричког национализма, али је суштински наслеђе европске колонијалне владавине. У проблематично наслеђе белог човека спада и концепт демократије. У земљама Трећег света

16 Achille Mbembe, „Essai sur le politique en tant que forme de la dépense", *Cahiers d'études africaines* 173–174 (2004), 169. У даљем тексту (Mbembe, „Essai sur le politique").

17 За примере такве употребе, упор. Frantz Fanon, *Les damnés de la terre* (Paris: La Découverte, 2002), 43, 46, 131.

18 Achille Mbembé, „À propos des écritures africaines de soi", *Politique africaine* 77 (2000), 35.

19 Herbst, *States and Power in Africa*, 100.

20 Mbembe, „Essai sur le politique", 169. Mbembe, *On the Postcolony,* 40.

21 Geschiere, *The Perils of Belonging*, 3.

22 Mbembe, „Essai sur le politique", 159. Ćirjaković, *Globalna Afrika*, 41.

срећемо се са сличним трендом као у централној и источној Европи – након урушавања ауторитарних режима и успостављања мултипартизма долази до све веће поделе становништва према етничкој линији. Карактеристична комбинација углавном неуспешне демократизације са национализмом, где истицање сопствене аутохтоности игра улогу од прворазредног значаја, има несрећне консеквенце, које се често скривају иза наводне бриге за домородачке или мањинске народе.

Најсудбоносније је, ипак, што до бујања позивања на аутохтоност долази истовремено у колонијама и у бившим метрополама – у тако различитим земљама какве су Обала Слоноваче и Француска, Конго и Белгија. Тешко је прихватити да је то случајна историјска подударност или феномен који се може до краја објаснити као вид реакције на свеобухватни процес глобализације, као што сматрају поједини истраживачи.[23] Та подударност је белег припадања заједничкој историји у којој, најчешће против своје воље, остају међусобно повезани некадашњи тлачитељи и њихове жртве.

Минорна аутохтоност потлачених

Уврежено схватање о два типа нације и национализма било је критиковано из различитих разлога.[24] На његова ограничења указује и разматрање улоге појма аутохтоности у политичком говору модерног доба. Између осталог, оно допушта да се сагледају разлози због којих аутохтоност није нужно десничарска или „реакционарна". Она може бити еманципаторска, па и револуционарна, чак и када уважавамо чињеницу да не представља ништа више него историјски конструкт. Да би се појам аутохтоности тако преобликовао, потребан је, међутим, приличан мисаони напор.

Мада је најчешће схватан као обележје престижа, као у Атини класичног доба, наслов аутохтоног понекад је са собом носио и сасвим супротне конотације потлачености под влашћу страног господара и позива на ослобођење од њега. Корени тог значења аутохтоности сежу даље од историје деколонизације. Они се могу пратити у европској прошлости све до античке Грчке, а што се тиче модерне Европе, бар од прелаза из 17. у 18. век.

---

23 Geschiere, *The Perils of Belonging*, 1–6.

24 Upor. Subotić, Milan. *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju (Beograd: Filip Višnjić, 2007) 81–135.

У историјском наративу чији је зачетник био Буленвилије (Boulainvilliers), заговорник расне супериорности племства у односу на народ и противник апсолутне монархије, први пут се тврди да је друштвена структура Француске хетерогена. У њој постоји двојство, па чак и подземни рат који се води између њена два главна елемента, због чега је јединство француске државе, оличено у апсолутистичком краљу, проблематично и спорно. Према Буленвилијеу, подела на племство и народ изводи се из једног историјског догађаја, из франачке, тј. германске инвазије на Галију. Тако, та подела одражава расну супротност између ратничке аристократије победничких Германа, Франака, и побеђеног галско-римског, староседелачког становништва, које је ранија власт Рима лишила његовог племства. Из историјске победе Франака произашла су, према Буленвилијеу, права или привилегије њихових аристократских наследника, које ће им монархија касније одузети. Упркос томе, крв те аристократије је чиста или прочишћена, због чега су једино њени припадници прави Французи – за разлику од простих, аутохтоних сељака, кметова везаних за земљу.[25]

Овде је сувишно анализирати све заплете историјске конструкције Буленвилијеа и његових следбеника, на пример, његово излагање о савезу склопљеном између краља и потчињеног народа, помоћу којег је узурпирана власт племства и успостављена неограничена монархија, чиме је првобитни однос између победника и побеђених изокренут. Пређимо на револуционарну епоху: готово читав век касније, Сјејес (Sieyès), један од главних теоретичара Француске револуције, у свом најпознатијем спису (*Шта је трећи сталеж?*) настоји да успостави јединство француске нације на помало недоследан начин. Он одбацује схватање да војно освајање или победа сами по себи могу да утемеље права. Ипак, он истовремено наговештава да би се нова права можда ипак могла засновати на савременој историјској победи народног елемента – наследника галско-римског аутохтоног становништва, које су све до сада тлачили потомци Франака: „Зашто не бисмо послали назад у шуме Франконије све оне породице које и даље лудо полажу право да су произашле из расе освајача и да су наследиле права која проистичу из освајања?“ Сјејес се не одриче сасвим Буленвилијеовог жаргона

[25] Michel Foucault, *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France* (New York: Picador, 2003), 127–202. Упор. Marcel Detienne, *Comment être autochtone. Du pur Athénien au Français raciné* (Paris: Seuil, 2003), 124–128.

расне чистоте и „прочишћене" крви: „Тада ће, мислим, прочишћена нација моћи да се утеши што је сведена на то да је чине још само потомци Гала и Римљана. Заиста, ако већ хоћемо да правимо разлику према пореклу, не бисмо ли могли да откријемо нашим јадним сугрђанима да порекло које се изводи од Гала и Римљана вреди бар колико и оно које проистиче од Сикамбара, од Вилса и других дивљака који су изашли из шума и мочвара старе Германије?" Сличном преокретању подлеже затим и Буленвилијеова аристократска теза о освајању као извору права и слобода: „Трећи сталеж постаће племенит када и он постане освајачки", када потлачени буду победили тлачитеље.[26]

Наравно, за Сјејеса је суштинско јединство нације, коју, по њему, поред заједничког представничког тела, чини још само заједнички закон. Такав закон искључује све партикуларне привилегије, па и оне које се заснивају на раси. Али, није без значаја то што јединство читаве нације треба да успостави управо трећи сталеж, народ којим је раније владао страни тлачитељ, а који је сам староседелачки или домородан. Историја модерне демократије показује колико је тешко одстранити из њеног појма позивање на аутохтоност.

Да ли модерни филозофи имају нешто да нам кажу о проблематичном споју национализма и аутохтоности и о евентуалним еманципаторским моћима овог последњег појма? За разматрање тог питања намеће се Фихтеов пример. Фихтеово схватање нације често се поистовећује са органским и супротставља идеји нације какву је заступао Сјејес. Али, такво тумачење је само делимично тачно. Између двојице аутора постоје извесне сличности и аналогије, које треба осветлити.[27]

Средишњи мотив Фихтеових *Говора немачкој нацији* је схватање да су Немци домородачки, аутохтони народ или пранарод (*Urvolk*). Фихте објашњава предности Немаца у односу на друге народе, од којих је најважнија та што они све до данашњег дана говоре сопствени, живи језик, управо њиховом аутохтоношћу. Како он каже, најуочљивија разлика између судбине немачког народа и суд-

---

26 Emmanuel Sieyès, *Qu'est-ce que le Tiers état?* (Paris: Société de l'histoire de la Révolution française, 1888), 32– 33.

27 Фихте је био и у личном контакту са Сјејесом, и то све до Наполеоновог државног удара од 18. бримера, којим је Француска револуција окончана: Reinhard Lauth, „Le véritable enjeu des *Discours à la nation allemande* de Fichte", *Revue de théologie et de philosophie* 123 (1991), 249–250. У даљем тексту (Lauth, „Le véritable enjeu").

бине „других народних грана које су произашле из истог корена“ – при чему пре свега треба мислити на Французе, чије је порекло такође германско – састоји се у томе што су они „остали у крајевима у којима је изворно боравио предачки народ (*Stammvolk*), док су се ови последњи иселили у друга подручја“. Зато су Немци „сачували и даље обликовали првобитни језик предачког народа“, док су они други „прихватили страни језик, који су мало по мало преобликовали на свој начин“. Како је рекао Балибар, Фихтеово схватање о аутохтоности Немаца не укључује географски детерминизам – Фихте изричито каже да су одлике неког поднебља безначајне за народни дух, који се пре свега изражава у језику. Али то, упркос Балибаровом тумачењу, нимало не умањује значај аутохтоности као првобитне фактичке датости која је предодредила будућу судбину немачког народа, укључујући и његове односе са другим народима. Управо захваљујући томе што су остали у својој постојбини, Немци су могли да задрже свој језик и своју културу, која се одликује духом животности, међусобног разумевања и заједништва, за разлику од културе оних Германа који су продрли на подручје римске власти, да би затим потпали под утицај тамошњих становника и њиховог „мртвог“ латинског језика.[28]

Фихте је експлицитно одбацио схватање да су Немци у расном погледу чистији од других народа.[29] Ипак, несумњиво је да у његовом схватању да језик одређује „унутрашњу“ границу народа (за разлику од његове државне границе) долази до изражаја извесни културни национализам. У ствари, Фихтеов појам народа одговара одређењу нације из Аделунговог (Adelung) *Речника* (1774–1786), где се ова дефинише као „аутохтоно становништво неке земље уколико оно има заједничко порекло и заједнички језик, без обзира на то да ли је оно обједињено у једној држави или подељено на више њих“.[30] Код Фихтеа се, штавише, срећемо са читавим репертоаром мотива који можемо препознати и код нове европске деснице. Он се противи брисању свих разлика које чине специфичност појединих народа,

---

28 Johann Gottlieb Fichte, „Reden an die deutsche Nation“, у *Fichtes Werke*, Band VII, ур. Immanuel Hermann Fichte (Berlin: Walter de Gruyter, 1971), 313. У даљем тексту (Fichte, „Reden“). Упор. Étienne Balibar, „Fichte et la frontière intérieure: à propos des *Discours à la nation allemande*“, у Étienne Balibar, *La crainte des masses: politique et philosophie avant et après Marx* (Paris: Galilée, 1997), 146.

29 Fichte, „Reden“, 314.

30 Johann Christoph Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, Band III (Wien: Bauer, 1811), 439. Упор. Lauth, „Le véritable enjeu“, 263.

пошто сматра да се духовна природа може у потпуности остварити једино кроз њихову различитост; он критикује моћ коју империјалистичким народима даје владавина над морем – природним елементом који је супротан чврстој земљи и отеловљењем нестабилности и неукорењености; он осуђује светску трговину и тежњу за луксузом коју ова подстиче, и залаже се за аутархичну, затворену трговачку државу. Осим тога, он се супротставља плану стварања светске државе, у којој види „универзалну монархију" замишљену по узору на Рим. Фихтеове речи да светска монархија (која је, на срећу, немогућа), мрви у себи све клице човечности које пребивају у човечанству како би у тако разливено тесто утиснула било какав нови облик, могу да подсете на десничарску критику глобализма и наднационалне државе.[31]

Све то, међутим, не значи да се Фихтеов концепт аутохтоног пра-народа може изједначити са десничарским позивањима на аутохтоност. Томе је разлог чињеница да Фихте од почетка сагледава однос између аутохтоног и странца у перспективи доминације, при чему положај аутохтоног без изузетка одговара положају потлаченог, а место странца тлачитељу. По томе се Фихтеово виђење може упоредити са наведеним одељцима Сјејесовог списа, што је посебно занимљиво, пошто се у Фихтеовим *Говорима*, на оси супротности између тлачитеља и потлачених, Сјејесово виђење односа између „германског" и „латинско-француског" изокреће као у огледалу: за Фихтеа су Немци потлачени аутохтони народ, док су Французи страни тлачитељи. Фихте примећује како све што је немачко носи са собом значење простог (*gemein*), обичног или мање вредног, и то не само у савременом историјском тренутку, обележеном Наполеоновом владавином, већ још од римског доба. Немачки народ је чак интериоризовао власт империјалног господара, на чије је место у новије време дошао Француз, странац који је у ствари романизовани Герман. Зато и самим Немцима немачке речи звуче вулгарно и просто, за разлику од оних које су латинског порекла.[32] Али и томе има лека. Немци се у будућности могу ослободити страног господара у себи самима тако што ће својим тобожњим манама, које су сада и међу њима предмет подсмеха – неискварености, природности, наивности, наводно претераној озбиљности – придати позитиван смисао, који им изворно и припада. Стога Фихте позива Немце да благо-

31 Fichte, „Reden", 465–467.

32 *Ibid.*, 336–337.

слове своје поразе као најкориснију ствар која им се могла догодити, а оне који су их поразили као своје доброчинитеље.[33] У ствари, Фихтеов говор о аутохтоности пра-народа је један облик подређеног, минорног говора потлачених – и то не само с обзиром на страног господара већ и на немачку социјалну структуру, јер је окренут против виших слојева друштва, који су усвојили антинемачке предрасуде.[34] Фихтеов допринос састоји се у томе што је у свој појам пранарода укључио тај еманципаторски импулс, а не у налажењу средњег пута између два схватања нације, органског и волунтаристичког. Фихте је, штавише, доследнији од Сјејеса у настојању да разоткрије и укине однос доминације између господара и потчињених. За разлику од Сјејеса, он ни у мислима не ставља пранарод у положај победника. Посебно, немачки народ не треба да тежи успостављању царства у којем би његовој власти били потчињени други. Тако се Фихтеова полемика против „универзалне монархије" односи не само на Наполеонову империју већ и на одговарајуће концепте о немачком царству који су се појавили као реакција на француску окупацију.[35] Немачка нација је самодовољна. Да се у њен државни живот није уплео „странац", она би била способна да живи ослоњена само на себе саму, без икакве потребе да господари над другима.

Зато је Фихте могао да формулише једну од најуверљивијих критика европског колонијализма, која је уско повезана с његовим схватањем о аутархичности и аутохтоности немачког народа. Наравно, Фихтеов појам пра-народа не може се замислити без светско-историјског искуства колонијализма. Али, Немачко царство бар није имало удела у колонизацији остатка света – као што Фихте обазриво каже, Немци су у том подухвату учествовали само посредно, уколико су и они Европљани – а тако треба и убудуће да остане.[36] Фихте је добро разумео да међународноправна доктрина о равнотежи снага

---

33 *Ibid.*, 473.

34 *Ibid.*, 371. О смислу појма минорног, упор. Владимир Милисављевић, „Појам минорне науке у филозофији Делеза и Гуатарија", у *Наука и идентитет*, књига 6, том 2, ур. Владимир Милисављевић (Пале: Филозофски факултет, 2012), 115–119.

35 Упор. Martial Gueroult, „Fichte et la Révolution Française", *Revue philosophique de la France et de l'Étranger* 9–12 (1939), 310, и Lauth, „Le véritable enjeu", 263.

36 Fichte, „Reden", 466. Лаут скреће пажњу да је суштински циљ Фихтеовог списа *Затворена трговачка држава* био спречавање будућег немачког колонијализма: Lauth, „Le véritable enjeu", 252. Наравно, историја Немачке у 19. и 20. веку није следила смер који је Фихте желео да јој зацрта – али, било би бесмислено сматрати њега одговорним за то.

на европском континенту, чија је жртва било јединство Немачке, има своје наличје у теорији и пракси ваневропског колонијализма, где рат који се води између империјалних сила не познаје никаква правна ни морална ограничења.[37] Зато је судбина Немачке необична. Могло би се рећи да, према Фихтеу, положај Немачке у Европи одговара положају колонизованих народа изван ње. Фихтеов пример показује да је могуће мислити Европљане као аутохтоне не наносећи неправду колонизованим народима света.

Перверзна структура аутохтоности

Фихтеов критички став према колонијализму није само ствар његовог политичког опредељења, већ је заснован у његовој филозофији, која се може тумачити управо у кључу урођеничког или домородачког мишљења.[38] То је филозофија бесконачног, слободног живота, који се опире укалупљивању у границе и чврста одређења или строго омеђене идентитете. Одлучујућа предност немачког у односу на друге језике у Фихтеовим очима долази од тога што је то живи језик – језик у постајању, у којем нису фиксирана сва значења, и који је зато способан да изрази живу, слободну мисао. У основи, бити припадник Фихтеовог пра-народа не значи ништа друго него хтети бити слободан. Фихте изричито каже да је „Немац" свако ко усваја тај дух слободе, без обзира на то где је рођен и који језик говори.[39] Стога његова концепција нације не представља супротност теорије слободног пристанка.

Позивања на аутохтоност код европске нове деснице, која имају за циљ учвршћивање или потпуно затварање граница за становнике бивших колонија, имају сасвим другачији карактер. Ашил Мбембе је говорио о перверзној структури аутохтоности имајући у виду инструментализацију тог појма од стране ауторитарних афричких режима и њене катастрофалне последице. Десничарско истицање аутохтоности код самих Европљана може се схватити као корак даље у первертирању тог појма. Код заговорника те оријентације

---

37 Упор. Johann Gottlieb Fichte, „Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters", у *Fichtes Werke*, Band VII, ур. Immanuel Hermann Fichte (Berlin: Walter de Gruyter, 1971), 204–205.

38 Жан-Кристоф Годар, „Фихте, или стална домородачка револуција", *Theoria* 3 (2012), 45–53.

39 Fichte, „Reden", 375.

изостаје како свест о цивилизаторској историјској мисији Европе, која је била обележје ранијих империјалних и колонијалних подухвата, тако и перспектива ослобођења, која представља срж минорне аутохтоности потлачених.

Када је Антонен Кампана, аутор блога о аутохтоности Европљана, изједначио домородне Французе са становницима угрожених урођеничких племена, он је пошао од резултата до којих је довела вишевековна историја колонијализма и деколонизације. Један од тих резултата је *Декларација Уједињених нација о правима аутохтоних народа* из 2007. године.[40] У њој је реч о правима аутохтоних народа која треба да поштују суверене државе на чијој територији они живе. Тако, циљ *Декларације* је спречавање дискриминације, као и позитивна заштита идентитета, традиције, обичаја, културе и институција мањинских староседелачких заједница, које су вековима биле на мети колонијалних сила. У та права и слободе спадају право на самоопредељење и на различитост.

Оригиналност поменутог блогера, али и његов цинизам, састоји се у томе што је, у име француских староседелаца, написао и објавио одговарајућу „Декларацију о правима аутохтоног француског народа" – народа који живи у „наднационалној" и „републиканској" држави Француској (чији се назив у тексту увек појављује под наводницима), и који треба заштитити управо од те државе. У том документу, Кампана је дословно преузео све одредбе *Декларације Уједињених нација* које се односе на заштиту аутохтоних народа од дискриминације и асимилације, на њихово право на самоопредељење и једнакост са другим народима, на очување традиције и идентитета француског народа, и самим тим учинио те одредбе бесмисленим.[41]

У Преамбули *Декларације Уједињених нација* изричито се помињу историјске неправде које су аутохтони народи претрпели, колонизација и одузимање земље и богатства, о чему, наравно, нема ни помена у „Декларацији о правима аутохтоног француског народа". Тако се поставља питање: с којим правом становници развијених западних земаља, који су се вековима богатили на рачун аутохтоног становништва других континената, могу претендовати на статус аутохтоних и, према томе, угрожених народа?

---

40 *Déclaration des Nations Unies sur les droits des peuples autochtones* (2007), преузето 6.9.2017, http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_fr.pdf.

41 Campana, „Déclaration".

Пренесимо се на тренутак у 1931. годину, када је моћ европских империјалних сила, као и сама „колонијална идеја", била на врхунцу. Те године је одржана мегаломанска Међународна колонијална изложба намењена масовној публици, коју је за шест месеци посетило неколико милиона Француза, и која свакако припада проблематичном наслеђу француске „колонијалне Републике". Декларисани циљ изложбе био је да „на тлу метрополе отелотвори удаљено присуство свих делова Империје". Она је била организована као спектакл, који је, поред уметничких дела и архитектуре, укључивао приказивање живих људи у њиховим свакодневним активностима, плесу или верским церемонијама. Али, тај спектакл често је личио на циркус или зоолошки врт. Између осталог, на захтев организатора, једна група домородаца имала је задатак да глуми људождере да би забавила посетиоце. Ти „урођеници", доведени из најудаљенијих крајева света посебно у ту сврху, боравили су у Паризу у крајње нехуманим и понижавајућим условима. Колонијална изложба данас се доживљава као прворазредни скандал, али је другачије било у време када је одржана – супротставили су јој се само комунисти и надреалисти, који су позвали на њен бојкот. Луј Арагон је чак поставио алтернативну, антиимперијалистичку изложбу, чији је циљ био да покаже супериорност првобитне уметности у односу на европски кич, али је њу посетило само неколико хиљада људи.[42] Можда је био могућ и другачији облик оспоравања: да би се претензија аутохтоних Француза на статус угрожене мањине учинила историјски вероватном, било би неопходно бар моћи замислити и један „француски павиљон", у којем би на сличан начин био представљен приватни и јавни живот домаћина, и то обојен предрасудама које о њима гаје други народи. Наравно, то је тешко изводљиво, баш као што је тешко схватити имигранта који долази у Европу бежећи од рата или беде у својој земљи као империјалног господара чији је циљ да пороби домаће становништво.

Коначно, у новом европском антиимигрантском покрету изражава се промена у карактеру национализма. Она је тако далекосежна да нас то наводи да се запитамо да ли је овде уопште још реч о национализму. Заговорници антиимигрантске политике данас прелазе чак и преко позитивних аспеката појма аутохтоности које су

[42] Charles-Robert Ageron, „L'Exposition coloniale de 1931: Mythe républicain ou mythe impérial?", у *De „l'Algérie française" à l'Algérie algérienne*, vol. 1, уп. Charles-Robert Ageron (Saint-Denis, Bouchène, 2005), 369– 386.

ранији, чак и веома радикални националисти умели да препознају. Тако је Морис Барес, уз све што му се иначе може пребацити, схватао аутохтоност и као регионалну припадност, која представља коректив државног централизма и основу локалне партиципативне демократије.[43] Све то изостаје у национализму затварања који је обележје нове европске деснице. Первертирање аутохтоности довршава се њеним пражњењем од сваког супстанцијалног садржаја. Позивање на сопствену аутохтоност своди се на гест истицања супериорности онога ко је дошао раније, ко је „свој на своме", а своју вредност потврђује још само презиром према другоме. Наметљиво дистанцирање од идеје Републике с којим се срећемо код заговорника европске аутохтоности допушта да се иза фасаде органског схватања нације, на које се они понекад позивају, препозна последњи остатак империјалистичке свести.

Поменуто Перелманово „правило правде" има једно ограничење: на исти начин треба поступати само према оним бићима која су иста у суштинским аспектима.[44] Када је реч о припадницима аутохтоних колонизованих народа и „аутохтоним" Европљанима, то никако није случај. Али, разлика између њих не може се схватити полазећи од атомистичког или волунтаристичког појма нације. Да би се она разумела, неопходно је да се у појам нације укључе и историјски услови њеног настанка. Јер, извор разлике о којој је ту реч је управо историјска неправда коју је Европа нанела колонизованим народима.

ЛИТЕРАТУРА

Милисављевић, Владимир. „Појам минорне науке у филозофији Делеза и Гуатарија". У *Наука и идентитет*, књига 6, том 2, уредник Владимир Милисављевић, 115–128. Пале: Филозофски факултет, 2012.

* * *

Adelung, Johann Christoph. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*, Band III. Wien: Bauer, 1811.

43 Brigitte Krulic, „Le peuple chez Maurice Barrès, une entité insaisissable entre unité et diversité", рад представљен на скупу„'Peuple' et 'Volk'", Nanterre, France, 10.12.2005. У *Sens public. Revue électronique internationale* (2007) 3–13, преузето 7.9.2017, http://www.sens-public.org/article.php3?id_article=384.

44 Упор. Perelman и Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation*, 295.

Ageron, Charles-Robert. „L'Exposition coloniale de 1931: Mythe républicain ou mythe impérial ?". У *De „l'Algérie française" à l'Algérie algérienne*, vol. 1, уредник Charles-Robert Ageron, 369–386. Saint-Denis: Bouchène, 2005.

Balibar, Étienne. „Fichte et la frontière intérieure: à propos des *Discours à la nation allemande*". У Étienne Balibar, *La crainte des masses: politique et philosophie avant et après Marx,* 131–156. Paris: Galilée, 1997.

Antonin Campana. „Déclaration des droits du peuple autochtone de France", 14.6.2017. *Terre autochtone: le blog des aborigènes d'Europe*. Преузето 25. 8. 2017,http://www.autochtonisme.com/2017/06/synthese-autochtone-19-declaration-des-droits-autochtones.html.

Ćirjaković, Zoran. *Globalna Afrika*. Beograd: Arhipelag, 2013.

Detienne, Marcel. *Comment être autochtone. Du pur Athénien au Français raciné.* Paris: Seuil, 2003.

Fanon, Frantz. *Les damnés de la terre.* Paris: La Découverte, 2002.

Foucault, Michel. *Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France.* New York: Picador, 2003.

Fichte, Johann Gottlieb. „Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters". U *Fichtes Werke*, Band VII, уредник Immanuel Hermann Fichte, 3–256. Berlin: Walter de Gruyter, 1971.

Fichte, Johann Gottlieb. „Reden an die deutsche Nation". У *Fichtes Werke*, Band VII, уредник Immanuel Hermann Fichte, 259–499. Berlin: Walter de Gruyter, 1971.

Gueroult, Martial. „Fichte et la Révolution Française". *Revue philosophique de la France et de l'Étranger* 9–12 (1939): 226–320.

Geschiere, Peter. *The Perils of Belonging: Autochthony, Citizenship and Exclusion in Africa and Europe.* Chicago: The University of Chicago Press, 2009.

Godar, Žan-Kristof. „Fihte, ili stalna domorodačka revolucija". *Theoria,* 3 (2012): 45–53.

Herbst, Jeffrey. *States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control.* Princeton: Princeton University Press, 2000.

Krulic, Brigitte. „Le peuple chez Maurice Barrès, une entité insaisissable entre unité et diversité". Рад представљен на скупу „'Peuple' et 'Volk'", Nanterre, France, 10.12.2005. У *Sens public. Revue électronique internationale* (2007), 3–13. Преузето 7.9.2017, http://www.sens-public.org/article.php3?id_article=384.

Reinhard Lauth. „Le véritable enjeu des *Discours à la nation allemande* de Fichte". *Revue de théologie et de philosophie* 123 (1991): 249–273.

Machiavelli, Marta. „La Ligue du Nord et l'invention du 'Padan'". *Critique internationale* 10 (2001): 129–142.

Mbembé, Achille. „À propos des écritures africaines de soi". *Politique africaine* 77 (2000): 16–43.

Mbembe, Achille. *On the Postcolony*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2001.

Mbembe, Achille. „Essai sur le politique en tant que forme de la dépense". *Cahiers d'études africaines* 173–174 (2004): 151–192.

Milisavljević, Vladimir. *Kada su ljudi nicali iz zemlje:autohtonost u govoru antičke Grčke*. Beograd: Fedon, 2016.

Perelman, Chaïm и Olbrechts-Tyteca, Lucie. *Traité de l'argumentation.* Bruxelles: Éditions de l'Université de Bruxelles, 2008.

Sieyès, Emmanuel. *Qu'est-ce que le Tiers état?* Paris: Société de l'histoire de la Révolution française, 1888.

Subotić, Milan. *Na drugi pogled: prilog studijama nacionalizma*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju Beograd: Filip Višnjić, 2007.

Wehler, Hans-Ulrich. *Nationalismus: Geschichte, Formen, Folgen.* München, Beck, 2001.

Документи

Rhône-Alpes, Conseil régional. Assemblée plénière, jeudi 19 et vendredi 20 juin 2014. Procès verbal. Преузето 26.7.2017, http://deliberations.rhonealpes.fr/RecueilsPDF/2014/CompteRendu/PVAP/PVAP%202014-06-19.PDF.

Déclaration des Nations Unies sur les droits des peuples autochtones, 2007. Преузето 6.9.2017, http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_fr.pdf.

AUTOCHTHONY AND NATIONALISM

Vladimir Milisavljević

Summary This paper deals with the rising actuality of the concept of autochthony in the contemporary right-wing political discourse in Europe, particularly in France. Appeals to autochthony are allegedly aimed at protecting the cultural identity of the European population faced with the threat of uncontrolled immigration. Champions of this new kind of autochthony often emphasize that they only request for Europeans equal rights as the ones accorded to indigenous peoples in the formerly colonized parts of the world. However, this argument is historically misplaced since it deliberately overlooks the difference between the colonizer and the colonized, the oppressor and the oppressed. The concept of autochthony can be given positive moral content only if it is freed from the context of colonial domination

which gave it rise, as is shown by the interpretation of some aspects of Fichte's Addresses to the German Nation.

Keywords: autochthony, colonization, nation, nationalism, oppression, territory

ЈЕСМО ЛИ СВЕДОЦИ ПОРАЗА „НАЦИОНАЛНОГ ПРЕПОРОДА" И ХОМОГЕНЕ НАЦИОНАЛНЕ ДРЖАВЕ

Изазови теоријске анализе интерактивног дејства транзиционог идентитетског инжењеринга и (полу)демократије у Србији

ЈОВАН КОМШИЋ*

Сажетак Трагом релевантних расправа о предмету, методима, могућностима и задацима друштвених наука (Weber, Fromm, Aron, Popper, Hirschman, Hobsbawm, Linz and Stepan, Keane), у раду се: а) идентификују кључни изазови транзиционе кризе; б) скицирају претпоставке теоријског објашњења пораза хомогене националне државе на југоистоку Европе (Hans-Ulrich Wehler) и краха српског националног „препорода" (Добрица Ћосић); в) пропитују алтернативне парадигме „помирења" идентитета са демократијом у Србији.

Кључне речи: транзиција, друштвене науке, самоосвешћивање, српско питање, национални препород, пораз, национални идентитет, вишеструки идентитет, семидемократија.

*

Полазећи од тезе о „још неосвојеној коти" либералне демократије и модернизације државе и нације у Србији, овим радом намеравам да начиним одређени помак у „разбистривању" (Вебер) теоријски и политички „замућеног" проблема транзиционе свађе (и помирења) идентитета са демократијом.[1] Биће у том смислу про-

* Економски факултет, Суботица
Департман за међународну и европску економију и бизнис, Нови Сад

1 Узимајући распад некадашње Југославије као „најсвежији пример за последице сурових сукоба идентитета", Монсера Гиберно (Monserrat Guibernau) каже: „Основни проблем наших друштава огледа се у проналажењу начина да се измире универзална демократизација и принципи идентитета или можда још пре, како да се одржи демократско друштво које познаје постојање различитих идентитета, а у исто време је и способно да створи одређену солидарност"; Monsera Giberno, „Nacionalni identitet i modernost", u: *Utvara nacije*, Beogradski krug 3–4 (1996), 1–2 (1997): 63;У наведеном контексту, још интригантније је размишљање Петера

коментарисане кључне напетости у пољу семидемократских[2] трансформација српске државе и друштва, индукованих етнификацијом политике.

При том ће – ослањањем на Велерове (Hans-Ulrich Wehler) анализе „сужења појма нације" на „народску нацију", укључујући тезу о „поразу хомогене националне државе у источној и југоисточној Европи",[3] као и на становиште низа теоретичара о ослободилачким и интегративним потенцијалима вишеструког идентитета – бити проверена хипотеза о катастрофалним последицама решавања „српског питања" на крају двадесетог века, посредством радикалног редизајна националног идентитета и „оптималног искоришћавања преимућства заосталости и неразвијености" (Добрица Ћосић) у процесу постсоцијалистичког обједињавања Срба у једну државну целину.

Аргументацију изложеног становишта артикулисаћу у оквиру следећих тематских сегмената: 1. Криза промене и задаци друштвених наука; 2. „Национални препород", или, „рупа из које још нисмо изашли" и 3. Шансе дискредитације национализма као политичке утопије?

1. Криза промене и задаци друштвених наука

У процесу „дозревања науке" илити „уношења реда у каос оних чињеница које смо увукли у круг наших *интереса*",[4] вечито је при-

---

Слотердајка (Peter Sloterdijk) о једној неугодној чињеници, а то је да у многим ваневропским земљама „могу постојати границе у извозу демократије" због „масивних реликата 'култура'"; види: Peter Sloterdajk, *U istom čamcu* (Beograd: Beogradski krug, 2001), 54..

2 У теоријској литератури наћи ћемо артикулацију низа појмова који рефлектују комплексну и контроверзну емпирију транзиционе демократије. Међу најфреквентнијим су: „нова демократија"; „етничка демократија"; „изборна демократија"; „псеудодемократија"; „тешка демократија"; „полудемократија"; „неконсолидована демократија"; „нелиберална демократија"; "вишестраначка изборна клептократија"; „делимично консолидована демократија"; О томе: Jovan Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije – ogledi o političkoj tranziciji u Srbiji* (Beograd: Službeni glasnik; Novi Sad: Asocijacija multietničkih gradova – PHILIA, 2006),13–52; као и: Rod Hague at all., *Komparativna vladavina i politika* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2001), 48–54.

3 Ханс-Улрих Велер, *Национализам – историја – форме – последице* (Нови Сад: Светови, 2002), 143.

4 Када говори о историјским (повијесним) дисциплинама, Вебер примећује да им је „... досуђена вјечита младост, а то су све повијесне дисциплине којима вјечито напредујући тијек културе доноси стално нова постављања проблема. У бити

сутан проблем „мешања теорије и повијести”,[5] као и вредносних судова и идеологизације друштвено-научних истраживања на начин да аутор који „... тврди да говори о оном што је било и што јесте, у ствари говори о оном што верује или жели да треба да буде”.[6]

Свестан наведених ризика, држим да се из историјских искустава и теоријских рефлексија великих промена („транзиција”; „трансформација”) могу издвојити три врло релевантне чињенице. *Прва* је да „‘слике света’ створене на основу ‘идеја’ често су попут скретничара одређивале правце кретања динамике интереса” (Макс Вебер).[7] *Друга* чињеница исходи из Фромовог (Erich Fromm) критичког коментара наведеног Веберовог „идеалистичког” гледишта.[8] Могуће је, наиме, закључити да „идеје могу постати моћне снаге, али само у оној мери у којој задовољавају особите људске потребе уочљиве у датом друштвеном карактеру”.[9]

Најзад, под *трећом* чињеницом сматраћу да у системским процедурама политичког и економског такмичења нове идеје постају и остају владајуће: а) ако сви релевантни политички актери прихвате демократију, као „једину игру у граду” (консензус; институције); б) ако конкретни реформски пројекти добију релевантну друштвену подршку (легитимност); в) уколико у економско-социјалној сфери произведу тенденције опоравка и развоја (ефикасност) и, најзад, г) ако друштвену интеракцију и интеграцију индивидуа и колективитета оснаже обрасцима политичке културе и делањима, хармонизованим са императивима нових институционалних структура.[10]

њихова задатка стоји пролазност *свих* идеалнотипских конструкција, *али* истодобно и неизбежност стално *нових*”; Max Weber, *Metodologija društvenih nauka* (Zagreb: Globus, 1989), 76.

5 *Ibid*., 66.

6 Norbert Elijas, *Proces civilizacije* (Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001) 27.

7 Max Weber, *Gesammelte Aufsatze zur Religionssoziologie*, 1 (Tubingen 1988), 252; преузето из: Ханс-Улрих Велер, *Национализам–историја–форме–последице* (Нови Сад: Светови, 2002), 5.

8 Фром мисли пре свега на студију: Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma* (Novi Sad: Mediteran publishing, 2011).

9 Erih From, *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1978) 242.

10 О томе: Huan Linc-Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija* (Beograd: Filip Višnjić, 1998), 546–77; Klaus Ofe, *Modernost i država* (Beograd: Filip Višnjić, 1999), 363–93; Rod Hague at all., *Komparativna vladavina i politika*, 48–54; Frensis Fukujama, *Građenje države* (Beograd: Filip Višnjić, 2007).

Како било, након елементарне контекстуализације природе и исхода савремене интересне динамике друштва Србије, следи увид у неколико врло инструктивних Веберових (Max Weber) Аронових (Raymond Aron), Поперових (Karl R. Popper) и Хиршманових (Albert O. Hirschman) методолошких становишта о могућностима и задацима друштвених наука.

Наиме, кад је реч о мишљењу и делањима људи, као заинтересованих бића, а не улазећи у подробнију расправу о томе која категорија – „идеја" или „интересна група" – има виши ранг,[11] држим релевантним Веберово инсистирање да се у поступак спознаје комплексне и поприлично хаотичне друштвене динамике укључи разумевање „културног значења" друштвене збиље и „вредносним идејама условљеног интереса".[12]

Поентирајући питање сврхе и могућности спознаје крајњих елемената смисаоног људског деловања, Вебер упућује на релацију „циљ" ⇔ „средство", да би издвојио логички редослед услова и кључних компоненти научног разматрања. Прва два су: 1) утврђивање (не)*прикладности средстава* за постизање заданог циља и 2) процена *изгледа за постизање циља* средствима која стоје на располагању. А да би они били обезбеђени, трећи услов посебно упућује на контекст и критичку процену рационалности самог циља: 3) „на основи постојеће историјске ситуације, критика постављања самог циља као практично смисленог или, с обзиром на стање постојећих односа, бесмисленог".[13]

Најзад, 4) посредством анализе трошкова и добити (*cost-benefit analysis*) наука мора актерима друштвеног инжењеринга предочити карактер *нежељених последица* деловања: „…ако се појави могућност постизања жељеног циља, утврдити – наравно увијек у границама нашег постојећег знања – на основи међуовисности свих збивања, *посљедице* које би примјена потребних средстава произвела осим евентуалног постизања жељеног циља". На тај начин се може добити

---

11 Артур Бентли, рецимо, преферира интересну групу као емпиријски проверљиву јединицу анализе; Artur. F. Bentley, „The Process of Government", in *Political Behavior*, ed. by H. Eulau at all (Glencoe, Ill., The Free Press, 1956); Citirano prema: A. Bentley, „Grupna aktivnost", u: Adolf Bibič, Pavao Novosel, *Politička znanost – predmet i suština; Politička znanost – metode* (Zagreb: Naprijed, 1971), 244, 249–250; О томе: Jovan Komšić, *Teorije o političkim sistemima – demokratija i autoritarizam* (Beograd: Institut društvenih nauka, 2000), 279–281, 361–366..

12 Weber, *Metodologija društvenih nauka*, 47–50; као и: Макс Вебер, *Привреда и друштво 1* (Београд: Просвета, 1976), 3–15.

13 *Ibid.*, 24.

одговор на питање: „колико *‘стоји’* постизање жељеног циља попраћено могућим крњењем *других* вриједности”.[14]

Најсажетије речено, „емпиријска знаност не може никога поучити што треба, него само што *може* и – у одређеним околностима – што *хоће*”.[15] А, с обзиром да остварење сваког циља има своју специфичну цену, „при одмјеравању циља и посљедица *самоспознаја* не може мимоићи особе које одговорно дјелују...”.[16]

Гледано из поражавајуће перспективе српске транзиције и политике „преумљења” (повратка „коренима” и „аутентичном идентитету”), врло су поучна следећа упозорења. Прво је Веберово:

> „*Употреба* неиздиференцираних *колективних појмова* с којима ради свакидашњи језик вазда је плашт за *нејасноће мишљења и хтијења*, често довољно *оруђе сумњивих изненађења*, односно увијек средство спречавања развоја исправног постављања проблема”.[17]

Друго је Ароново, који у предговору за Веберову књигу: „Духовни рад као позив”, примећује како је „политичко деловање напор, у околностима које нисмо бирали, да се *наметну те вредности*, које творе нашу заједницу, па и само наше биће”.[18] Приликом таквог наметања колективних идентитетских образаца, наћи ће се не само много политичара, већ и историчара, који не схватају да је објективно истраживање прошлости нераздвојиво од *саморефлексије* („самоосвешћивања”) у *реципрочном односу сазнавања и деловања.*[19]

Дакле, будући да су могућности науке ограничене, опције будућности неограничене, а вредности противречне, *историјски човек осуђен је на избор,*[20] *са мањим или већим ризицима* од непредвидљивих, као и од предвидљивих, али свесно занемарених последица.

---

14 *Ibid.*, 24.

15 *Ibid.*, 26.

16 *Ibid.*, 24. (*Italic* Ј. К.)

17 *Ibid.*, 82. (*Italic* Ј. К.)

18 Ремон Арон, Предговор, у: *Духовни рад као позив*, Макс Вебер (Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998), 8. (*Italic* Ј. К.)

19 „По правилу, истраживање прошлости нераздвојиво је од *самоосвешћивања*, као што по правилу деловање јесте људско само под условом да се смести у однос са највишим циљевима. Реципрочност између сусрета са другим и открића себе дата је у самој делатности историчара. *Реципрочност између сазнавања и деловања* је иманентна егзистенцији не историчара, већ историјског човека” (*Italic* Ј. К.); *Ibid.*

20 Арон, Предговор, 54.

Разматрајући проблем узрока и последица у друштвеним делањима, и Карл Попер ће нам, у одговору на питање: шта је главни задатак друштвених наука, подвући да је реч о *праћењу ненамераваних друштвених последица намераваних људских акција.*[21]

Најзад, закључујући осврт на занимљиве акценте фундаменталних теоријских расправа о циљевима и средствима људског делања; страстима и интересима, као и о друштвеним детерминацијама и контингенцијама, следећу идеју Алберта Хиршмана узимам за врло инспиративан предложак анализе пројекта „српског националног препорода". Наиме, не спорећи да се „деловања и одлуке често предузимају зато што се од њих искрено и у потпуности очекује да доведу до одређених последица, које затим у целини изостају", поменути аутор скреће пажњу на једно затамњено место политичке идеологије. Реч је о наоко парадоксалној чињеници да: „*илузорна очекивања*, која су повезана са одређеним друштвеним одлукама у време њиховог доношења *помажу да њихове стварне будуће последице остану скривене*".[22]

Овим увидом у делотворност ирационалног, Хиршман, заправо, задире у дубинску, егзактном посматрању најмање доступну сферу политике и политичког, а то је *моћ која скрива своје стварне намере*. Увиђајући да „очекивање великих, мада нереалних користи очигледно служи да олакша доношење извесних друштвених одлука",[23] он усмерава светлост и на она подручја политике која су у филозофији и социолошкој теорији идентификована као: а) сфере скривених намера;[24] б) „племените лажи"[25] и в) „вештине могућег".[26]

---

21 Карл Р. Попер, *Претпоставке и побијања – раст научног знања*, (Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2002), 483 –485.

22 Albert O. Hiršman, *Strasti i interesi* (Beograd: Filip Višnjić, 1999), 145. (*Italic* J. K.)

23 *Ibid*, 146.

24 О истини, „којој је својствена црта да се скрива", расправља Карл Волкман Шлук, на трагу Тукидидових записа о Пелопонеском рату (431–404. г. п. н. е.). У контексту Дијалога са Мељанима, Шлук каже да „... моћ у њезиној бити одређује то што она скрива своју праву страну"; Karl-Heinz Volkmann-Schluck, *Politička filozofija – Tukidid, Kant, Tocqueville*. (Zagreb: Naprijed, 1977), 15, 28; Опширније о томе: Komšić, *Teorije o političkim sistemima*, 173–177.

25 О потребној лажи, Платон пише овако: „Па, ипак, *лаж у речима је каткад потребна* и не заслужује мржњу. Зар таква лаж није потребна *против непријатеља*, или чак у саобраћању са онима који се називају пријатељима, када ови из лудости или неразборитости хоће да почине какво зло. Тада нам лаж у речима служи као некакав лек да бисмо их одвратили од њихове намере. И *у митологијама*... када не знамо праву истину о давној прошлости, састављамо приче које су што је могуће

Зато, друштвеној науци приписује задатак који је важнији од откривања ненамераваних последица:

> „Занимљиво је да је откривање намераваних, али неостварених, последица друштвених одлука чак потребније него откривање ненамераваних последица које су се остариле: ове последње бар *постоје*, док се намераване али неостварене последице могу наћи само у израженим очекивањима друштвених актера у извесном, често кратком, временском тренутку".[27]

Уз то, за критичку анализу идеје националног препорода 90-их година прошлог века, посредством „уједињења свих српских земаља" са подручја бивше СФР Југославије, врло инструктивно је и следеће место о политички „корисном" забораву. Посреди су, заправо, два разлога за „активно потискивање" свести о *жељеним (намераваним), а неостваренim исходима*. Прво, изворни актери желе да задрже самопоштовање, а друго, наступајући властодршци могу да осигурају легитимност новог поретка. У том смислу, Хиршман поставља питање, „*који би друштвени поредак могао дуго да преживи двоструку свест – да је прихваћен уз чврсто очекивање да ће решити одређене проблеме, и да очигледно и безнадно није успео то да учини*"?[28]

Држим да управо културолошко-идеолошко поље и политички поредак Републике Србије, иницирани идејом националне хомогенизације и суверенизације, након преломне, Осме седнице Савеза Комуниста Србије (1987), рефлектују наведени *проблем преживљавања двоструке свести.* На то може указати свака иоле непристрасна анализа „ненамераваних", као и „намераваних а неостварених" последица парадигме о српском препороду и уједињењу након века „српске разисторије", чији је најутицајнији креатор био књижевник, академик САНУ и први председник СР Југославије, Добрица Ћосић.

више налик на истину..." (382, c, d); Platon, *Država* (Beograd: BIGZ, 1976), 63; На другом месту (389, b, c), још је одређенији, па каже: „Ако, дакле, икоме доликује да лаже, *онда то припада владарима, па и то једино на корист државе*, уколико овој прети опасност од спољних непријатеља или од спствених држављана. Свима осталима лаж мора бити забрањена..."; Ibid., 70. (*Italic* Ј. К.)

26 О политици, као вештини могућег у „ирационалном маневарском простору" Карл Манхајм (Karl Mannheim) каже: „... политика је као политика уопште могућа само дотле док постоји овај маневарски простор (где он ишчезава, ту на његово место долази управљање)..."; Karl Manhajm, *Ideologija i utopija* (Beograd: Nolit, 1968), 155.

27 Hiršman, *Strasti i interesi*, 146–147.

28 *Ibid*., 147. (*Italic* Ј. К.)

2. „Национални препород", или, „рупа из које још нисмо изашли"!?

Премда „Минервина сова полеће у сумрак", почећу разматрање проблема „двоструке свести" (о почетној еуфоричној прихваћености и финалном, безнадежном неуспеху) утиском да дебакл српског препорода још није „породио" такве објашњавајуће синтезе, које би имале квалитет: а) тешко оспориве и б) најшире прихваћене филозофске мудрости и научне егзактности. Штавише, држим да та чињеница није изненађујућа.

У једном од ранијих текстова о контроверзним концептима изградње нације и државе у Србији, упућујући на велике могућности политизације идентитета, показао сам, поред осталог, да „... о манипулативним потенцијалима националистичког идеолошко-културног инжењеринга најсликовитије говори Винсентова (*Andrew Vincent*) метафора о 'варци емоција', која се не може адекватно теоријски објаснити, али се зато итекако може уочити њено деловање у друштву".[29]

То поред осталог значи да, у контексту конфликтне интересне динамике и дубоких расцепа, који одликују друштвено биће Србије,[30] тек треба да се на прави начин суочимо с проблемом. Веберовски казано – да ваљано појмовно средимо, разумемо и разјаснимо,[31] чињеницу да "… старе, за 21. век нефункционалне идеје и средства, као што су традиционално поимање циљева државе, етноцентристичке хомогенизације и слично, имају у Србији још увек бројне заговорнике и присталице, што показују изборни резултати, као и налази емпиријских истраживања јавног мњења".[32]

Дакако, изричући овакав суд, имам на уму снажну детерминацију суседства на садржаје културолошке „суперструктуре" српског друштва. Неоспорно је, наиме, да је мање-више наглашена пристрасност – тиме и сужење видика – карактеристична за већинске

29 Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije*, 289.

30 О томе: Jovan Komšić, Dragomir Pantić, Zoran Đ. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, Fidrih Ebert Štiftung, 2003).

31 О томе: Weber, *Metodologija društvenih nauka*, 29, 47, 67, 76–79, 82–83.

32 Jovan Komšić, „Politike identiteta u Evropskoj uniji – između iskušenja isključivanja i multiukulturalnih strategija integracije", u: *Nova Evropa i njena periferija*, ur. Ilija Vujačić i Nikola Beljinac (Beograd: Univerzitet u Beogradu; Fakultet političkih nauka; Udruženje za političke nauke, 2015), 65.

сегменте друштвено-научне и шире јавности сваке нове државе, настале ратним распадом СФРЈ.

Сви националистички покрети у бившој Југославији, крајем прошлог века, били су у основи сепаратистички, са себи својственим наративима „жртве" и енергијама сурових сукоба малих разлика. У скоро истим формама, а међусобно искључујућим садржајима „одбране достојанства и идентитета", осим ратова као „продужетака таквих политика" (*Clausewitz*), они се данас у регионалној арени интерактивно инспиришу и репродукују. Не изненађује, зато, поражавајућа актуелност Велерове напомене да „*народи веома ретко, ако уопште, уче из својих грешака*, а поготово из злочина почињених у прошлости".[33]

Ипак, да није све тако релативно и лагодно за неометано кварење демократије и доминацију демагошких елита власти и културе,[34] казује и финална поента Ароновог предговора Веберовој књизи: „*Али нужност историјских избора не подразумева да је мисао устукнула пред суштински ирационалним одлукама и да се егзистенција одвија у слободи која одбија да се потчини чак и Истини*".[35]

Држим да у ред таквих истина, којима наше, посткомунистичке слободе и даље тврдоглаво одбијају да се потчине, спада следећи закључак економисте светског гласа, Бранка Милановића:

> „*Режим Милошевића (је) најгори режим у историји* који може да се пореди само са најгорим периодом турске владавине и ни са једним другим... Када је он завршио владавину, све је било растурено. У неку руку се *и даље нисмо извукли из рупе у коју смо тада упали*".[36]

Своје судове о краху великог пројекта, с краја 20-ог века, Милановић темељи на компарацији економских и политичких биланса посткомунистичке транзиције 28 земаља. Налази сведоче да је Србија на дну – у групи "*потпуних промашаја*". За земље из ове групе, Милановић каже:

---

33 Велер, *Национализам*, 144. (*Italic* Ј. К.)

34 Аристотел помиње такву врсту демократије у којој „врховна власт припада маси, а не закону", да би на другом месту закључио како „демократије пропадају најчешће због безобзирности демагога"; Aristotel, *Politika* (Beograd: BIGZ, 1975), 95, 127.

35 Арон, Предговор, *Ibid*., 54. (*Italic* Ј. К.)

36 Branko Milanović, „Srbija još u rupi iskopanoj 90-ih", *Danas*, 20. jun 2017, 12. (*Italic* Ј. К.)

> *"Све су прошле кроз грађански рат или међународни конфликт. Не чини се вероватним да ће иједна од њих достићи ниво раста из 1990. Са садашњом стопом раста, можда ће им требати 50 или 60 година – дуже него под комунизмом – да би се вратиле на ниво раста који су имале кад је комунизам падао".*[37]

А зарад егзактнијег разумевања природе политичких режима земаља неуспешне транзиције, Милановић нам, уместо категорије „нелиберална демократија" (*Fareed Zakaria*),[38] нуди прецизнију појмовну конструкцију: „кључно обележје нових режима јесте то што су посреди *вишестраначке изборне клептократије*, при чему само једна странка може да победи".[39]

Елем, ако у кључне чиниоце кварења транзиционог режима у Србији уврстимо: национализам ⇔ рат ⇔ велику дерегулацију ⇔ осиромашење ⇔ масовне страхове ⇔ корупцију ⇔ предоминацију владајуће странке ⇔ неадекватни изборни систем и друге политичке институције ⇔ дубоке расцепе ⇔ нетолеранцију, конзервативну културу и слично,[40] онда морамо поставити питање: да ли су иницијатори били свесни цивилизацијски поражавајућих последица реализације пројекта државног обједињавања свих Срба у бившој СФР Југославији?

Ако је још Тукидид, на примеру Пелопонеског рата, опомињао да „рат не ваља зато што више људи поквари него што покварених уништи",[41] зашто су таква искуства игнорисана уочи олаког срљања у ратне авантуре, крајем девете и почетком последње деценије прошлог века?

Занимљиво је, рецимо, да у свом последњем јавном обраћању, Добрица Ћосић, одговарајући на питање: „шта је данас највећи српски интерес," акцептира мудру Тукидидову поуку и без икаквог колебања подвлачи: „*Мир је најважнија ствар. Као и економски раз-*

---

37 Бранко Милановић, "Успех остваривле само Албанија, Пољска и Естонија", *Политика*, 09. новембар 2014, 10.

38 Farid Zakarija, *Budućnost slobode – neliberalna demokratija kod kuće i u svetu* (Beograd: Dan Graf, 2004), 83–110.

39 Branko Milanović, „Višestranačke kleptokratije, a ne neliberalne demokratije", *Arhipelag magazin*, Specijalno izdanje, 23. avgust 2017. (*Italic* J. K.)

40 О кварењу уставно-плуралистичких режима види: Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам* (Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997), 165–200.

41 Према: Imanuel Kant, *Um i sloboda* (Beograd: Velika edicija Ideja, 1974), 152.

вој".[42] Ипак, ако се вратимо две три деценије уназад, уочићемо посве другачије вредносне и стратешке поенте у „намераваним последицама" (Хиршман) радикалне измене. Ваљда и због тога што су тада „на дневном реду историје" били послови које је само рат могао да обави – у прилог „напретка", „слободе" и „цивилизације"(!?).

Ситуирајући Ћосићева размишљања у шири историјско-теоријски контекст, приметићемо да након меланхолично-песимистичких дијагноза, карактеристичних за све „будиоце нације",[43] по правилу, следе жестоки „аларми" и рецепти – у стилу стављања „љуте траве на љуту рану". Тако, на примеру експанзије „великонемачке идеје", током 19. века, Велер уочава сценарио „далекосежног сужења нације" – са „идејом изопштења"; „идеалом прочишћене нације"; „натурализацијом појма нације" и „правом на радикално чишћење 'народног организма'", укључујући „народску дефиницију нације".[44] Поврх свега, у функцији „отеловљења 'чистог Немства'", употребљени су и појмови „рата" и „крви".[45]

Евидентно је да Ћосићева обраћања и записи нису понудили српској јавности тако експлицитне рецепте „чишћења нације" и „доласка крви на власт". Ипак, сходно принципу *sine ira et studio*, не можемо а да не запазимо како његова мисао рефлектује нека врло проблематична места, „пророка" немачког национализма.[46] Једно од таквих, намеће разлоге за подробније пропитивање не само феномена самообистињујућег пророчанства,[47] већ и фундамента-лних, интелектуалних и вредносних темеља претпоставке о могућно-стима „очишћења путем крви".

---

42 „Последњи интервју Добрице Ћосића: да ли смо разумели његове поруке", http://www.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/poslednji-intervju-dobrice-cosica-da-li-smo-razumeli-njegove-poruke/; приступио 29. 08. 2017. (Italic J. K.)

43 Бибо је, рецимо, писао како „... је национална интелигенција морала да уложи огромне напоре да *народ* 'научи' лекцију *нације*"; Иштван Бибо, *Беда малих источноевропских држава* (Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1996), 53; Гелнер, у том смислу, пише о „националистичким будиоцима", који буде нацију из „жалосног сна"; Ернест Гелнер, *Нације и национализам* (Нови Сад: Матица српска, 1997), 73.

44 Велер, *Национализам*, 102–105.

45 "Ернст и Фридрих Јингер (Ernst und Friedrich Jünger) говорили су: *'Родитељ тог национализма је рат*; али он је рођен из свести о заједници заснованој на крви; *он жели да крв дође на власт*'"; Велер, *Национализам*, 111–112. (*Italic* J. K.)

46 Види: Rudi Supek, *Društvene predrasude* (Beograd: Radnička štampa, 1973), 152–191.

47 О томе: Бибо, *Беда малих источноеврпских држава*, 68.

Будући да то није задатак ове анализе, ограничићу се на неколико индикативних становишта „Оца" савремене српске нације. Прво се односи на прорицање судбине крвавог краја „Титовине" (1987): „Његова владавина почиње крвљу, а траје прљавштином. И окончаће се опет крвљу, јер је *наш живот толико прљав да се једино крвљу може да очисти*".[48] На том фону, 1991. године, припремајући се за скуп САНУ, „Српски народ на почетку новог доба", Ћосић у Тезама за *Нову политику* формулише кључне чиниоце и начине решавања „српског питања":

> „Српско питање је *ослобођење* и афирмација националног *идентитета*, остварење *државно-политичке целине српског народа* на начелима самоопредељења, полицентризма и *праведних државних граница* које неће бити разлози међунационалних мржњи или ратова".[49]

Било како било, парадокс поменутих и сличних предлога састоји се у чињеници да се оно мало преосталих потенција слободе „на почетку новог доба" види у рецидивима традиционалистичког бића Срба и Србије, који су остали отпорни на дејство социјалистичке модернизације. Зато, „*оптимално искористити преимућства заосталости и неразвијености*", саветује Ћосић (!?).[50]

А кад је реч о рату и миру, демократији и (кон)федерацији, на почетку словеначке сепарације и првог таласа ратних конфликата на тлу друге Југославије (јун 1991), Ћосић не оклева да категорички прогнозира наставак рата у другим републикама и неминовност промене републичких граница:

> „заиста нема више никаквих ни разлога ни могућности да Југославија постоји. Треба имати памет, вољу и савест, па предузети све политичке мере *да се са што мање крви и што правединије изделимо*. Југославија је земља мржње и свеопшште несреће... Држава стварана у два светска рата и револуцијом, не може мирно да се 'раздружи'. *Мир не може да завршии ратне послове. Разум није ни покретао ни окончавао велике историјске догађаје*".[51]

Дакле, формула за коначно решење српске „једначине праведности" нађена је у „начелу јединства српског народа", као „једног

---

48 Добрица Ћосић, *Промене* (Нови Сад: Дневник, 1992), 131–132.
49 *Ibid.*, 176. (*Italic* J. K.)
50 *Ibid.*, 175–176. (*Italic* J. K.)
51 *Ibid.*, 202–203.

политичког народа", „никад јачег, искуснијег и спремнијег да овлада својом судбином".[52]

С поменутим начелом, укључујући „искуство"; „снагу" и „спремност" национа, десило се то што се десило. Са демократијом такође. Она је третирана „... као 'зависно променљива величина', односно искључиво као *средство* озбиљења виших (националних) циљева и 'вишевековних тежњи'".[53]

Уместо „расплета" кризе 90-их година, који би донео наговештену јасноћу нове, „националне самосвести" и препород Србије, „пожњели" смо свеколике поразе, парадоксе, конфузије и неверице.

Ако нам, Велер показује како су збивања у Немачкој, у току Првог светског рата и након 1918, потврдила да „*ратни национализам није само интегрисао нацију, него ју је и располутио*"; да се успоставио „прави синдром готово непремостивих тешкоћа" и „тиме су положени темељи за *трауму пониженог национализма*",[54] логично је да се запитамо да ли се, данас, манифестују у нашем друштву слични расцепи и поремећаји расуђивања?

Премда данас Србијом не одјекују тако гласно и унисоно ратне трубе и пропаганда опседнуте тврђаве, као што је то било 90-их, имам утисак да нису уопште у положају безнадежне мањине припадници интелектуалног сегмента политичке заједнице који би били спремни да „потпишу" следеће Ћосићево виђење српске „разисторије" и „драматичног раскршћа" (фебруар 2002):

> „уместо претварања демократије у енергију прогреса, нас је захватила разисторија... у име европејства шири се разисторија и *одрицање од сопственог идентитета*. Криза српске нације улази у нову етапу, у услове веће националне угрожености од оних у

---

52 „... у овим данима докончавају се идеолошке заблуде и историјске странпутице српског народа; *успостављају се слободно друштво и правна држава*; настају услови у којима ће се после два столећа борења српски народ *коначно скрасити у демократској држави* и посветити свом развоју и напретку. *Српски народ као целина први пут у историји* стиче националну, социјалну и духовну *самосвест* неопходну за ново доба које настаје. У епохалном потресу и променама које су захватиле свет и нашу земљу, поред неспокоја и неизвесности имамо разлога за наду и самопоуздање, јер после 1912. и 1914-те, *никад нисмо били јачи, искуснији и спремнији да овладамо својом судбином*, као што то постајемо и јесмо данас"; *Ibid*., 214. (*Italic* Ј. К.); Види и: *Борба*, 31. март 1992, 9.

53 Jovan Komšić, *Etnodemokratija i regionalizam u košmarima postsocijalizma* (Novi Sad: KMS, 1996), 38–39.

54 Велер, *Национализам*, 109–110.

титоизму... *Треба формулисати савремену националну идеологију Срба*. Ко ће то да уради?"[55]

А да ли ће у нови национални идеолошки корпус бити уврштена Ћосићева теза о Србима као „кривцима и жртвама", који „*просто нису разумели стварност света у коме смо*",[56] тек остаје да се види. Дотле, могуће је размишљати о сврхама следеће, за националисте, наоко вратоломне дилеме:„*можда је најкобнија идеја била – уједињење српског дијаспоричног народа у једну државу*".[57] Ипак, како мука следбеника с (не)разумевањем узрока крајње неугодних чињеница „разисторизованог" живота не би потрајала, „Отац нације" већ у наредној реченици својих записа призива у помоћ „епохални тренд" и реторички поставља питање с унапред познатим одговором: „То је у 19. веку био историјски општи процес. Који је тај Србин који не би загазио у Бизмаркову и Кавурову реку?"[58]

Знамо да је таквих, ипак, било и у корпусу српске нације. Деведесетих година прошлог века, они су спасили образ свом народу разложним критикама опасне намере да се у хаосу посткомунистичке дерегулације нађе разлог рата (*casus belli*) и тако, произведе шанса за „коначно решење националног питања". У мањинском сегменту интелектуалне продукције Србије, има их и данас. С друге стране, компетентни зналци либералног наследства 19-ог века, у већинским редовима тзв. националне интелигенције, и даље затамњују бројне чињенице и поуке које су „субверзивне" по наративе у стилу „водеће културне нације" (*Kulturnation*), „државотворне нације", „народне душе" и слично.[59]

Једну од таквих историјских поука, које супериорно дискредитују „неупитни" Апсолут етнонационалног уједињења, наћи ћемо у саморефлексији постнаполеоновске Француске. Бенжамен Констан (Benjamin Constant) саопштава је овако: „*Има ствари које су могуће у*

---

55 Добрица Ћосић, *У туђем веку* (Београд: Службени гласник, 2011), 240–241.

56 „*Наши отпори вођени су илузијама* да можемо остварити слободу, своју правду, своје право... Ми смо кривци и жртве. Кривци смо што нисмо уважавали интерес великих и што смо упорно бранили своја права. *Срби просто нису разумели стварност света у коме смо*... Свет је издао истину. Свет је погазио правду. Тај свет може да постоји само на сили и новцу... тај свет нема спокојну будућност. Чека га катаклизма"; Добрица Ћосић, *У туђем веку II* (Београд: Лагуна, 2015), 294–295. (*Italic* Ј. К.)

57 *Ibid.*

58 *Ibid.*

59 О томе: Komšić, „Politike identiteta u Evropskoj uniji", 57–63.

некој епохи, а нису у некој другој... Када се људи, који располажу нашим судбинама на Земљи, пребаце у оном што је могуће, то је велико зло”.[60]

Нажалост, као што то није конзеквентно учинио Ћосић, тако ни многи живи савременици из редова културне и политичке елите Србије, никада неће признати да се зло може инфилтрирати и у божанску[61] идеју уједињења. Највише што ће учинити у процесу (симулираног) самоосвешћивања биће да се кривица за српску несрећу „делегира” мистичном бићу историје.[62]

Зато, ако ћемо се сложити са луцидном опаском да „у историји идеја... ‘није најважнији смисао нечијих мисли већ то како их публика прима’”,[63] онда се морамо добрано замислити над чињеницом да из пораза политике националног уједињења, следствено максими о „немогућности заједничког живота са другим народима” (Радован Караџић), нисмо извукли довољно лекција за креацију подношљивије садашњости и перспективније будућности људи пре свега, а са њима и нације.

Ако се нама данас, као и Немцима у неколико историјских наврата, пут изгубио у сумраку дилетантских интерпретација националног интереса,[64] да ли у интелектуалној продукцији света, Европе и Србије има сазнања на које се можемо поузданије ослонити? Шта смо научили на искуствима великог друштвеног експеримента са тоталном применом „нове националне идеологије”? Најзад, ако се у догледно време ништа битно не буде променило у националним

60 Бенжамен Констан, *Принципи политике и други списи* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000), 166. (*Italic* Ј. К.)

61 „Нигде се људска изврсност не приближава стази богова (*numen*) толико колико у оснивању нових и очувању већ основаних заједница”; Ciceron (Cicero), de Re Publica, 1, 7; Према: Hana Arent, *O slobodi i autoritetu* (Zrenjanin: Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin”, 1995), 46.

62 „осим детерминација географског положаја... има и неке неразјашњиве силе у српским поразима... за несрећну судбину српског народа – криви су и несазнатљиви закони историјског бивствовања људи и народа... за Србе се заиста окончала Историја. Али не у Фукујамином тумачењу: тријумфом капитализма и демократије. Историја је Србима укинула права на самосталност, односно, на колективни суверенитет, а то значи – на слободу. Право да одлучују о свом колективном животу, држави”; Ћосић, *У туђем веку II*, 332–333, 342–343. (Italic Ј. К.)

63 Аутор ове идеје је Ричард Пајпс (*Richard Pipes*); Према: Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita* (Beograd: Dan Graf; Novi Sad: Radio-televizija Vojvodine, 2015), 94.

64 У тексту „Смисао ‘вриједносне неутралности’ социологијских и економијских знаности”, Вебер је при крају Првог светског рата приметио како су „‘Немачке идеје из 1914’ производ (су) дилетаната”; Weber, *Metodologija društvenih nauka*, 250.

„сликама света", има ли уопште шанси за скорије сазревање поретка слободе у Србији?

3. Шансе дискредитације национализма као политичке утопије?

С обзиром на лимите овога текста, последњи одељак допушта само да се наговести природа идејне алтернативе, како би то Бибо рекао, „фалсификовању и корумпирању демократије".[65] Будући да расположива литература о глобалним процесима демократизације нуди данас обиље аргумената за врло опречне теоријске синтезе, од „универзалног тријумфа демократије",[66] до „дефицита демократије", „кризе демократије"; „успона нелибералне демократије"; „капитализма катастрофе"; „кризе парламента и парламентаризма"; „кризе партија"; „кризе политичке партиципације"; „кризе слободне јавности"[67] итд., није лако закључити да су позитивна решења „на дохват руке". Напротив.

Како било, из мозаика актуелних идеја о „кризи демократије"[68] издвојићу став Џона Кина (*John Keane*) о национализму, као *отровном вођу демократије*. У контексту „насилног цепања Југославије и дестабилизације целог региона Балкана", он упозорава на „антидемократски потенцијал борбе за национални идентитет", који у одговарајућем историјском контексту лако постаје „наставак тоталитаризма другим средствима".[69]

С друге стране, историчар Ерик Хобсбаум (*Eric J. Hobsbawm*) показује да ни старе европске демократије нису понудиле праве теоријске и системске одговоре на све изазове национализма. Он пише о „изненађујућем степену интелектуалне нејасноће" у либералном

---

65 Бибо, *Беда малих источноевропских држава*, 56.

66 Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?* (Podgorica: CID, 2001); Frensis Fukujama, *Građenje države*; Samjuel Hantington, *Treći talas* (Zagreb: Politička kultura; Podgorica: CID, 2004).

67 Džon Kin, *Mediji i demokratija* (Beograd: Filip Višnjić, 1995); Mihael Cirn, *Upravljanje sa one strane nacionalne države* (Beograd: Filip Višnjić, 2003); Endru Hejvud, *Politika* (Beograd: CLIO: 2004); Farid Zakarija, *Budućnost slobode*; Naomi Klein, *Doktrina šoka* (Zagreb: VBZ, 2008).

68 Džon Kin, „Osobenosti demokratije: šta je u demokratiji dobro?", u: *Država i demokratija*, ur. Milan Podunavac (Beograd: Službeni glasnik: Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka, 2010), 29-31. (*Italic* J. K.).

69 Džon Kin, *Civilno društvo* (Beograd: Filip Višnjić, 2003), 118–127.

дискурсу 19-ог и 20-ог века, који је „учинио скоро немогућим интелектуално разматрање ‘нације’”,[70] да би, под утиском крајње забрињавајућих дешавања на (пост)југословенским просторима, фокусирао пажњу на проблем опасне редукције вишеструких идентитета. Све то, дакако, потврђује значај става да интерактивна релација: нација ⇔ држава ⇔ демократија представља такву област проучавања “… у којој су, данас, промишљање и истраживање најхитније потребни”.[71]

Будући да сам и сам присталица тезе о демократским потенцијалима концепта вишеструких идентитета, укључујући неопходност радикалне критике транзиционе политичке манипулације идентитетом, као неке врсте платоновске *племените лажи*,[72] држим да ће за додатну аргументацију овог становишта бити врло корисно указати на неколико кључних идеја Амина Малуфа (*Amin Maalouf*), Линца (*Juan J. Linz*) и Степана (*Alfred Stepan*), као и Џона Кина.

„Једноставно постављајући норму оног што се очекује од цивилизације у трећем миленијуму” (*Le Monde*), француски академик Амин Малуф показује зашто је племенски схваћен и наметнут идентитет, нарочито у случају „рањених заједница”, један од најопаснијих, „лажних пријатеља”, који их наводи на вратоломне преображаје из „целата у жртву” и из „жртве у целата”.[73] За разлику од људи који сматрају да „постоји једна једина главна припадност, толико надмоћна у свим приликама у односу на остале да се с пуним правом може назвати ‘идентитет’. За једне је то нација, за друге религија или сталеж”,[74] Малуф осуђује такву концепцију. Јер, она „... наводи људе на пристрасно, секташко, нетолерантно, заповедничко, а понекад и самоубилачко понашање, и *претвара их сувише често у убице, или присталице убица*”.[75]

Принципијелна сагласност с тезама о идентитетском конструктивизму и манипулацијама може се уочити и у једној од најпоз-

---

70 Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780* (Beograd: Filip Višnjić, 1996), 32.

71 *Ibid.*, 18; Erik Hobsbaum, „Rat na Balkanu kao simptom duboke evropske krize”, *Hrvatska ljevica* 7–8 (1999): 25.

72 Види: Jovan Komšić, „Tranzicija i identiteti”, u: *Potka srpskog identiteta*, ur. Sonja Biserko (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Ogledi 17, 2016), 15–20.

73 Amin Maluf, *Ubilački identiteti – nasilje i potreba za pripadanjem* (Beograd: Laguna, 2016), 15, 38–39.

74 *Ibid.*, 19.

75 *Ibid.*, 36. (*Italic* J. K.)

натијих студија о транзицији и консолидацији. Њени аутори, Линц и Степан тврде:

> „Прво, политички идентитети нису нешто фиксирано и примарно... Друго, ако националистички политичари, кроз атмосферу коју стварају (или теоретичари у области друштвених наука и статистичари у својим сировим дихотомним категоријама) не би форсирали поларизацију, многи људи би се пре одлучили за *вишеструки и комплементарни идентитет*...".[76]

Налазећи, дакле, да је „*квалитет демократског вођства* (је) од посебног значаја", јер, један тип политичких лидера може неговати вишеструки и комплементарни , а други, пак, могу форсирати „поларизовани конфликтни идентитет", поменути аутори оспоравају уверења политичара да је „тврдим" национализмом могуће преобразити и хомогенизовати друштво и, истовремено, стабилизовати демократију.[77] Напротив, „*најопаснија идеја по демократију* може се најсажетије изразити у максими да '*свака држава треба да тежи да постане национална држава (држава једног народа) и да сваки народ треба да има сопствену државу*'".[78]

А на „величанствен изазов"[79] невеличанствене стварности посткомунистичке транзиције у културно-етнички мешовитим подручјима, Ханс-Улрих Велер одговара тезом да се „импорт идеја нације и националне државе" показује као „дебакл",[80] те да се сам феномен, у свим његовим формама,[81] креће ка свом крају.[82] Основ за такву процену је „депримирајући негативан биланс за све старе, а у

---

76 Linc i Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 55.

77 „Веома често националне тежње политичких лидера нису усаглашене са емпиријском стварношћу демоса (становништва) у њиховој држави. Постоји много врста неусаглашености између полиса и демоса и, ако им се не приђе на одговарајући начин, све оне стварају проблеме у учвршћивању демократије..."; *Ibid*., 41–43.

78 *Ibid*., 48; (*Italic* J. K.); Опширније о томе: Jovan Komšić, *Demokratsko upravljanje kulturološkim različitostima – Vojvodina u svetlu evropskih iskustava* (Beograd: Dan Graf; Novi Sad: Centar za regionalizam, 2015), 45–61.

79 Семприни (Andrea Semprini), у том смислу, има дилему да ли су категорије модерности „... још кадре да схвате актуелне промене у савременим друштвима", те да мултикултурализам „свим савременим друштвима упућује величанствен изазов". Andrea Semprini, *Multikulturalizam* (Beograd: CLIO, 2004), 6, 142.

80 Велер, *Национализам*, 125.

81 Велер упућује на следеће типове национализма: 1) интегрирајући (Европа, САД, Француска); 2) ујединитељски или препородитељски (Немачки рајх и Италија); 3) сецесионистички – после 1918. и 4) трансферни – у незападном свету; *Ibid*., 65–70.

82 *Ibid*., 136–137.

међувремену и све нове националне државе. Пође ли се од првобитног обећања, онда се мора констатовати да је *национализам тотално омашио и изневерио сва очекивања*".[83]

Стога, без обзира на неоспорну снагу и дубину друштвених детерминација искључивих идентитета,[84] већина критичара национализма трага за хуманијом алтернативом. Као и Малуф, који инсистира на хитности *нове концепције идентитета*, „сачињеног од многобројних припадности",[85] и Велер наду налази у идеји *плурализма идентитета* и њеним потенцијалима еманципације од националистичке догматске аксиоматике.[86]

Конкретну алтернативу етатизму и централизму Велер налази у: а) мирољубивој коегзистенцији људи различитих културних обележја, са правом на регионалну аутономију, као и на културну аутономију мањинских заједница; б) федералистичком систему децентрализације власти и в) европским интеграцијама.[87]

Полазећи од тезе да „превише демократије може убити демократију", Џон Кин такође мисли да се:

> „... *национални идентитет*, значајна потпора цивилном друштву и другим демократским институцијама, *најбоље (се) чува ограничавањем његовог обима у корист ненационалних идентитета* који смањују вероватноћу његове трансформације у антидемократски национализам".[88]

Следствено реченом, понуђена су четири метода, или инструмента за „разоружавање национализма" и помирење идентитета и демократије у европском (ЕУ) интеграцијском оквиру: 1) *Децентрализација* територијалне националне државе кроз развој повезаних мрежа демократски одговорних субнационалних и наднационалних државних институција; 2) *Деполитизација националног идентитета* и *конституционализација принципа грађанства – транснационалног држављанства*; 3) *Стварање мозаика различи-*

---

83 *Ibid.*, 137–143. (*Italic* J. K.)

84 У том смислу, на крају своје студије о националном идентитету, Антони Смит песимистично закључује: „Вероватно је да ће се сукоби између националних држава, као и између држава и етнија које их чине, продужити, а можда и умножити, мобилишући сутра етничке заједнице и категорије које данас мирују"; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1998), 262.

85 Maluf, *Ubilački identiteti*, 37, 40–41.

86 Велер, *Национализам*, 135.

87 *Ibid.*, 144–149.

88 Džon Kin, *Civilno društvo*, 112, 127–128.

тих идентитета унутар цивилног друштва и 4) *Детериторијализација националног идентитета уз помоћ међународног цивилног друштва*.[89]

*

Приводећи крају разматрање проблема савремене друштвене науке, на примеру контроверзне изградње демократске нације, морам нагласити како је неопходан врло специфичан и изузетно комплексан сплет околности да „прекорачење" уобичајених „граница" у схватањима нације и идентитета стекне толику моћ да покрене реалне преображаје политике и друштва у Југоисточној и Источној Европи.

Не оспоравајући становиште да „идеја претходи делу као муња грмљавини" (C. J. Heinrich Heine) и респектујући раније поменут Веберов увид да су „слике света" често, „попут скретничара" одређивале „правце кретања динамике интереса", држим да кључни проблем „дискредитације национализма као политичке утопије" (Велер) и материјализације неплеменске идеје идентитета, у оквиру концепта „доброг мултикултурног друштва", лежи у сфери политичког посредовања и интеракције следећих чинилаца: а) организовани цивилни и политички актери; б) распознатљива понуда њихове „робе" на идеолошко-политичком тржишту; в) довољни ресурси за друштвену акцију; г) одговарајући ниво потражње на тржишту идеја, као и д) системска гаранција слободне утакмице. Речју, неопходна је довољно моћна интервенција политичко-културних елита – у релативно повољном интерактивном окружењу институција и вредносних преференција – да би се успоставио и стабилизовао хуманији, легитимнији и ефективнији поредак слободе и правде.[90]

Свесни да, како би то Смит (Anthony D. Smith) рекао, „нације и истрајна моћ националног идентитета широм света доносе *и опасност и наду*",[91] као и чињенице да тамо, где додири међу нацијама и државама подразумевају сукобе сила, демократија (п)остаје немогућа (Delisle C. Burns),[92] тада, поред политике мира, морамо много озбиљнију пажњу посветити васпитању и образовању за либералну демократију, а не за ексклузивни национализам, који подржава рат и води милитаризму и деспотизму.

---

89 *Ibid*., 128–135.

90 О томе: Fukujama, *Građenje države*, као и: Komšić, *Dileme demokratske nacije i autonomije*, 87–110.

91 Smit, *Nacionalni identitet*, 31, 270–271. (*Italic* J. K.)

92 Делајл С. Бернс, *Политички идеали* (Ниш: Градина, 1993), 135–136, 200.

У таквом, реципрочном процесу самоосвешћивања и деловања,[93] улога научника је незаменљива. Задаци су врло захтевни. Насупрот владајућим идеалима, пријему публике и „фанатизму патриота”, професионалци неретко морају да „хладне главе” пливају „против струје” и увек отвореним очима гледају у „непријатне чињенице и стварности живота”.[94] Вебер је то пре више од једног века луцидно исказао оценом да у одређеном моменту, кад значење нерефлектованих становишта постаје несигурно, а „пут се губи у сумраку”, наука мора променити своје појмовно „пребивалиште”, како би и даље са „мисаоних висина” могла да гледа струју збивања.[95]

Таквим, погледом, ослобођеним подаништва националистичкој идеологији и корисним за напреднију друштвену праксу,[96] сматрам следећи закључак: Ако је етнички национализам 90-их година прошлог века био једна од најснажнијих полуга ефективног разбијања монолита власти и идеологије реалсоцијалистичких држава, у том склопу и југословенске државе, данас се исти такав национализам, утемељен на култури и политикама хомогених, искључујућих идентитета, очитује као највећа препрека модернизацији друштва и стабилизацији либералне демократије. Зато, зарад слободе, мира и демократије, излаз из балканизованог ћорсокака историје ваља потражити у европским интеграцијама, култури мира и мултикултуралности; политици меких, плуралних идентитета и политичком систему грађанске, децентрализоване и регионализоване државе Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Арон, Ремон. *Демократија и тоталитаризам* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.

Арон, Ремон. Предговор, у: *Духовни рад као позив*, Макс Вебер, 5–54. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.

Бернс, С. Делајл. *Политички идеали*. Ниш: Градина, 1993.

Бибо, Иштван. *Беда малих источноевропских држава* Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1996.

Вебер, Макс. *Привреда и друштво 1*. Београд: Просвета, 1976.

93 Арон, Предговор, 8.

94 Weber, *Metodologija društvenih nauka*, 29, 250; као и: Вебер, *Духовни рад као позив*, 85.

95 Weber, *Metodologija društvenih nauka*, 83–84.

96 Elijas, *Proces civilizacije*, 28.

Велер, Ханс-Улрих. *Национализам – историја – форме – последице*. Нови Сад: Светови, 2002.

Гелнер, Ернест. *Нације и национализам*. Нови Сад: Матица српска, 1997.

Констан, Бенжамен. *Принципи политике и други списи*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

Милановић, Бранко. "Успех остваривале само Албанија, Пољска и Естонија", *Политика*, 09. новембар 2014, 10.

Попер, Р. Карл. *Претпоставке и побијања – раст научног знања*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2002.

Ћосић, Добрица. „Идеја конфедерације је вулгарно политичко лукавство", *Политика*, 21. јануар 1991, 9.

____ *Промене*. Нови Сад: Дневник, 1992.

____ *У туђем веку*. Београд: Службени гласник, 2011.

____ *У туђем веку II*. Београд: Лагуна, 2015.

____ „Последњи интервју Добрице Ћосића: да ли смо разумели његове поруке", http://www.nedeljnik.rs/velike-price/portalnews/poslednji-intervju-dobrice-cosica-da-li-smo-razumeli-njegove-poruke/; приступљено 29. 08. 2017.

* * *

Arent, Hana. *O slobodi i autoritetu*. Zrenjanin: Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin", 1995.

Aristotel, *Politika*. Beograd: BIGZ, 1975.

Bentley, F. Artur. „Grupna aktivnost", y: *Politička znanost – predmet i suština; Politička znanost – metode*, ur. Adolf Bibič, Pavao Novosel, 243–255. Zagreb: Naprijed, 1971.

Cirn, Mihael. *Upravljanje sa one strane nacionalne države*. Beograd: Filip Višnjić, 2003.

Elijas, Norbert. *Proces civilizacije*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.

From, Erih. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit, 1978 .

Fukujama, Frensis. *Građenje države*. Beograd: Filip Višnjić, 2007.

Giberno, Monsera. „Nacionalni identitet i modernost", u: *Utvara nacije*, Beogradski krug 3–4 (1996);1–2 (1997): 50–65.

Hague, Rod at all. *Komparativna vladavina i politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2001.

Hantington, Samjuel. *Treći talas*. Zagreb: Politička kultura; Podgorica: CID, 2004 .

Hejvud, Endru. *Politika*. Beograd: CLIO: 2004 .

Hiršman, O. Albert. *Strasti i interesi*. Beograd: Filip Višnjić, 1999.

Hobsbaum, Erik. *Nacije i nacionalizam od 1780*. Beograd: Filip Višnjić, 1996 .

Hobsbaum, Erik. „Rat na Balkanu kao simptom duboke evropske krize",

Hrvatska ljevica 7–8 (1999).
Kant, Imanuel. *Um i sloboda*. Beograd: Velika edicija Ideja, 1974.
Kin, Džon. *Mediji i demokratija*. Beograd: Filip Višnjić, 1995. Kin, DŽon. *Civilno društvo*. Beograd: Filip Višnjić, 2003.
Kin, Džon. „Osobenosti demokratije: šta je u demokratiji dobro?”, u: *Država i demokratija*, ur. Milan Podunavac, 22–31. Beograd: Službeni glasnik; Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka, 2010.
Klein, Naomi. *Doktrina šoka*. Zagreb: VBZ, 2008.
Komšić, Jovan. *Etnodemokratija i regionalizam – u košmarima postsocijalizma*. Novi Sad: KMS, 1996.
Komšić, Jovan. *Teorije o političkim sistemima – demokratija i autoritarizam*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2000.
Komšić, Jovan. Pantić, Dragomir. Slavujević, Đ. Zoran. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, Fidrih Ebert Štiftung, 2003.
Komšić, Jovan. *Dileme demokratske nacije i autonomije – ogledi o političkoj tranziciji u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik; Novi Sad: Asocijacija multietničkih gradova – PHILIA, 2006.
Komšić, Jovan. „Politike identiteta u Evropskoj uniji – između iskušenja isključivanja i multiukulturalnih streategija integracije”, u: *Nova Evropa i njena periferija*, ur. Ilija Vujačić i Nikola Beljinac, 53–72. Beograd: Univerzitet u Beogradu; Fakultet političkih nauka; Udruženje za političke nauke, 2015.
Komšić, Jovan. *Demokratsko upravljanje kulturološkim različitostima – Vojvodina u svetlu evropskih iskustava*. Beograd: Dan Graf; Novi Sad: Centar za regionalizam, 2015.
Komšić, Jovan. „Tranzicija i identiteti”, u: *Potka srpskog identiteta*, ur. Sonja Biserko, 11–-53. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Ogledi 17, 2016.
Linc, Huan-Stepan, Alfred. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić, 1998.
Maluf, Amin. *Ubilački identiteti – nasilje i potreba za pripadanjem*. Beograd: Laguna, 2016.
Manhajm, Karl. *Ideologija i utopija*. Beograd: Nolit, 1968.
Milanović, Branko. „Srbija još u rupi iskopanoj 90-ih”, *Danas*, 20. jun 2017, 12.
Milanović, Branko. „Višestranačke kleptokratije, a ne neliberalne demokratije”, *Arhipelag magazin*, Specijalno izdanje, 23. avgust 2017.
Ofe, Klaus. *Modernost i država*. Beograd: Filip Višnjić, 1999.
Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita*. Beograd: Dan Graf, Novi Sad: Radiotelevizija Vojvodine, 2015.
Platon, *Država*. Beograd: BIGZ, 1976.
Sartori, Đovani. *Demokratija – šta je to?*. Podgorica: CID, 2001.

Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*. Beograd: CLIO, 2004.
Sloterdajk, Peter. *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug, 2001.
Smit, D. Antoni. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998.
Supek, Rudi. *Društvene predrasude*. Beograd: Radnička štampa, 1973.
Volkmann-Schluck, Karl-Heinz. *Politička filozofija – Tukidid, Kant, Tocqueville*. Zagreb: Naprijed, 1977.
Weber, Max. *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus, 1989.
Zakarija, Farid. *Budućnost slobode – neliberalna demokratija kod kuće i u svetu*. Beograd: Dan Graf, 2004.

ARE WE WITNESSES OF THE DEFEAT OF "NATIONAL REBIRTH" AND HOMOGENOUS

The challenges of theoretical analysis of interactive action between transitional identity engineering and (semi)democracy in Serbia

Jovan Komšić

Summary Through the trace of relevant debates regarding the subject, method, possibilities, and tasks of social sciences (Weber; Fromm; Aron; Popper; Hirschman; Hobsbawm; Linz and Stepan; Keane), in the paper: a) the key challenges of transitional crisis are identified; b) assumptions of theoretical explanation regarding the defeat of homogenous national state in the southeast Europe (Hans-Ulrich Wehler) and the fall of Serbian national "rebirth" (Dobrica Ćosić) are sketched; c) the alternative paradigms of the "reconciliation" of identity with democracy in Serbia are questioned.

Keywords: transition, social sciences, self-reflection, Serbian question, national rebirth, defeat, national identity, multiple identity, semi-democracy.

УБРЗАЊЕ ИСТОРИЈЕ И НАСТАВАК „ДУГОГ“ 20. ВЕКА[1]

НЕВЕН ЦВЕТИЋАНИН*

Сажетак Рад анализира убрзање историје којем несумњиво присуствујемо у нашем времену, а које је видљиво у низу догађаја и криза које обележавају свет у којем живимо, а који се у овако значајном интензитету и фреквентности нису дешавали још од времена завршетка Другог светског рата. Разматрајући ове догађаје и кризе рад полемише са тезама теоретичара попут тезе историчара Хобсбаума да се „кратки“ двадесети век који је трајао од Првог светског рата „као доба екстрема“ завршио са падом комунизма и Берлинског зида некон чега смо ушли у 21. век. Насупрот овој тези као и насупрот познатим тезама о „крају историје“, рад износи тезу да „политички“ још увек живимо у 20. веку, будући да у нашем времену постоје сличне напетости између великих сила које су обележиле и 20. век и које уопште обележавају модерни свет од Вестфалског мира у 17. веку наовамо. Ову генералну тезу рад образлаже посматрајући у најосновнијим цртама дијалектику модерне европске и светске историје, закључујући да не само да „политички“ још увек живимо у „дугом“ 20. веку већ још увек живимо и у „најдужем“ Вестфалском класичном модерном веку који од Вестфалског мира наовамо непрекидно траје три и по столећа у увек истим дијалектичким противречностима светске политике. Овом чињеницом се може образложити и убрзање историје којем присуствујемо у нашим данима. Рад у једном свом сегменту разматра и задатак друштвених наука у временима такозваног убрзања историје попут нашег, те закључује да су друштвене науке управо у оваквим временима ако желе да се потврде као науке у обавези да понуде аналитичку објективност и теоријску креативност, како би уопште оправдале смисао свог постојања и даљих материјалних улагања у свој развој

Кључне речи: убрзање историје, друштвене науке, аналитичка објективност, дијалектика политичке механике, „дуги“ 20. век, Вестфалски век

---

1 Рад је део истраживања на пројекту: (ИИИ 47010) „*Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ*“ који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

* Институт друштвених наука, Београд

Убрзање историје на почетку 21. века – да ли заиста „политички" живимо у 21. веку?

У времену у којем живимо историја узима несвакидашњу и непредвидиву акцелерацију и догађаји за које смо до јуче мислили да се не могу десити, дешавају се данас један за другим, безобразно изазивајући постојеће стереотипе.

У овом смислу је претходна 2016. година, богатством својих несвакидашњих глобалних догађаја, била „преломна", односно једна од оних „историјских" година које се не дешавају често и које су заправо својеврсно историјско „раскршће". У поменутој 2016. години се у размаку од неколико месеци десило неколико ванредних политичких догађаја, који се као такви нису десили у претходних неколико деценија.

Први од њих је референдум на којем је већина британских грађана одлучила да њихова земља напусти Европску унију, такозвани Брегзит, што је, без било какве сумње, најважнија геополитичка промена још од времена пада Берлинског зида, поновног уједињења Немачке и дисолуције СССР-а.

Други догађај је насилни терористички напад у Ници у којем је страдао троцифрен број људи (85 смртно, 303 теже или лакше рањено), који ће током прошле и ове године бити праћен и другим, мањим, спорадичним насилним терористичким нападима широм Европе, за које ће све скупа бити тешко поуздано утврдити мотиве и тврдити да су искључиво политички мотивисани, али који ће, без обзира да ли су производ неког стратешког ума или тек појединачне фанатичне религиозности њихових извршилаца, говорити да је Европа тренутно суочена са „тихим ратом" против тероризма, као никада у претходних неколико деценија.

Трећи догађај је покушај неуспелог војног пуча у Турској, важној регионалној сили која стоји на размеђи Европе и Блиског Истока, те ће у овом догађају посебно бити важно што ће ово бити први војни пуч против цивилних власти који у Турској, у претходних сто година, од времена Кемала Ататурка, није успео. Прва видљива последица неуспеха овог пуча ће бити учвршћивање режима Реџепа Тајипа Ердогана, што ће коначно ове 2017. године резултирати уставним променама у којима ће делимично нестати некадашња турска модернистичка (кемалистичка) секуларна република, док ће

се породити нова-стара традиционална турска исламска држава са Ердоганом као неком врстом „постмодерног султана“.

Четврти и сигурно најважнији у низу претходних догађаја из „преломне“ 2016. године је победа Доналда Трампа на изборима за председника САД-а у новембру 2016. године, што је изазвало превирања унутар америчког друштва доводећи Трампа у позицију председника САД са најмањим легитимитетом у новијој историји Сједињених Држава. Не само да легитимитет новог председника САД у односу на његове непосредне претходнике није велик, већ се први пут од времена завршетка америчког грађанског рата у 19. веку легитимитет председника отворено и радикално оспорава од стране различитих друштвених група, док нови председник има отворене и у новијој историји незабележене проблеме с интеграцијом различитих друштвених група у политички поредак, који након његовог избора није више предвидљив као за мандата претходних администрација. Иако има назнака да је америчка „дубока држава“ успела да овлада Трамповим кабинетом[2] може се ипак рећи да у деловању новог америчког председника за разлику од његових непосредних претходника постоји још увек јак елемент непредвидљивости. Сама чињеница да једна од главних светских сила и у квантуму укупне војне, економске и технолошке моћи вероватно прва сила света има контроверзе у својој администрацији као никада у претходних неколико деценија, још од времена председника Кенедија и Никсона, говори о томе колико је историја у нашем времену убрзала и изашла из предвидљивих оквира у којима смо донедавно мислили да стабилно стоји.

Површно је мислити да су претходни догађаји искрсли пред нама ниоткуда и да нису производ дуготрајнијих процеса које је аутор овога рада покушао да опише у својим претходним радовима уз помоћ комбиноване мултидисциплинарне социолошко-политиколошко-историографске аналитичке методе.

Наиме, аутор овога рада је у својим претходним радовима и анализама које су се бавиле глобалном ситуацијом на почетку 21.

[2] Након оставки изворних чланова тог кабинета – моћног бившег саветника са функцијом „главног стратега“ и популистичког идеолога Стива Бенона, бившег шефа кабинета Реинса Прибуса и бившег саветника за националну безбедност и контроверзног генерала Мајкла Флина, који су у поставци кабинета замењени мање контроверзним „мејнстрим“ генералима Келијем и Мекмастером који Трамповој администрацији доносе елемент континуитета с претходним администрацијама.

века упозоравао, у време када су светске кризе које су се данас широм света распламсале у пуној снази биле тек на видику, да ће до њих пре или касније доћи у експлицитној форми, јер се у глобалном поретку могу уочити озбиљне пукотине.

У обимној монографској студији *Епоха с оне стране левице и деснице* аутор овога рада је упозорио на опасну и видљиву „пукотину" унутар светског система, поготово у његовој западној хемисфери – јаз између развијеног глобалног центра и одбачених екстремизованих идеолошких маргина тзв. екстремне левице и екстремне деснице[3], које су се управо у нашем времену потпуно пробудиле о чему најбоље сведоче несвакидашње добри резултати које су представници крајње левице и крајње деснице постигли на овогодишњим француским председничким изборима.

Овај феномен је аутор овога рада најављивао у поменутој студији још пре десетак година, упозоравајући да су због постојеће кризе у социјалној бази, времена муњевитог економског раста неумитно прошла, те да ће неминовно доћи време када ће уместо економског раста главна брига светског система бити балансирање економских, социјалних и безбедносних криза које су неумитно имале наступити. Ово се потврдило најпре са избијањем глобалне финансијске кризе из 2007/2008. године која је управо коинцидирала са изласком поменуте студије у којој су сличне нестабилности најављене, додуше не на економски, већ на социолошки начин, да би ова криза прерасла у велику рецесију са краја прве и почетка друге деценије 21. века потврђујући налазе аутора овог и претходних радова да унутар светског система постоји „пукотина", која ће неминовно имати своје социјалне последице видљиве на глобалном нивоу. У поменутој студији је најављен успон у западном свету тзв. популистичких политика које ће се, услед видљивих демократских дефицита које је направио формални либерални систем, уместо на формалне процедуре либералне демократије ослањати на референдумску мобилизацију бирача претпостављајући категорију легитимитета категорији легалитета[4], што се такође потпуно обистињује у нашим данима са појавом низа глобалних, регионалних и локалних лидера као што су Доналд Трамп, британски брегзитовци, Виктор Орбан, Марин ле Пен, Реџеп Тајип Ердоган, итд.

---

3 Neven Cvetićanin, *Epoha s one strane levice i desnice: o levici, desnici i centru u političkom polju Evrope, o građanskom i antigrađanskom shvatanju politike, o postideološkoj politici u 21. veku* (Beograd: Službeni glasnik; Institut društvenih nauka, 2008), 469–590.

4 *Ibid.*, 611–613.

Такође, у нашим претходним истраживањима обављеним почетком друге деценије 21. века најављивали смо и неке друге глобалне феномене и настојали смо да понудимо за њих одговарајућа научна објашњења. Један од таквих феномена је муњевити глобални успон Кине и њено неумитно сврставање у ред светских супер-сила, што смо предвидели и описали у посебном научном раду.[5]

Коначно, у две последње студије[6] аутор овога рада је на кисинџеровском трагу тзв. *Realpolitik* (реалне политике) описао феномен државништва, за који се колико до јуче чинило да је антикварни феномен прошлих времена услед тога што се чинило да се управљање и на глобалном и на националним нивоима може препустити анонимним технократским елитама, које, међутим, могу да несметано управљају у стабилним временима, док се у временима „повратка историје“ реално може очекивати ревитализација феномена државништва, односно повратак државника и њима саприпадајућих државничких елита на светску сцену, који ће бити принуђени да траже решења и нове равнотеже за свет који је у превирању, што се већ донекле дешава и што ће се вероватно наставити дешавати у будућности.

Догађаји поменути од почетка рада и уопште све оно што се дешавало у претходних неколико година, а поготово у нашим данима са распламсавањем кризних жаришта широм света, посебно на Блиском и Далеком Истоку, посебно у Сирији и корејском полуострву, где се такорећи тренутно води један „мали светски рат“ у који су укључене све главне светске силе, говоре да су оманули сви који су говорили да смо с падом Берлинског зида изашли из „кратког“ и немирног двадесетог века који је трајао од Првог светског рата (1914–1918.) па до пада Берлинског зида и поновног уједињења Немачке (1989–1990.) и ушли у мирни 21. век. Овакву периодизацију су изрекли и либерални теоретичари попут Френсиса Фукујаме својом тезом о „крају историје“[7], али и реформистички оријентисани марксистички теоретичари, попут британског историчара Ерика Хобсбаума, који су такође сматрали да је падом Берлинског зида

---

5 Neven Cvetićanin, „Uspon kineskoga zmaja“, u *Balkan i EU*, ur. Veselin Vukotić ...et al. (Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, 2011), 89–102.

6 Neven Cvetićanin, *Politička mehanika i veština državništva* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016.)
Neven Cvetićanin, *Državništvo modernog doba* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016)

7 Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica: CID, 1997)

завршено „доба екстрема" како су звали „кратки" двадесети век.[8] Ови теоретичари, а посебно и експлицитно Хобсбаум, су тврдили да је након „дугог" деветнаестог века, који је „политички" трајао од Француске револуције (1789. године) до Првог светског рата (1914–1918. године), уследио „кратки" двадесети век, који је трајао од Првог светског рата све до пада Берлинског зида и „пада" комунизма (од 1914 до 1918. године до 1989/1990. године), а који је био немиран, након чега ће, коначно, уследити мирнија времена спокојнијег 21. века.

Но, с обзиром на најновије догађаје које смо поменули, а који су се посебно низали у претходној, али и овој години, очигледно је да су поменути теоретичари погрешили у својој перцепцији прошлости, а самим тим и будућности. Можда највећа грешка њихове анализе, поред тога што су пренебрегнули наставак дијалектичких напетости историје које и даље постоје (оно што смо ми у монографијама посвећеним феномену државништва назвали дијалектиком политичке механике)[9] је у томе што су сувише пажње посветили Европи и тзв. Западном свету, обраћајући додуше пажњу на Кину и Русију, али недовољно, које ће у међувремену израсти у респектабилне глобалне силе. Штавише, премало су пажње посветили анализи утицаја географије на светска збивања, да не користимо непопуларан термин геополитике, услед чега им је промакла чињеница да је највеће копно на свету евроазијски континент, а да је Европа (европски континент) тек полуострво тог континента. Опадање моћи Европе (и као политичке заједнице и као континента) видљиво одмах по завршетку светских ратова, а посебно у наше време у неколико ванредних глобалних догађаја које смо претходно поменули, сада не само да убрзава историју већ и све гласније указује на чињеницу да је европски континент полуострво оног евроазијског, што нам омогућује да препоставимо да је у току процес „нећкања историје" на коју страну ће се нагнути. Она може остати на старој „европској страни" на којој је била у претходних неколико векова (ширећи се тек преко Атлантског океана), но она може заокренути и ка „евроазијској страни", померајући своје

8 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema : istorija Kratkog dvadesetog veka*: 1914–1991. (Beograd: Dereta, 2004).

9 Neven Cvetićanin, *Politička mehanika i veština državništva* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016)
Neven Cvetićanin, *Državništvo modernog doba* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016)

средише на Исток, о чему сведоче главне светске кризе (у Сирији и корејском полуострву) од којих ниједна није у Европи, а ноторна чињеница историје је да је она тамо где су главне светске кризе и да светске кризе, ма колико неугодне биле, заправо показују где се воде главне стратешке битке једног времена и које је подручје у фокусу главних историјских превирања епохе. Тако је Европа била поприште свих главних светских стратешких препуцавања у претходних неколико векова, још од Вестфалског мира у 17. веку наовамо, док се на основу оног до сада виђеног у 21. веку може наслутити да се историја „сели“ на Исток.

Но, о овоме ће бити немогуће судити из нашег времена са потпуном извесношћу, те ће ово зависити од глобалних догађаја који су пред нама, а који су недоступни тренутном сазнању и анализи. Међутим, проста чињеница тренутка ће бити да се утицај Европе у свету у којем живимо, након догађаја које смо поменули, смањио, иако још увек довољно јак да би се у овом моменту могло експлицитно говорити о дефинитивном сељењу историје на Исток, што је грешка коју су управо у супротном смеру, са крајем хладног рата, починили они који су сматрали да је тада дефинитивно и бесповратно тријумфовао Запад над Истоком. За разлику од оваквих тривијалних „пророштава“ која сматрају да у историјској утакмици може бити апсолутног победника (управо су то, као што смо рекли, по окончању хладног рата мислили амерички неолиберали и неоконзервативци попут Фукујаме, као да, као што је давно утврдио Хегел[10], свако испуњење није истовремено и почетак дисолуције, чега је у својим анализама свестан, на пример, један од последњих класичних светских стратешких умова, Хенри Кисинџер) ми не мислимо да је тренутно у току процес „пропасти Запада“ и „тријумф Истока“, већ тек реконфигурација светског поретка и почетак тзв. *времена трију сила* (САД, Русија, Кина) које ће, свака са сопственим савезницима, попут некадашњих традиционалних царстава, управљати сферама свог утицаја, пошто овакве сфере претходно буду подељене, што је процес за који мислимо да је управо у току.

[10] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija povijesti* (Zagreb: Naprijed, 1966)

Теза о „дугом" 20. веку који још увек „политички" траје

Стога је главна теза нашег рада – да се политички гледано – двадесети век уопште није завршио, као што су мислили поменути теоретичари, већ да он увелико „политички" још траје, јер он заправо представља последњу епизоду политичке Модерне, која, као што ћемо касније у раду подробније образложити управо сада откуцава и након које би се историја и капитализам као њен модерни покретач могли вратити „кући", односно у ону конзервативну тачку са које су и кренули у експанзију у освит модерног доба. Стога ће се двадесети век, по нашем мишљењу, „политички" завршити тек када контуре новог равнотежног међународног поретка 21. века који ће вероватно бити конзервативан на метерниховско-кисинџеровски начин, тзв. поретка *трију сила* како смо га ми назвали и за који мислимо да ће пре или касније наступити, буду стабилне, што сада није случај, јер је „нови" међународни поредак тек у настајању, са свим пратећим турбуленцијама. Са „продуженим двадесетим веком" и његовом последњом епизодом којој по нашем мишљењу управо присуствујемо ће се коначно завршити и епоха европске и светске Модерне, након које би могао поново наступити „предмодерни" спокој или неспокој, односно спокој или неспокој сличан ономе који је постојао у предмодерно доба, зависно од тога какве ће односе доминантна „царства" 21. века успоставити међу собом.

Сходно нашој основној тези о „дугом" двадесетом веку који се још увек није „политички" завршио - прву епизоду двадесетог века је представљао Први светски рат, другу Други светски рат, његову трећу епизоду је представљао Хладни рат, а његов крај и последња епизода дефинитивно неће бити пад Берлинског зида као што су сматрали Фукујама и Хобсбаум. Насупрот њима мислимо да његову последњу епизоду живимо управо данас када историја поново убрзава, те ова последња епизода по нашем мишљењу не мора бити нужно хипер-виолентна као прве две (Први и Други светски рат) већ она може бити избалансирана и претежно равнотежна као она трећа (Хладни рат), заустављајући се у неком одрживом кисинџеровском

еквилибријуму, након којег ће се коначно родити одрживи међународни поредак за 21. век.[11]

Једноставно говорећи, двадесети век ће се у политичком смислу завршити тек онда када након тренутно видљивих и све већих глобалних нестабилности и противречности, наслеђених управо из саме противречне „нуклеарне“ структуре 20. века и читаве „нуклеарне“ структуре Модерне, настане неки одржив међународни поредак за 21. век, око којег ће се сложити три тренутно водеће глобалне супер-силе (САД, Русија, Кина) и још низ утицајних великих сила (В. Британија, Индија, Француска, Немачка, итд.). Још једноставније говорећи, двадесети век, а са њиме можда и читава модерна епоха, ће се у политичком смислу завршити тек када из тренутних хаотичних међународних односа, оличених пре свега у хаотичним ситуацијама у Сирији и на корејском полуострву које подсећају на светске ратове 20. века у микро-форми, настане неки нови међународни еквилибријум који ће бити дугорочно одржив и иза којег ће се почети назирати стабилан глобални поредак за 21. век.

Можемо претпоставити, поучени ранијим историјским искуствима која смо изложили у нашим претходним радовима[12] да ће нови-стари еквилибријум глобалног поретка бити производ деловања нових-старих државника који - или већ постоје на светској сцени - или ће се на њој нужно јавити - потакнути најновијим убрзањем историје које смо описали у претходним редовима, будући да ће анонимне бирократске структуре све теже управљати „нерационализованим политичким простором, где ситуације које *нису* регулисане гоне на одлучивање“[13] који данас, као и раније у историји, тражи стваралачке политичке личности. Ових стваралачких политичких личности је већ данас, на глобалној сцени, више него пре само

---

11 Кисинџер сматра да ће међународни поредак у 21. веку бити налик раном европском Вестфалском систему суверених држава са равнотежом моћи између великих сила као главним принципом функционисања. Henry A. Kissinger, *Diplomacy*, (New York/London: Simon & Schuster, 1994), 10. Такође и ми смо варирали ову тезу у нашим радовима аргументујући да Вестфалски систем и његова равнотежа снага између великих сила могу бити добар модел за међународне односе у 21. веку.

12 Neven Cvetićanin, *Epoha s one strane levice i desnice : o levici, desnici i centru u političkom polju Evrope, o građanskom i antigrađanskom shvatanju politike, o postideološkoj politici u 21. veku* (Beograd: Službeni glasnik; Institut društvenih nauka, 2008), Neven Cvetićanin, *Politička mehanika i veština državništva* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), Neven Cvetićanin, *Državništvo modernog doba* (Beograd: Arhipelag, Institut društvenih nauka, 2016)

13 Karl Manhajm. *Ideologija i utopija*. (Beograd : Nolit, 1968), 90.

двадесетак година, будући да, као што смо раније поменули, широм света, поново на сцену ступају личности које наличе значајним државницима из прошлости. Можда се може очекивати да се, посебно у Европи, поново пробуди дух Шарла де Гола[14] који ће увидети да политика поново, као и у време европске државе благостања, мора да преузме примат над економијом, јер је једино тако могуће пацификовати противречности које муче наш континент, како он не би пао у неизвесност и унутрашње конфликте.

Задатак друштвених наука у временима убрзања историје: тежња ка аналитичкој објективности и теоријској креативности

Но, будућност је тешко потпуно поуздано предвидети, а то није ни задатак озбиљних научних анализа у области друштвених наука, које тек треба да правилно детектују основне друштвене трендове који су на снази. Другим речима речено, задатак озбиљних научних анализа и уопште друштвених наука није да тривијално „проричу", што би било незобиљно и претенциозно, већ тек да опишу магистралне друштвене процесе који су у току, те управо те процесе покушава да опише овај рад. Актуелне глобалне процесе у нашем раду покушавамо да опишемо задовољавајући два критеријума за која сматрамо да мора да их задовољи свака озбиљна научна анализа у области друштвених наука, а то су *реалистичност* и *креативност*. Руковођени тим параметрима основна теза овога рада је да, с ону страну свих прокламација о либералном „крају историје" и почетку мирног „либералног" 21. века, још увек живимо „продужени 20. век", односно његову последњу етапу у којој се тренутно боре различите глобалне силе и њима саприпадајуће глобалне елите. Након свега ће се вероватно као и увек када однос снага на терену, односно различитим теренима, буде јасан, приступити новим глобалним споразумима и аранжманима не би ли се створио стабилан међународни поредак за 21. век, чиме ће коначно „политички" почети нови век и нови миленијум у пуном смислу тих речи. Но, до тада – и то је основна теза нашег рада - политички живимо у „дугом"

[14] О државништву Шарла Де Гола као врхунцу модерног европског државништва у Neven Cvetićanin, *Državništvo modernog doba* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), 276–338.

двадесетом веку, што ћемо подробније образложити у наставку рада, посвећујући се само зачас у наставку задатку друштвених наука у нашем („преломном“) времену (као и у сваком другом „преломном“ времену убрзања историје), онако како га ми схватамо, како бисмо уопште потврдили легитимитет теме из наслова нашег рада.

На почетку рада смо рекли да се свет, пред нашим очима, при крају друге деценије 21. века, мења као никада од времена завршетка Другог светског рата. Овоме можемо придружити констатацију да је могуће да ће промене којима присуствујемо бити значајније чак и од процеса дугог трајања који су били иницирани Француском револуцијом. Једноставно говорећи, могуће је да смо савременици и да присуствујемо најзначајнијим глобалним променама још од времена Француске револуције, што за „обичног“ човека који живи у вртлогу глобалних нестабилности може бити несвакидашњи извор забринутости у погледу сопствене будућности, али што за научника из области друштвених наука који се бави анализом друштвених процеса може бити посебан изазов да несвакидашње процесе којима присуствује као сведок епохе реалистично и креативно растумачи.

Дакле, по нашем мишљењу први задатак друштвених наука и анализа, поготово у временима која су динамична и „преломна“, је да истраживања и анализе кореспондирају са стварношћу и да се у њима опише оно *што се стварно дешава*, а не оно што би аутор анализе или нека друга заинтересована страна *волели да се дешава.* У овоме смислу стојимо на методолошком становишту које смо изнели у нашим претходним радовима да је у друштвеним наукама, уколико су предузета истраживања обављена на темељан, озбиљан и посвећен начин, могуће у значајном (иако не и апсолутном) степену постићи објективност[15], при чему се посао научника који се бави проучавањем друштвених процеса, једним својим делом, поклапа са послом аналитичара. Термин “аналитичар” је изашао на лош глас јер се њиме, не само у нашој средини већ и глобално, „ките“ разноразни људи, којима најчешће недостају кредибилне академске квалификације као и институционална везаност за неки аналитички центар, без обзира да ли се ради о неком угледном институту, факултету/универзитету или некој другој институцији која своје аналитичке увиде гарантује професионалном селекцијом својих сарадника и њиховом умреженошћу у шире истраживачке мреже, без чега у

15 Neven Cvetićanin, *Politička mehanika i veština državništva* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), 12–13.

савременом свету не може бити поузданих и кредибилних анализа. Но, и поред негативних конотација које термин „аналитичар" повремено добија услед читаве војске полупрофесионалаца који се њиме служе, можемо рећи да у свету који је услед динамичних промена готово неће бити потребније струке од трезвених и реалних аналитичара у области друштвених наука који су способни да реалистично анализирају и предвиде друштвене процесе, како би се на њих оптимално и правовремено реаговало. Тако је било и тако ће бити увек када свет буде у превирањима, те су управо стога озбиљне државе (данас и корпорације и остали недржавни субјекти) увек водиле рачуна да изграде поуздану аналитичку мрежу врхунских институција (института, факултета, аналитичких центара) и људи који би им испоручивали употребљиве и реалистичке аналитичке увиде који ће кореспондирати са стварношћу. Стога и овај рад, будући да је његов аутор запослен на научном институту који има богату традицију, нема другу амбицију него да буде реалистичан и трезвен рад са анализом друштвених процеса који обележавају свет у коме живимо, што је по нашем мишљењу главни задатак друштвених наука.

Уколико је први критеријум који мора да испуни свака анализа из области друштвених наука *реалистичност*, односно кореспондирање са стварношћу, други критеријум који она мора да испуни је *креативност*, односно увођење у објашњења друштвених процеса нових и креативних аналитичких оруђа уз помоћ којих се друштвени процеси могу објаснити *у принципу*, а не само *у појединостима*. У овом смислу ће се посао научника који се бави проучавањем друштвених процеса разликовати од посла пуког аналитичара, те ће то заправо бити *посао научника* у пуном смислу те речи. У овом смислу ће талентовани научници који ће проучавати различите друштвене појаве, без обзира којем времену и поднебљу ће припадати, бити више од пуких аналитичара, већ ће се радити о креативним стваралоцима који ће бити ради да за сложене и хаотичне појаве пронађу логична и једноставна објашњења која ће бити универзална, у смислу да ће се на њих у будућности моћи ослонити сви они који ће такође проучавати сличне појаве. Ово ће, на пример, бити случај како са једним од оснивача древне војне науке попут Сунг Цуа[16] тако и са оснивачем модерне политичке науке попут Макијавелија[17], као и

16 Sung Cu, *Umeće ratovanja* (Beograd: Mono i Manjana, 2009)
17 Nikolo Makijaveli, *Vladalac* (Beograd: Rad, 1999)

са свим осталим научницима који ће проучавати друштвене процесе, а који ће уз пажљиво посматрање емпиријских друштвених појава покушати да проникну у оно што је у њима опште и што је као такво подложно понављању и уз помоћ чега се не могу описати само постојећи и прошли случајеви, већ уз помоћ чега се са извесним степеном вероватноће могу предвидети и будући случајеви.

У том смислу и ова анализа, без наивне претензије да осмишљава нове научне парадигме, али користећи оне старе које је време потврдило, користи специфично аналитичко оруђе које смо у нашим претходним радовима назвали *дијалектиком политичке механике.*[18] У нашим досадашњим истраживањима ово аналитичко оруђе се показало као веома плодно у детектовању основних друштвених трендова епохе.

Сам концепт дијалектике политичке механике који у овом раду, као и у претходним истраживањима, користимо као аналитичко оруђе ће заправо представљати модификовану дијалектичку методу, која је на рђав глас изашла са вулгарном верзијом марксистичког историјског материјализма, док је у радовима њених модерних „очева оснивача“ и „настављача“ попут Хегела и (изворнога) Маркса била темељно промишљена. Свођење њихових основних поставки (посебно Хегелових) у формат корисног прогностичког аналитичког оруђа, уз надопуњавање хегелијанских поставки поставкама Карла Шмита смо изложили у радовима у којима смо опширно описали шта подразумевамо под *дијалектиком политичке механике*[19], док ћемо овде веома концизно изложити тек основне обрисе концепта политичке механике и њене дијалектике и указати на корисност овог концепта у анализи друштвених догађања.

Наиме, концепт политичке механике посматра друштвено и политичко поље као поље сила које међусобно делују једна на другу по принципу акције/реакције, где акција и реакција нису ништа друго до хегелијанска теза и антитеза које својој резултанту, односно свој коначни вектор добијају у плодотворној синтези унутар које се теза и антитеза не потиру, већ унутар које се меша оно што је историјски/друштвено/политички витално унутар једног и другог пола, те се тако ствара нови, трећи, пол.

---

18 Neven Cvetićanin, *Politička mehanika i veština državništva* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), 49–80, Neven Cvetićanin, „Politička mehanika i njena dijalektika – u susret jednoj novoj teoriji politike“, *Theoria*, 1 (2014): 63–85.

19 *Ibid.*

Речено језиком природне науке по чијем обрасцу смо промишљали ову методу, из два међусобно супротстављена кретања и њиховог судара, настаје ново кретање, које ускоро и само добија своју негацију (односно своју „антитезу"), односно своју реакцију, те се тако низ судара наставља, услед чега друштвено/политичко поље никада не мирује и перманентно „пулсира", што се у њему емпиријски манифестује као борба различитих друштвених и политичких група.

Интензитет судара између различитих друштвених и политичких група унутар друштвеног/политичког поља ће зависити од тога колико су ти судари пацификовани политичко-правним институционалним моделима који ће одговарати друштву унутар којега се ти судари одвијају и који ће задовољавати потребе тог друштва. Уколико једно друштво има политичко-правне институционалне моделе који му мање одговарају утолико ће судари између различитих друштвено-политичких група унутар њега бити жешћи и грубљи, а уколико оно пронађе политичко-правне институционалне моделе који задовољавају његове потребе у функционалном смислу ти судари ће бити слабији, те ће чак имати и једну конструктивну црту.

Оно што вреди за једно појединачно друштво, вредеће и за међународни поредак у целини који ће такође бити једно „глобално друштво" у којем ће такође кроз историју деловати динамична дијалектика (оно што смо назвали дијалектиком политичке механике) што нам постаје белодано када бацимо поглед на новију европску историју, што ћемо учинити у наставку како бисмо додатно поткрепили нашу тезу о дугом 20. веку који „политички" још увек траје. Као што и унутар појединачног друштва судари између различитих друштвених и политичких група бивају пацификовани политичко-правним институционалним моделима који ће одговарати друштву унутар којега се ти судари одвијају и који ће задовољавати потребе тог друштва, тако и на међународном нивоу постоје политичко-правни институционални аранжмани (нпр. рани европски међународни Вестфалски систем) који ће пацификовати међународне конфликте и успевати да ублаже дијалектику историје. Но, дијалектика историје неумитно делује и унутар појединачних друштава и на међународном нивоу унутар „глобалноиг друштва", те ћемо у наставку пажњу обратити на доминантну дијалектику модерне европске историје како бисмо поткрепили нашу тезу да „политички" још увек живимо у „дугом" 20 веку, пошто смо се у претходним пасусима

осврнули на задатак друштвених наука у временима „убрзања историје“ попут нашег.

Модерна Европа од Француске револуције до „дугог“ 20. века – оптимизам епохе и његова сенка

Базични конфликт[20] који опредељује европску Модерну је пре свега конфликт између конзервативне реакције (конзервативне историјске тезе) и револуционарне акције (револуционарне антитезе) које се од почетка европског Новог века боре кроз низ религијских, научних и, коначно, политичких револуција. Биће то борба *Црвеног и црног* да парафразирамо Стендала[21], односно борба Револуције и Контрареволуције, чије ће најзначајније епизоде –које смо у нашој претходној књизи описали са позиције аналитичког посматрања политичко-идеолошких и институционалних промена које су проистекле из ове борбе – бити Француска револуција, успон и пад Наполеона, рестаурација Свете алијансе, Бизмарково уједињење Немачке, а из ове борбе и њених мутираних облика ће индиректно произаћи и два светска рата.[22]

Светски систем проналази своју равнотежу тек након Другог светског рата када се кроз низ политичких, дипломатских и економских споразума и аранжмана међу најзначајнијим светским силама проналазе начини да се пацификују конфликти који су беснели Европом и светом у 18., 19. и првој половини 20. века и када се деле сфере утицаја. Након Другог светског рата се, без обзира да ли се ради о западној држави благостања (*Welfare State*) или реалсоцијалистичком систему који је био доминантан у источном делу Европе и света проналази начин да политика управља економским процесима како се они не би отели контроли и изазвали нове конфликте (како међу великим силама, тако и унутар различитих држава у виду

---

20 У средишту принципа дијалектике политичке механике, као што смо објаснили у претходним радовима, увек стоји неки *базични конфликт* (тезе и антитезе, акције и реакције) који у различитим временима поприма различите емпиријске облике. Neven Cvetićanin. *Politička mehanika i veština državništva* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), 57–60, 66–76.

21 Стендал, *Црвено и црно* (Београд: Народна књига, 1960)

22 Neven Cvetićanin, *Državništvo modernog doba* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), 99–232.

класних конфликата) што се показује као срећно решење у погледу равнотеже, стабилности и развоја. Педесете и шездесете године 20. века, уз мање инциденте, пролазе у готово идиличној хладноратовској равнотежи међу светским блоковима, као и у класном консензусу који је био успостављан унутар различитих друштава, а срећно време „светске државе благостања" успостављене након Другог светског рата, подељене у либерално-демократски и социјалистички блок, ће најбоље бити оличено у чувеним речима тадашњег британског премијера Харолда Макмилана „да већини наших људи никада није било тако добро."[23]

„Светска држава благостања", успостављена након Другог светског рата, која ће у својој западној либерално-демократској и источној социјалистичкој варијанти бити на снази неколико деценија, до краја шездесетих година 20. века, представља врхунац политичке Модерне, односно потпун тријумф свих њених социјалних конструктивизама и политичко-економских инжињеринга, који су на историјску сцену ступили у сам освит Новог века, када настаје модерно политичко поље и модерне политичке идеологије.[24] Ово ће вероватно бити најсрећније време које су Европа и свет имали у много векова, време у којем ће развој и социјална права најширих слојева становништва у различитим државама ићи руку под руку, уз мањевит напредак стандарда људи на свим тачкама глобуса, који ће у исти мах напредовати и у степену образованости, као и у приступу „благодатима" савремене цивилизације. Биће ово један од ретких момената када ће савремена техничка цивилизација радити за највећи број људи, не показујући још увек своје нуспродукте, те ће ово бити време када су се све претходне револуције, ратови и колосалне реформе светског поретка чиниле смисленим као болне порођајне муке овог великог тријумфа васколиког политичко-економског модернизма. Наивност и „неподношљива лакоћа постојања" које ће обележити овај период ће бити посебно видљиве у трансформацији културолошких образаца и у дефинитивном преласку од традиционалне ка популарној култури, израженој у мноштву њених образаца, а можда ће најзнаковитија бити трансформација медијских образаца као велики симбол тзв. поп-цивилизације која се управо стварала и која је за себе почела да верује да ће бити вечна.

---

23 Цитирано према: Nicholas Timmins, *The Five Giants, A Biography of the Welfare State* (London: Harper Collins Publishers,1995.), 177.

24 Neven Cvetićanin, *Državništvo modernog doba* (Beograd: Arhipelag; Institut društvenih nauka, 2016), 49–76, 233–275.

Велико финале и истовремени крај овог процеса ће бити дешавања из 1968. године, када ће кроз „плишану шездесетосмашку револуцију“ политичка Модерна карикирати саму себе измештајући се из реалног политичког поља, око којег су се вртиле и Америчка, и Француска, и Руска (совјетска) револуција, у чисту утопију, што ће бити својеврсна самоиронизација идеје револуције.[25] У дешавањима из 1968. године, услед још увек добродржеће државе благостања, носиоци протестних кретања ће наивно тражити, народски речено, „хлеба преко погаче“, губећи ускоро и то што су имали.

Након 1968. године држава благостања бива деконструисана са два краја. Први од њих ће бити трансформација класичне социјалдемократије која се некоћ првенствено бавила социјалним правима грађана, у специјализоване (постмодерне) социјалне покрете (тзв. нове друштвене покрете) који су се бавили еколошком, антинуклеарном или родно-равноправном тематиком.[26] Други крај ће бити процес урушавања државе благостања од стране тзв. (нео)либералне деснице која је полако ступала на историјску сцену, а која ће заменити дотадашњу „десницу благостања“ која је преко својих колосалних „државника благостања“ (Черчил, Де Гол, Макмилан, Аденауер, итд.) учествовала у конституцији државе благостања након Другог светског рата. Следствено томе и социјалдемократија ће се ускоро, већ начета слева „новим друштвеним покретима“, помакнути с друге стране „удесно“, ка либералнијим сувопарно-прагматичним политикама, што ће бити симболично видљиво у „паду“ Вилија Бранта и успону Хелмута Шмита у немачкој социјалдемократији. Свет ће бити зрео да уместо некадашњег *консензуса благостања* који је био на снази од краја Другог светског рата до краја шездесетих година 20. века буде успостављен нови (*нео)либерални консензус*, који ће након кратког интеррегнума у седамдесетим годинама 20. века када ће држава благостања одумирати, а нове либералне политике корак по корак напредовати, бити коначно успостављен у осамдесетим годинама 20. века са државницима попут Маргарет Тачер, Роналда Регана и Хелмута Кола.

Уместо пређашњих „конзерватива благостања“ на историјску сцену у пуном капацитету ступају поменути либерални конзер-

---

25 Невен Цветићанин, “Шездесетосмаши, нови друштвени покрети и потирање класичне поделе на левицу и десницу у постмодерном добу“, *Национални интерес 2* (2011): 243–260.

26 *Ibid.*

вативци, који не само да неће бити спремни да одрже класни „консензус благостања" унутар сопствених друштава, већ неће бити спремни да одрже ни хладноратовску равнотежу и глобални баланс са источним блоком, као што је, на пример, чинио Шарл де Гол или као што је заговарао Хенри Кисинџер својом политиком „детанта", већ ће кренути у нову трку у наоружању не би ли економски исцрпели источни блок, што им коначно полази за руком, услед чега, између осталог, „побеђују" у хладном рату, након чега се учинило да се 20. век, са свим својим глобалним противречностима, коначно „политички" завршио.

Крај хладног рата симболички представља „пад берлинског зида" поткрај 1989. године и потоње урушавање читавог источног социјалистичког блока. Након пада берлинског зида ће се у моменту учинити да је тријумф једног глобалног дијалектичког пола над другим коначан, стабилан и дефинитиван, услед чега ће замрети дијалектичке напетости које су обележавале до тада епоху и услед чега ће теоретичари које смо поменули пожурити да прогласе „крај историје"[27], односно завршетак „кратког" 20. века.[28] И заиста ће се оку посматрача на моменат учинити да је тријумф једног глобалног дијалектичког пола над другим коначан и дефинитиван, јер ће нови глобални пост-комунистички поредак успети да у себе апсорбује и комунизам (који ће се ускоро као идеологија малтене сам угасити у смислу светског утицаја), али и социјалдемократију правећи од ње нову, мутирану идеологију тзв. „трећег пута" коју ће прихватити „левичари новог миленијума" попут Била Клинтона и Тонија Блера и апсорбоваће коначно стари деголистичко-черчиловски конзервативизам правећи од њега либералну десницу. Тако ћемо уместо некадашње „деснице благостања" која је, са Черчилом, Де Голом, Макмиланом и Аденауером била социјално одговорна и некадашње „левице благостања" која је била социјално одговорна по својој дефиницији, а које су заједно успоставиле „консензус благостања" и конституисале послератну државу благостања, сада имати „нову" либералну десницу и „нову" либералну левицу које ће успоставити „нови" либерални консензус такозваних „умерењака", за који су мислиле да ће бити дефинитиван, будући да се „кратки" 20. век, са свим својим радикалним идеолошким превирањима и багажом, завршио.

---

27 Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek* (Podgorica: CID, 1997)

28 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka : 1914–1991* (Beograd: Dereta, 2004)

Но, двадести век се заправо „политички“ није завршио, јер су се идеолошка и глобална превирања са падом Берлинског зида тек примирила и ушла у „подземне“ токове, да би се у пуној снази вратила са кризом глобалног либералног система почетком 21. века, сведочећи да „политички“ можда ипак живимо у „дугом“ 20. веку.

Дефинитивни повратак (дијалектике) историје и „дуги“ 20. век који траје

Историја је, по некој вишњој промисли, попут шареног каруселa који се стално и непрестано врти. Многе идеологије су мислиле да могу тај каруселзаустaвити и коначно овладати историјом, па није замерити ни глобалном либерализму што је тако мислио. Међутим, озбиљни аутори као, на пример, Кисинџер, су одувек знали да историја није ништа више до шаролики каруселчији се крај не може ни наслутити, а камоли јасно сагледати.[29] Аутори попут Кисинџера, који су у исти мах и врхунски академски истраживачи несвакидашњег образовања и практичне дипломате, су стално изнова позивали самозадовољни и тријумфалистички либерални поредак на умереност и опрезност, као и на могућност нових глобалних промена и конституција и, услед тога, на нужност нових глобалних равнотежа у новом-старом мултиполарном свету.[30]

Уколико су конзервативци попут Кисинџера, враћајући се традиционалним поставкама „вестфалске“ мултиполарне дипломатије која је била на снази од Вестфалског мира у 17. веку све до хладноратовске равнотеже „дугог“ 20. века, учинили Фукујамине „либералне“ тезе тривијалним, једнако ће то учинити и неомарксистички аутори попут Валерштајна, потпуно експлицитно заступајући тезу да је дијалектика историје у нашем времену још увек жива и да се

[29] О Кисинџеровој филозофији историје у студији Томаса Ноера; Noer, Thomas J., *Henry Kissinger's Philosophy of History*, Online Edition https://isistatic.org/journal-archive/ma/19_02/noer.pdf

[30] Jefrey Goldberg, "World Chaos and World Order: Conversations with Henry Kissinger", *The Atlantic* (magazine), Online Edition, https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/11/kissinger-order-and-chaos/506876/

историја наставља динамичним током, с ону страну неког њеног прокламованог тобожњег краја.[31]

Уколико је политика у илузији либералног „краја историје" од пада Берлинског зида до глобалне финансијске кризе из 2007/2008. године била у невидљивом „гасовитом агрегатном стању" маскирана иза низа технократских процедура она се са повратком историје и њених дијалектичких противречности чему у прве две деценије 21. века (заправо „дугог" 20. века) присуствујемо, поново враћа у своје „чврсто агрегатно стање" у којем ће социјална, безбедносна и стратешка питања доминирати над оним процедуралним и техничким. Данас, при крају друге деценије 21. века, обзиром на несвакидашње глобалне догађаје којима присуствујемо, ће бити потпуно јасно да још увек нисмо изашли из оних дијалектичких процеса који су обележили 20. век (као и између осталог и читаву Модерну од Вестфалског мира наовамо са њеном специфичном динамиком равнотеже и неравнотеже између великих сила) и да се стога може рећи да „политички" још увек живимо у „дугом" 20. веку. Заправо се може рећи да још увек живимо у класичном Вестфалском међународном систему, упркос упињању неолибералних и неоконзервативних теоретичара да својим концептом тзв. „хуманитарних интервенција" прикажу да се заправо не ради више о старом (двадесетовековном, заправо Вестфалском) међународном систему у коме различите силе имају своје различите легитимне интересе међу којима је потребно пронаћи равнотежу и баланс, већ о неком „новом систему постмодерног 21. века" у коме не важе више универзална (класично модерна) правила класичне вестфалске дипломатије и где на једној страни постоји неки легитимни универзални светски поредак, а на другој тек мали герилски отпори том поретку који нису само стратешке, већ пре свега моралне природе, и који се онда могу сузбити тзв. „хуманитарним интервенцијама" које имају привести бунтовнике „познанију права".

Критику претходних брзоплето промишљених концепција је дао Кисинџер, упозоравајући своје америчке колеге мањег калибра да стари Вестфалски систем не треба одбацивати будући да живимо у мултиполарном свету у којем су велике силе данас, као и у прошлости, принуђене да увек изнова траже између себе равнотежу

[31] Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture, Essays on the changing world-system* (Cabridge: Cambridge University Press, 1992)

моћи[32] (чувено Кисинџерово *balance of power* које се базира на класичном Вестфалском *statera virtutis*) на којој је почивао сваки модерни међународни поредак – од самог Вестфалског мира до двадесетовековне хладноратовске равнотеже. Парафразирајући Кисинџера можемо рећи да не само да „политички“ још увек живимо у „дугом“ 20. веку, већ још увек живимо у старом класичном међународном Вестфалском систему са свим његовим противречностима, које су данас специфичне јер након пропасти свих револуција историја на својеврстан начин тече уназад ка самом (Вестфалском) извориште модерне епохе из кога се уопште и породио модерни капитализам у свим својим варијантама.

Наиме, уколико је држава благостања из педесетих и шездесетих година 20. века била врхунац политичког модернизма и врхунац оних процеса дугог трајања започетих са Француском револуцијом, можемо рећи да са њеном пропашћу, историја почиње да тече уназад. Неолиберализам осамдесетих и деведесетих година 20. века је својеврсни нови-стари повратак старом *laissez-faire* либерализму 18. и 19. века у његовој нешто модификованој варијанти, као што и протекционизам чијој најави управо присуствујемо након процеса започетим Брегзитом и након инаугурације нове америчке председничке администрације Доналда Трампа може представљати својеврсни повратак меркантилизму 16. и 17. века. Можемо заправо рећи да се управо у нашем времену, у тренутку док ово пишемо, *капитализам вратио кући*, односно да је кренуо да се враћа у ону тачку у коју је кренуо у своју глобалну експанзију и остаје тек да се види да ли ће овај нови-стари протекционизам-меркантилизам изазвати значајније сукобе међу државама, као и у време његовог конституисања у раној Модерни, или ће нови одрживи међународни поредак за 21. век настати без значајнијих глобалних сукоба.

Док не добијемо одговор на ово питање можемо рећи да још увек „политички“ живимо у „дугом“ 20. веку, заправо у „најдужем“ Вестфалском „класичном модерном веку“ који безмало траје три и по столећа (с ону страну свих површних прокламација о неком тобожњем „постмодерном добу“), а у којем имамо увек исту игру равнотеже и неравнотеже између светских сила без најава да би се

[32] Хенри Кисинџер, „Интервенција у Сирији може пореметити равнотежу глобалног поретка”, Вашингтон Пост, 2. јун 2012., електонски преузето са http://www.nspm.rs/savremeni-svet/intervencija-u-siriji-moze-poremetiti-ravnotezu-globalnog-poretka.html?alphabet=l

ова игра могла ускоро зауставити у неком прокламованом „крају историје", чиме би 21. век био посебно другачији од претходних, као што су претерано оптимистички најављивали теоретичари попут Фукујаме, док су „стари лисци" попут Кисинџера били према овоме подозриви.

Закључне напомене

Потврду да још увек „политички" живимо у „дугом" 20. веку, заправо у „најдужем" Вестфалском „класичном модерном веку", са његовом перманентном игром равнотеже и неравнотеже између светских сила, смо добили у низу догађаја које смо поменули у самом уводу рада, а које смо кроз рад покушали да ставимо у шири контекст процеса дугог трајања европске и светске Модерне, чиме смо хтели да додатно поткрепимо нашу почетну тезу.

Дуги Вестфалски „класични модерни век" у којем још увек живимо, живећи заправо његову позну двадесетовековну епизоду (која се протегла на почетак 21. века услед чега је нови миленијум почео тек нумерички, а не и „политички", што ће се десити тек ако међународни поредак добије битно другачију конституцију у односу на прошло доба, што ипак тренутно није случај, јер тренутно на светској сцени имамо традиционалне светске силе из доба светских ратова) није само видљив из скорашњег повратка британских острва у форму самоодрживог краљевства након Брегзита, повратком неформалног царистичког система у Русији, а донекле и у Кини, као и повратком „султаната" у Турској након уставних промена које је иницирао Ердоган, већ и из међусобних односа међу главним светским силама (САД, Русија, Кина, В.Британија) који данас потпуно подсећају на односе великих царстава из прошлости, истина уз разлику веће међузависности данас него што је то био случај раније.

Све ово изгледа да представља пораз просветитељског сна иницираног Француском револуцијом и (тренутну) победу оног модела политике и дипломатије о којем је писао управо Кисинџер, пишући у својој харвардској докторској дисертацији[33] о принцу Метерниху који је некоћ у систему Свете алијансе обновио конзервативни дипломатски вестфалски поредак равнотеже међу традиционалним царствима, који је важио пре Француске револуције.

[33] Henry Kissinger, *Obnovljeni svet: Metternich, Kastlereagh i problemi mira 1812–1822* (Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1976)

Но, морамо да будемо опрезни и да се суздржимо од пренагљеног суђења, што већ и није примерено раду овог формата. Од пренагљеног суђења морамо да се суздржимо и услед чињенице да се тренутно, по свему судећи, на глобалном нивоу боре две елите – конзервативна и либерална (док она социјалистичко-револуционарна на светском нивоу такорећи не постоји, будући да се чак и номинално комунистичка Кина фактички понаша прагматично, тј. реалистички као традиционално „царство“, с ону страну заборављене идеје „светске револуције“) при чему је тешко са потпуном сигурношћу тврдити која ће од ове две елите у овој борби победити. Вероватно ће опет, као и увек до сада, доћи до неких синтеза међу овим елитама, као на пример у време након Наполеоновог пада (Метерних, Кисинџер и уопште дипломате њиховог профила су у прошлости, а могли би и у будућности, поново бити носиоци оваквих „синтеза“) услед којих би тренутно супротстављени полови светске елите и уопште главне светске силе поделили интересе и сфере утицаја, чиме би се фактички потврдила наша теза о „дугом“ двадесетом и „најдужем“ класично-модерном Вестфалском веку у којем још увек живимо.

ЛИТЕРАТУРА

Цветићанин, Невен. „Шездесетосмаши, нови друштвени покрети и потирање класичне поделе на левицу и десницу у постмодерном добу“, *Национални интерес* 2 (2011): 243–260.

Кисинџер, Хенри. „Интервенција у Сирији може пореметити равнотежу глобалног поретка”, Вашингтон Пост, 2. јун 2012., Преузето са http://www.nspm.rs/savremeni-svet/intervencija-u-siriji-moze-poremetiti-ravnotezu-globalnog-poretka.html?alphabet=l

Стендал. *Црвено и црно.* Београд: Народна књига, 1960.

* * *

Cvetićanin, Neven. *Državništvo modernog doba.* Beograd: Arhipelag i Institut društvenih nauka, 2016.

Cvetićanin, Neven. *Epoha s one strane levice i desnice : o levici, desnici i centru u političkom polju Evrope, o građanskom i antigrađanskom shvatanju politike, o postideološkoj politici u 21. veku.* Beograd: Službeni glasnik; Institut društvenih nauka, 2008.

Cvetićanin, Neven. „Politička mehanika i njena dijalektika – u susret jednoj novoj teoriji politike", *Theoria*, 1 (2014): 63–85.

Cvetićanin, Neven. *Politička mehanika i veština državništva.* Beograd: Arhipelag i Institut društvenih nauka, 2016.

Cvetićanin, Neven. „Uspon kineskoga zmaja". U *Balkan i EU*, uređivački odbor Veselin Vukotić, et al., 89–102. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 2011.

Fukujama, Frensis. *Kraj istorije i poslednji čovek.* Podgorica: CID, 1997.

Goldberg, Jefrey. "World Chaos and World Order: Conversations with Henry Kissinger", *The Atlantic*, Online Edition, https://www.theatlantic.com/international/archive/2016/11/kissinger-order-and-chaos/506876/

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Filozofija povijesti*. Zagreb : Naprijed, 1966.

Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema : istorija kratkog dvadesetog veka : 1914-1991*. Beograd: Dereta, 2004.

Kissinger, Henry A. *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster, 1994.

Kissinger, Henry. *Obnovljeni svijet: Metternich, Castlereagh i problemi mira 1812-1822.* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1976.)

Makijaveli, Nikolo, *Vladalac*. Beograd: Rad, 1999.

Manhajm, Karl. *Ideologija i utopija*. Beograd : Nolit, 1968.

Noer, Thomas J. *Henry Kissinger's Philosophy of History*, Online Edition https:// isistatic. org/journal-archive/ma/19_02/noer.pdf

Sung Cu. *Umeće ratovanja*. Beograd: Mono i Manjana, 2009)

Timmins, Nicholas. *The Five Giants, A Biography of the Welfare State*. London: Harper Collins Publishers, 1995.

Wallerstein, Immanuel. *Geopolitics and Geoculture, Essays on the changing world-system***.** Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

ACCELERATING OF HISTORY AND CONTINUING OF THE "LONG" 20TH CENTURY

Neven Cvetićanin

Summary The paper analyzes the acceleration of the history we are witnessing in our time, which is evident in a series of events and crises that mark the world we live in, which have not occurred in such significant intensity and frequency since the end of the Second World War. Considering these events and crises, the paper discusses the thesis of historian Eric Hobsbawm that the "short" twentieth century that had lasted as "the age of extremes" since the First World War ended with

the fall of communism and the Berlin Wall, after which we in fact entered the 21st century. Contrary to this thesis and to the well-known thesis on the "end of history", our paper presents the view that we are still "politically" in the 20th century, because in our time there are similar tensions between the great powers that marked the 20th century and which in general mark the modern world since Westphalian peace in the 17th century. This general thesis is explained by the observation of most basic lines of the dialectics of modern European and world history, concluding that we are not only "politically" living in the "long" 20th century, but we are still "politically" living in the "longest" classical Westphalian age, which, from the Westphalian Peace to our days has been lasting for three and a half centuries in the same dialectical contradictions of world politics. This fact can explain the acceleration of the history we are witnessing in our days. In one of its segments, the paper also discusses the task of social sciences in the times of the so-called acceleration of history, such as ours, and concludes that social sciences in these times are obligated to offer analytical objectivity and theoretical creativity if they want to be confirmed as sciences, in order to justify their very existence and further material investment in their development.

Keywords: acceleration of history, social sciences, analytical objectivity, dialectics of political mechanics, "long" 20th century, Westphalian age

ПОЛИТИКОЛОШКИ ПОГЛЕД НА СУОЧАВАЊЕ СРБИЈЕ СА СОПСТВЕНИМ И ГЛОБАЛНИМ ИЗАЗОВИМА[1]

ЗОРАН ЛУТОВАЦ*

Сажетак Србија као држава у трансформацији ка либералној демократији и на путу европских интеграција суочава се и са бројним проблемима на које би друштвене науке требало да понуде одговоре. Траже се рационални одговори на национална питања и ефикасни одговори на свакодневна животна питања. Друштвене науке имају одговорност да буду инспиратори у том процесу трансформације, да буду контролори политичких и друштвених процеса, те коректори девијантних друштвених појава.

Нашем друштву је потребна, не само свеобухватна економска, политичка и друштвена реформа, него и реформа политичке мисли, реформа парадигме на којој почива знање и образовање, култура и моралност. Истовремено док се бавимо проблемима економског раста, незапослености и ниског животног стандарда требало би да имамо на уму да људи нису статистички подаци и предмети, него бића обдарена интелигенцијом, духовношћу и емоцијама. Полазећи од тога, неопходно је да политикологија и остале друштвене науке дају свој допринос у борби за модернизацију друштва, државе и привреде.

Кључне речи: политикологија, друштвене науке, Србија, трансформација, модернизација

Србија у ери глобализма

Светска економска криза је пољуљала темеље финансијског капитализма и отворила простор за преиспитивање идеја, друштвених концепата, идеологија, па и вредности развијеног Запада и свих оних који су те вредности прихватили. Мешовити миграциони

[1] Рад је део истраживања на пројекту: „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ“ (ИИИ 47010) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

* Институт друштвених наука, Београд

токови који су током 2015. и 2016. године у значајној мери утицали на ЕУ и земље у окружењу су та преиспитивања још снажније подстакла. То нису само изазови за политичаре то су и изазови за политикологију и социологију, правне и економске науке, то су постала питања друштвених наука уопште.

Србија као држава у трансформацији ка либералној демократији и на путу европских интеграција суочава се и са бројним специфичним проблемима на које би друштвене науке требало да понуде одговоре. Време мегаломанских националних пројеката је за нама. Траже се рационални одговори на национална питања и ефикасни одговори на свакодневна животна питања: како доћи до бољег живота, не само у материјалном, него и у квалитативном смислу.

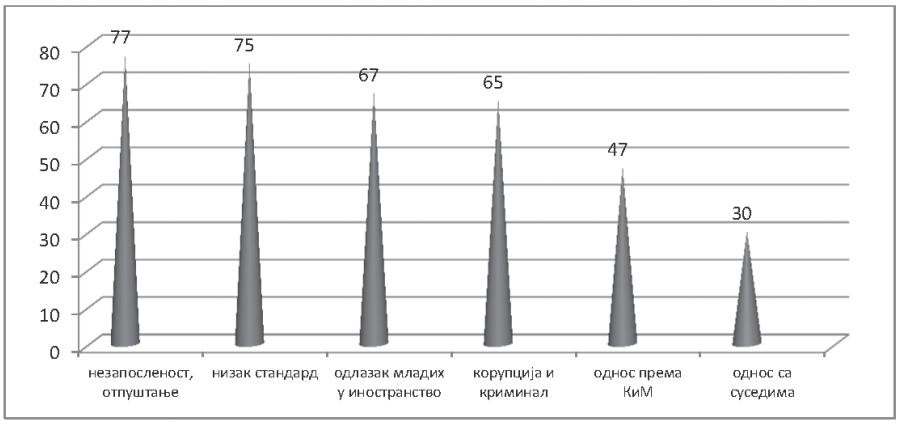
Истраживање Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука из Београда (јуни-јули 2017) рађено на узорку од 1500 интервјуисаних пунолетних становника са 100 бирачких места (proportional to size sampling) показује да су у Србији данас главне теме уједно и највећи проблеми грађана. Према њиховој оцени то су незапосленост, низак животни стандард и сиромаштво, криминал и корупција, одлазак младих у иностранство. Чак 77% гађана Србије много је забринуто због незапослености и отпуштања, три четвртине због ниског животног стандарда и сиромаштва, 67% њих због одласка младих стручњака у иностранство, 65% њих због корупције и криминала. Велике националне теме, попут односа са суседима (29,5%) и према Косову (47%), у сенци су ових „животних питања[2], али веома лако могу доћи у жижу интересовања, ако се политички инструментализују[3]. Дакле, грађани су пре свега забринути за животне, егзистенцијалне проблеме, али постоје и они проблеми, попут односа према Косову и Метохији и према суседима који имају конфликтни потенцијал и велику политичку употребну вредност.

---

2 "Јавно мњење Србије", *Истраживање јавног мњења Србије 2017*, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, Београд, 2017.

3 Тако када је Црна Гора признала независност Косова Србија је „реаговала оштрије него у претходним случајевима, што је значајно погоршало политичке односе две државе и изазвало подизање тензија и емотивне реакције грађана у обе државе" Зоран Лутовац, *Српски идентитет у Црној Гори*, (Београд: Институт друштвених наука, 2015), 50–51.

Забринутост за проблеме

Као друштву и политичкој заједници било би нам знатно лакше да се суочавамо са тим важним животним проблемима када бисмо поред одговарајуће економске и социјалне политике имали пуну владавину права, независно правосуђе и развијено грађанско друштво. Неопходно је да их створимо и односимо се према њима као врхунским вредностима како бисмо себи олакшали борбу за остваривање других темељних вредности и бољег живота. Друштвене науке имају одговорност да буду инспиратори у том процесу трансформације, да буду контролори политичких и друштвених процеса, те коректори девијантних друштвених појава.

То што смо осиромашили и што нисмо развили демократске институције само значи да је задатак интелектуалне и политичке елите сложенији и захтевнији: тражити начине за постизање бољег и квалитетнијег живота у знатно неповољнијим условима од оних у којима се налазе развијене демократске државе. То значи да ће нам бити теже да градимо еколошку свест, биће нам теже да се држимо стандарда о квалитету производа, али упркос отежаним околностима, треба да развијамо солидарност и поштовање људских права.

Грађани Србије суочавају се, такође, са глобалним проблемима и опасностима. Део смо човечанства које се, изгледа, брже развија него што то изазови развоја и његове благодети могу да апсорбују.

Истовремено, терет прошлости је у знатној мери присутан преко распламсавања етничких и верских сукоба, опасност од употребе оружја за масовно уништење није смањена и поред бројних покушаја, страх од ирационалне употребе насиља повећава се ширењем идеја о ексклузивности идеологија, религија и погледа на свет. Оно што нам је као човечанству заједничко јесте уништавање биосфере и загађивање животног простора и ту само удружени можемо помоћи себи и Планети. На другој страни, много тога се изменило на боље у погледу обима и распрострањености људских права, у погледу општих услова за живот, развоја технологије, али хуман и квалитетан живот ни изблиза није доступан свим становницима наше Планете. Глобализација је донела предности и мане са собом. Вештина вођења државе и управљања друштвом своди се на то да се што је могуће више ограниче негативни ефекти, а да се максимализују позитивни ефекти глобализације и ту би улога науке требало да има значајну улогу.[4]

Србија је само једна тачка на планети земљи, један путник на граници уређене Европе, али је и цео универзум за многе њене грађане. Зато су нам потребни људи и идеје који ће помоћи да ту нашу тачку, те наше путне исправе, тај наш универзум уредимо мењајући га на боље. А први корак би требало да буде да на боље мењамо себе саме. Спољнополитички посматрано Србија се често кретала између изолационизма и тражења заштитника, при томе не разумевајући себе саму, нити свет око себе. Свет се брже мења него што то многи виде или разумеју, зато је потребно да они који су способни да спознају и проничу, сада помогну.

Вредносно посматрано, идеју увећања и ширења материјалног благостања пратили су необуздани апетити профита, урушавање идеје солидарности, изопачавање конкуренције у сурово тржишно надметање. Потрошачки дух водио је гладијаторској борби економских актера која је пак водила доминацији квантитета над квалитетом. Квантитет је постао кључно мерило и тамо где не би требало да буде. Политичка мисао бива омађијана економистичком симплификацијом, која све проблеме своди на питања и проблеме тржишта.[5] Образовни систем, сразмерно духу времена, распарчава и

4 Видети: Veselin Vukotić i drugi (ur.): *Globalizacija i izolacionizam*, (Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka), 2017.

5 Хесел и Морен говоре о кризи „слепе политичке мисли која, бивајући потчињена економистичком кретенизму који све политичке проблеме и питања своди на пи-

специјализује знања до бесмисла. Лествица благостања постављена је веома ниско – на ниво материјалног задовољства.

Култура је постала луксуз који себи могу приуштити само они неоптерећени стицањем материјалног богатства. Солидарност је готово избледела слика друштвених односа ‑ има је све мање и унутар породица, а управо брига о осетљивим друштвеним групама показује зрелост једног друштва и на најбољи начин промовише солидарност као друштвену вредност. Љубав и саосећање важан су део индустрије забаве, а готово да ишчезавају из наше свакодневице.

На другој страни, „борба за права особа с инвалидитетом одавно је превазишла чин милосрђа и прешла у сферу остваривања људских права.“ [6] Добро је што се брига за људе све више кодификује и постаје ствар људских права осетљивих група, а све мање ствар солидарности и саосећања или личне и групне посвећености њиховој добробити. Но, то није разлог да као друштво занемарујемо људске вредности попут солидарности и саосећања. Напротив, потребно је извући их из дубоке сенке равнодушности. Чак и, некада подразумевајућа, учтивост напушта наш свакодневни живот. Људско достојанство је ушло у међународне документе и уџбенике о људским правима, али га у стварности све мање има. Друштвена повезаност парадоксално опада у ери напредне технологије и процвата средстава комуникације.

У таквим политичким, економским и социјалним околностима лакше се развијају ауторитаризам и ксенофобија. Историја постаје уточиште незадовољних. Суседи, странци, «други» и друкчији постају кривци за свакодневне фрустрације и невоље. Наука, култура и уметност се третирају као трошак, а не као инвестиција. Траже се изнова и изнова ауторитарне вође које налазе кривце за лоше стање у земљи уместо рационални политичари склони дијалогу и решавању проблема. Економска криза само поспешује склоност преком решавању проблема.

тање тржишта, постаје неспособна да формулише било какву велику визију“, Stefan Hesel i Edgar Moren, *Put nade* (Beograd : Hedone, 2012), 19.

6 Зоран Лутовац, „Приступачност аудио визуелног садржаја особама са инвалидитетом у контексту људских права“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 159–160 (2016), 873.

Модернизације Србије

Изградња владавине права, развијеног грађанског друштва, обнављање моралности, развој образовања, науке и културе стубови су друштвеног препорода. Међутим, без привредних успеха нема ни успешне политичке заједнице, нити успешног друштва, отуда су економске реформе основ подупирања општег бољитка Србије, економске реформе у чијем средишту су људи, а не профит по сваку цену, реформе које подразумевају хуманизацију на релацији рад – капитал.

Важан део економских и друштвених реформи мора бити склад на вертикали појединац–друштво–природа, склад као програмски циљ, а не као утопијска фраза. Нашем друштву су потребне покретачке идеје и јасне визије, потребне су институције које ће бити ослонац оних који стварају и раде, поштују законе и заједницу у којој живе. Неопходне су кредибилне институције у које ће грађани имати поверење и владавина права која ће спречавати самовољу појединаца и интересних група.

У савременим међународним односима само они који се благовремено мењају и прилагођавају технолошком напретку у стању су да опстају и напредују. Европске интеграције су темељ спољне политике и покретач унутрашњих промена. То није само техничко питање, него суштинско политичко и вредносно питање. Опредељујући се за европске интеграције, Србија се определила за вредности уважавања људског достојанства и поштовања људских права, слободе, демократије и владавине права.

Да би градила хумано друштво, неопходна је промена односа према политици и друштву. Не ради се само о томе да се Србија модернизује: требало би и створити услове да се модерност у Србији осећа као код своје куће. Потребна нам је, не само свеобухватна економска, политичка и друштвена реформа, него и реформа политичке мисли,[7] реформа парадигме на којој почива наше знање и образовање, наша култура и моралност. Док се бавимо проблемима економског раста, незапослености и ниског животног стандарда, требало би да имамо на уму да људи нису статистички подаци и предмети, него бића обдарена интелигенцијом, духовношћу и емоцијама. Полазећи од тога, неопходно је да политикологија и остале

[7] Stefan Hesel i Edgar Moren, *Put nade* (Beograd: Hedone, 2012), 50.

друштвене науке дају свој допринос борби за модернизацију друштва, државе и привреде.

Модернизација друштва – подразумева афирмацију универзалних вредности грађанског друштва које се темељи на владавини права, демократској политичкој култури и основним људским правима и слободама. Осим на утврђеним и спровођеним вредностима, модернизација друштва мора да почива на потпуно уређеном и складном уставно-правном систему и пракси добрих закона.[8] Улагање у образовање, науку и технологију, културу и здравствени систем мора се конципирати и третирати као велика друштвена инвестиција, као улагање за будућност и препород Србије.

Модернизација државе – значи дубинске институционалне реформе које подразумевају изградњу независног и ефикасног правосуђа, пуну афирмацију парламентаризма и Народне скупштине, свођење извршне власти у уставне оквире и јачање њене ефикасности, али и одговорности. Такође, требало би наћи праву меру односа између централне власти и локалне самоуправе која ће бити од користи за све грађане. За модернизацију државе важно је изградити и регулаторне и контролне органе и јачати институције грађанског друштва.

Истраживање Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука показало је да је поверење у државне институције, као и у институције друштва и даље на ниском нивоу.[9]

Поверење у парламент има тек око једне трећине грађана (34,4% – од тога 10,3% има велико поверење). Нешто је више оних који немају поверења у парламент 38,1% (а међу њима 18,1% уопште нема поверење). Када је *поверење у владу* у питању, готово да је исти проценат оних који имају (37,5%) и оних који немају поверења (37,1%). У председника државе поверење има 40,9% грађана (наспрам 34,9% оних који немају).

Традиционално, *поверење у војску* је највеће 61,3% (наспрам 16,6% оних који немају поверење) и то је једина државна институ-

---

8 Zoran Lutovac, "Izgradnja političkog i ustavnog identiteta samostalne Srbije", u *Ustavi u vremenu krize – postjugoslovenska perspektiva*, ur. Milan Podunavac i Biljana Đorđević (Beograd: Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije, 2015), 395–406.

9 „Јавно мњење Србије", *Истраживање јавног мњења Србије 2017*, (Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, 2017).

ција са натполовичним поверењем грађана. То би свакако требало повезати пре са традиционалним односом према војсци, него са њеном данашњом улогом и угледом међу грађанима. *У полицију* поверење има 44,5% грађана (наспрам 29,7% оних који немају поверење).

Релативна већина грађана нема *поверења у медије* (47,1% – од њих 22,45 уопште нема поверења, а 24,7% углавном). Свега 21,3% има поверења у њих (од тога 3,8% њих велико поверење).

Што се тиче институција цивилног друштва, *поверење у НВО* има свега 14,6% грађана (наспрам половине оних који немају поверења у невладине организације). Тако низак рејтинг, свакако је последица става великог дела владајућих политичких елита и медија који су уз помоћ заоштрене реторике обликовале НВО као неког ко не ради у интересу Србије и њених грађана, него у интересу спољних и унутрашњих *других*.

Поверење у синдикате, такође је на веома ниском нивоу, понајвише због тога што су они доживљавани као експоненти владајуће политике још од времена једнопартијског политичког система. Тек једва једна петина грађана има поверење у синдикате, док 40,2% нема поверења у њих. *Поверење у Унију послодаваца* је још на нижем нивоу (16,3%).

Изградња стабилних и респектабилних институција темељ је модернизације државе. Тек таква политичка заједница може градити повољан политички амбијент и бити везивно ткиво за све њене грађане.

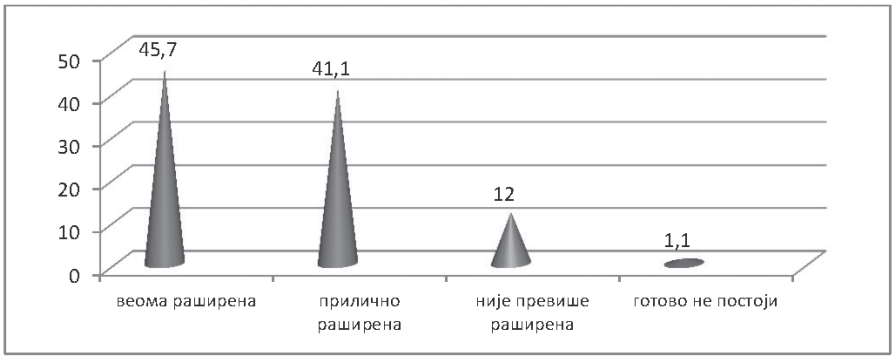
Модернизација привреде – мора почивати на здравим темељима чија је претпоставка борба против корупције и организованог криминала. Ово је претпоставка не само здраве привреде, него и целе политичке заједнице и друштва. Међу претпоставке за модернизацију привреде спада и изградња инфраструктуре и дефинисање просторног развоја Србије. На тим претпоставкама могу се дефинисати циљеви јачања привреде и одрживог развоја међу којима су повећање броја запослених и раст заснован на рационалној употреби енергије. Унапређење људског капитала уско је повезано са инвестирањем у знање и технологију, што је општи друштвени циљ, баш као и социјално укључивање и смањење сиромаштва. Борба против сиромаштва, како рече Мендела, није ствар милосрђа, него праведности и зато мора бити приоритет сваке друштвено одговорне заједнице.

Препреке и политике на путу модернизације

Велики проблем привреде и друштва у целини је криминал и корупција које и грађани Србије сврставају у најважније проблеме. Наиме, поред 65% грађана које „много“ брину криминал и корупција, још 28% њих се изјаснило да их тај проблем „средње“ брине, док је свега 7% њих рекло да их „мало“ брине.[10]

На питање „*колико је раширена корупција, као што је узимање мита међу политичарима*“, свега 1,1% је рекло да готово не постоји и 12% њих да није превише раширена. Чак 41,1% је рекло да је прилично раширена и 45,7% да је веома раширена. Ово су алармантни подаци о перцепцији корупције у Србији, о перцепцији која ствара климу општег неповерења и подозрења у државу и самим тим решавање тог проблема намеће се као приоритет за успостављање повољног социјалног амбијента .

Колико је раширена корупција међу политичарима у Србији

Србија данас има неефикасну привреду и мноштво апологета и критичара капитализма и социјализма, а кључно питање је како у датим околностима привреду учинити успешном. Истовремено, неопходна је политика социјалне одговорности и солидарности, политика која Србију неће „модернизовати“ на рачун најсиромашнијих и најмање заштићених слојева становништва. Политика друштвеног развоја мора се водити као социјално одговорна политика у друштву у којем је велика незапосленост и где се број оних који тешко живе рапидно шири у средње слојеве друштва. Тамо где од

[10] Исто.

свог рада не могу достојанствено да живе запослени, па ни они који су високо образовани – то престаје бити само питање социјалне политике, то је прворазредно питање организације и уређења друштва.

Развој Србије би требало заснивати на знању као главној покретачкој снази привреде. Улагање у знање – науку, технологију, иновативност – јесте инвестиција нашег друштва у суочавање с економским проблемима, у очување животне средине, у обезбе-ђивање енергије, у образовање, у бригу о здрављу, у све сфере нашег живота. Природни ресурси које Србија поседује не могу бити та покретачка снага, баш као ни јефтина радна снага. Потребно је градити привреду и друштво које ће се темељити на знању и креативности. Иновативност која спаја знања и предузетништво намеће се као важан чинилац у том процесу. Повећањем нивоа образовања и практичном применом стечених знања и вештина отвориће се нови економски простори за наше грађане. То је посао који захтева, не само подршку државе предузећима која теже модернизацији технологија и охрабривање развоја иновативног пословања, него и реформу образовања која подстиче знање и иновативност као животну филозофију.

Политика равномерног регионалног развоја важна је за стабилност и виталност Србије, што подразумева стварање уједначенијег нивоа општих услова за живот и пословање развојем инфраструктуре и доступности образовања. Улагање у руралне средине у том контексту од посебног је значаја.

Масовна бирократизација није произвела ефикаснију администрацију и јавне услуге, него је само усложила комуникацију с грађанима – произвела је вишак запослених сужавањем њиховог поља деловања, повећањем броја шалтера уместо поједностављивањем услужних процедура. На другој страни, обрнут процес у приватном сектору – у име рационализације и конкурентности смањује се број запослених а они који су срећни што су задржали посао, изложени су сталном притиску и стресовима како би дорасли све оштријој конкуренцији на тржишту. Јавна административна тромост и стресна тржишна компетитивност додатно негативно утичу на квалитет живота грађана. У информатичкој ери развој ефикасне администрације и управљања се подразумева када је у питању квалитетно функционисање државе и њена комуникација са грађанима. Отуда је јачање и унапређење деловања институција стални задатак модернизације државе и друштва.

Друштвене науке би требало да извлаче поуке из онога што је било, да иду у сусрет оном што ће бити, али и да се суочавају са актуелним проблемима. Практична политика би морала да понуди људима достојанственост и у суровим околностима, али и да мења околности тако да се преживљавање трансформише у бољи, квалитетнији живот. Одговорном политиком која друштвене науке третира као савезника неопходно је спречити да се средња класа грађана даље уништава, јер она је везивно ткиво демократског друштва. Заједничка је одговорност науке, политике и грађанског друштва да култура и образовање као темељ модернизације друштва буду свима доступни, а не само малом броју богатих који за културу углавном нису ни заинтересовани, нити за њу имају времена због сталне трке за егзистенцијалним опстанком или увећањем материјалног добра.

Изградња отвореног и толерантног друштва у којем култура и образовање добијају престижни статус повољан је амбијент за стварање креативних генерација које ће бити носиоци конкурентне економије знања. Процес доживотног образовања и мобилност у образовању неопходни су састојци такве стратегије.

Модернизација политике и политичких странака – повратак поверења

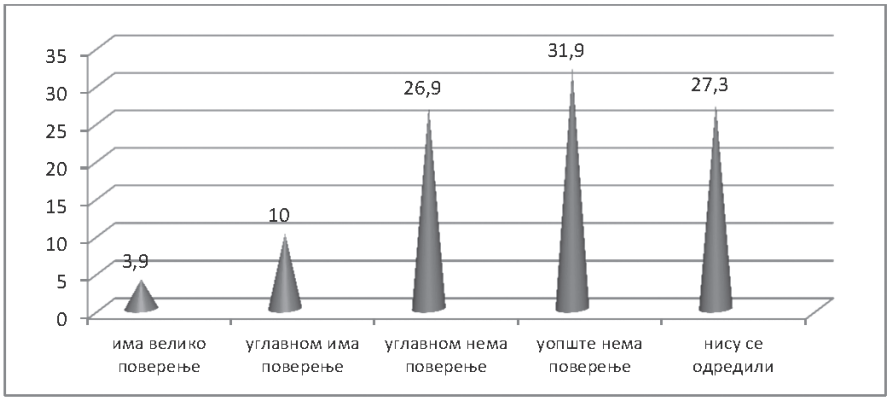
Нуспроизвод недемократске политичке културе јесте неповерење у идеју расправе, размене идеја, институционално деловање. Тај нуспроизвод пак утиче на отпор демократској политичкој култури, што све заједно ствара један зачарани круг ауторитарности и подаништва.

Криза поверења у демократију уопште, институције и демократске процедуре очигледно вуче корене из неповерења у политичке партије, које не само да су носиоци политичких процеса, него су у случају Србије, узурпатори политичког и друштвеног живота. Партијска подобност постала је мерило у свим друштвеним сферама нагризајући основне вредности и достигнућа савремених уређених држава, што све повратно утиче на однос грађана према демократији уопште, демократским процедурама и институцијама. И ту се отвара широки простор за оне који политичким елитама демагошки суп-

ротстављају народ, репрезентативној демократији непосредно спровођење народне воље, а институцијама вођу који разуме народ.[11]

Поверење у политичке партије у Србији на веома је ниском нивоу. Судећи према резултатима емпиријског истраживања изгледа да поверење у странке имају само чланови странака. Свега 13,9% испитаника има поверење у политичке партије, од којих 3,9% има велико поверење, а 10% углавном има поверење. Апсолутна већина грађана нема поверења (31,9% уопште нема и 26,9% углавном нема поверења). Остали, 27,3% нису се одредили.[12]

Поверење у политичке странке

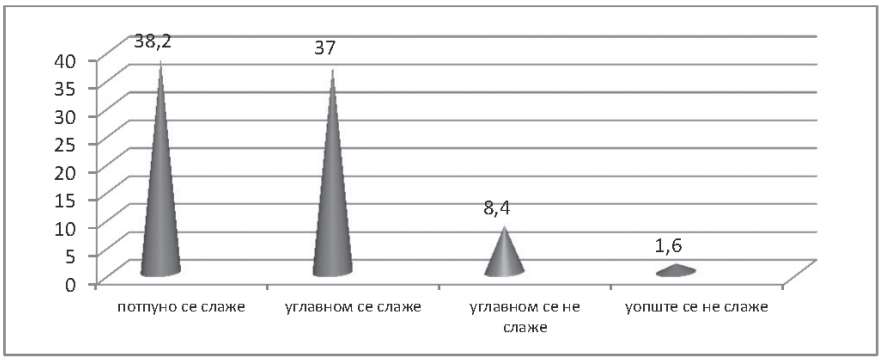

Истраживање Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука показује да се чак три четвртине грађана Србије слаже са тврдњом да **већини политичара није стало до народа** (38,2% њих се потпуно слаже, док се 37% њих углавном слаже са том тврдњом). Свега 10% се не слаже с том тврдњом; 1,6% се уопште не слаже, док се 8,4% углавном не слаже. Овакав налаз указује на веома озбиљан потенцијал за развијање популистичког дискурса и пласирање популистичких порука.

11 Chantal, Mouffe, *Agonistics: Thinking the World Politically* (London: Verso, 2013)

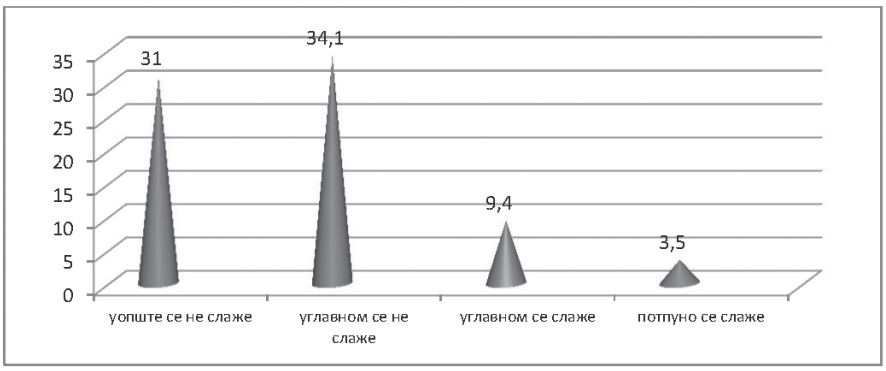
12 „Јавно мњење Србије", *Истраживање јавног мњења Србије 2017* (Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, 2017).

Већини политичара није стало до народа

Слично је и са тврдњом да се **већини политичара може веровати** – 65,1% се не слаже с том тврдњом (31% се не слаже уопште, а 34,1% се углавном не слаже са овом тврдњом). Са тврдњом се слаже 13,2% (3,8% потпуно се слаже и 9,4% углавном се слаже).

Већини политичара се може веровати

"Не припадам ни једној странци", постала је фраза приликом упознавања, лозинка за легитимисање у јавној и приватној сфери. Политика је захваљујући онима који је доживљавају и користе као средство за постизање сопствених циљева, а не као часну дужност бављења општим добром, од професије намењене онима са највећим врлинама, постала у перцепцији великог броја грађана, уточиште за хуље, преваранте и лопове. На странкама је да сопственим примером

утичу на промену става у односу на странке. То ће бити најбоља кампања коју може да уради за повратак разочараних и придобијање нових бирача у циљу суштинских промена у друштву.

У друштву неразвијених институција и недостатка пуне владавине права тренд срозавања угледа етаблираних странака и пораст броја неформалних политичких покрета и удружења грађана не може бити позитиван. Нема успостављања либералне демократије без етаблирања политичких странака као носилаца политичког живота. Можда ће такав тренд у развијеним друштвима представљати мотив и инспирацију за еволутивни корак напред, али у земљама нелиберале демократије он је препрека развијању демократског друштва либералних вредности.

Између опасног тренда опште сатанизације странака и потребе за грађанским ангажовањем оних који у странкама виде генератора негативних појава у друштву налази се огроман простор реформи који би те трендове доводио у друштвени склад. Уставне реформе би требало да омогуће старање ефикасне поделе власти, пре свега независно правосуђе, а потом и одговарајући изборни и политички систем, територијалну организацију друштва, што би све скупа омогућило складније друштво, друштво без политичких монопола и простора за маргинализацију великих социјалних група. [13]

Члан 5, став 1, *Устава Србије* каже: „Јемчи се и признаје улога политичких странака у демократском обликовању политичке воље грађана", али такође у ставу 5 и то да „политичке странке не могу непосредно вршити власт, нити је потчинити себи".[14] Устав је, дакле, утврдио да су странке носиоци политичког живота, али се то у пракси често претвара у узурпацију власти и јавних функција. Насупрот томе, политичке странке би требало да на сопственом примеру покажу како држава треба да изгледа. Утврђивање јасних критеријума за мерење унутрашње демократичности потребно је политичким странкама, али и бирачима и симпатизерима и целокупној јавности како би се легитимисале као носиоци друштвених промена

Живот је натерао идеологе политичких партија да своје идеје, или бар полазне програмске основе прилагоде стварности. Тако су се социјалдемократе "либерализовале", а либерали и конзервативци "социјалдемократизовали". Отуда је лакше објаснити како странке

---

13 Zoran Lutovac, "Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji", u *Urušavanje ili slom demokratije,* ur. Ilija Vujačić i Bojan Vranić (Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka, 2016), 219–239.

14 *Устав Републике Србије*, члан 5.(Београд: Службени гласник), 2006.

идеолошки лутају лево-десно у потрази за гласачима уместо да нуде јасно профилисане идеје о томе какво друштво желе да граде. У трагању за одговорима на свакодневна животна питања „центар" и простор око њега је постао све насељенији, док су се крајње политичке опције углавном надметале у популизму и "патриотизму".

Лоше организована држава и јавне службе као и нефункционална привреда уз недемократску политичку културу и узурпацију власти, корупцију и монополе – утичу на то да грађани са зебњом гледају на будућност и постају апатични. Србији је, насупрот томе, потребна нова енергија заснована на знању и образовању.

Више нема времена да се иде споро тим путем. Да би дошло до неопходног убрзања, најпре је потребно у сфери политике извршити реформу *политичког система*. *Странке* имају и највећу одговорност да се то деси. Потребне су нам толерантне и модерно организоване странке са лидерима који личним примером показују шта је посвећеност општем добру и одговорност за јавно делање и изговорене речи. Отуда је важно да одговорни, образовани и посвећени општем добру добију праву прилику. Да бисмо мењали систем, неопходно је да мењамо све што је потребно: од начина размишљања до институција и закона. А странке ће се најпре мењати ако се промени *изборни систем* који ће тражити непосреднију везу између бирача и оних који би требало да их представљају.

Социјални контекст, али и међународно окружење не олакшавају тај посао.[15] Партије и партијске политике се мењају. Последња декада је и на међународном плану показала потпуни крах поверења у етаблирану политику.[16] Центристичке и посебно леве партије суочиле су се са драстичним губицима зато што су очекивања од њих била велика, зато што су се оне заснивале на универзалним вредностима правде, солидарности, толеранције и сматрају се одговорнијим од оних које о томе нису много говориле. Странке деснице и радикалне деснице, које у доба кризе посежу за економистичким одговорима на политичка питања и кривце за лоше стање траже у опасним (нежељеним) другима, показују раст подршке, али ће се и оне врло брзо суочити са глобалним проблемима концентрисања

15 Stefan Roberto Foa and Yascha Moun, "The Danger of Deconsolidation" *Journal of Democracy* Number 3, Volume 27, (2016): 5–17.

16 David Lye, „The Fourth Industrial Revolution and Challenges for Government", February 2, 2017, Преузето 30.08.2017. http://www.brinknews.com/the-fourth-industrial-revolution-and-challenges-for-government/

економске и политичке руке малог броја људи неосетљивих за праведнију прерасподелу друштвеног богатства и стварање праведнијег друштва.

Друштвене науке су моралној и професионалној обавези да понуде моделе за реформу друштва, да траже и нуде најбољи изборни и политички систем да подстичу изградњу политичке културе и владавине права, а на политичким актерима је, пре свега политичким странкама, да оно што је најбоље за друштво претварају у практичну политику. Покретачка снага за бољу Србију могу бити појединци и странке које својим примером могу да инспиришу и својим делањем да мењају оно што је потребно. Посао није лак јер је неопходно наћи равнотежу између либералних и демократских вредности у процесу трансформације политичке заједнице и друштва.[17] Улога политикологије и друштвених наука је да усмеравају друштвена кретања у правцу општег добра и, све чешће, да помажу у креирању стратешких циљева па и јавних политика усмерених ка том циљу.

Демократизација демократије – грађани као активни политички и друштвени актери

„Демократизација демократије" већ је на дневном реду развијених и успешних држава.[18] Она подразумева ширење поља достигнутих права и слобода и укључивање што ширих слојева друштва у политички и друштвени живот и као таква легитимни је политички циљ и оних који су тек на путу ка економски и политички развијеној заједници.

Тренд у развијеним демократским државама је да све већи број грађана сматра да је демократски политички систем лош или врло лош пут за земљу тако да неки аутори говоре о опасности деконсолидације демократије (the Danger of Deconslidation), поготово ако се узме у обзир чињеница да је она израженија код млађе популације.[19]

У Србији демократијом није задовољно 60,6% грађана. Од тога 13.5% није уопште задовољно, а 47,1% није задовољно како

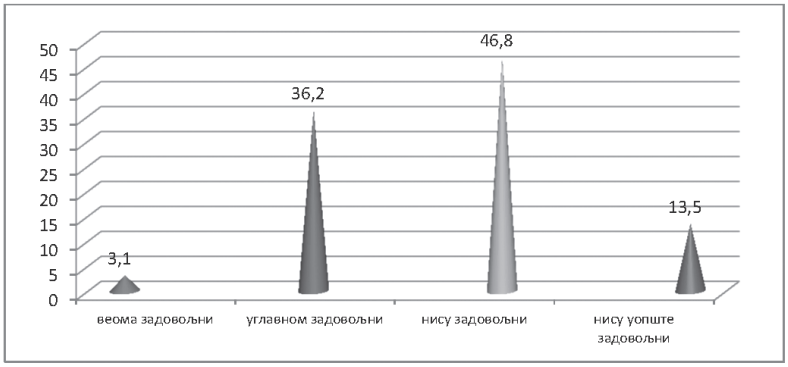
17 Zoran Lutovac, "Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji", u *Urušavanje ili slom demokratije* ur. Ilija Vujačić i Bojan Vranić (Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka, 2016), 219–239.

18 Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari* (Podgorica: CID, 1999).

19 Roberto Stefan Foa and Yascha Moun, "The Danger of Deconsolidation" *Journal of Democracy* 3(2016), 5–17.

функционише демократија у Србији. На другој страни, свега 3,1% грађана је веома задовољно, а 36,2% углавном задовољно.

Задовољство демократијом у Србији

Са тврдњом да у демократији сви превише причају уместо да ефикасно доносе и спроводе одлуке слаже се натполовична већина испитаника (53,5% од којих 28% потпуно и 25,5% се углавном слаже). Свега 16,8% њих се не слаже с том тврдњом (од којих 5,8% уопште и 11% углавном).

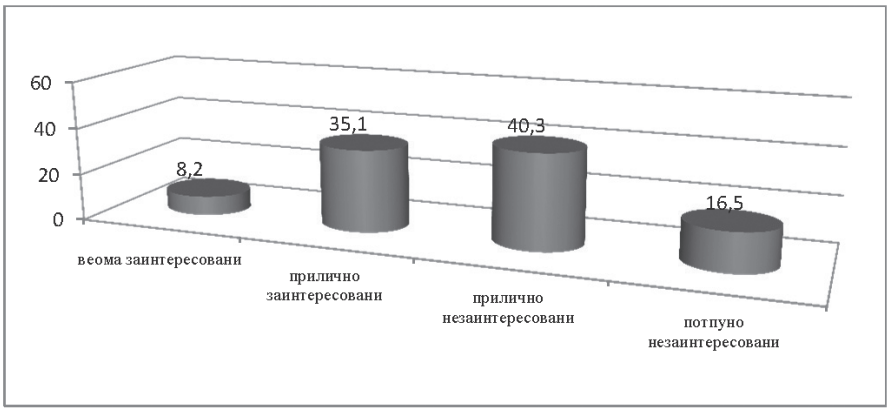
Половина испитаника није се одредила када је у питању тврдња да у демократији економија лоше функционише (24,9% њих се слаже с том тврдњом, а 25,4% се не слаже), а релативна већина (42,5%) се није одредила о томе да демократија није добра за одржавање реда (1/4 се слаже с том тврдњом, док се 1/3 испитаника не слаже).

Ипак, апсолутна већина грађана се слаже са тврдњом да демократија можда има проблема, али је боља од било ког другог облика владавине (58,2% се слаже с том тврдњом од којих 22,9% се потпуно слаже, а 35,4% углавном се слаже). Начелно гледајући, грађани су релативно већински против тога да уместо скупштине влада јак вођа (42% наспрам 26,7% оних који би се сложили с тим), међутим искуство нам говори да су за такву склоност конкретних лидера имали разумевање нарочито 90-их година 20. века.

Већ поменуто Истраживање јавног мњења бавило се, између осталог, и заинтересованошћу грађана за политику. Више од половине испитаника исказало је незаинтересованост за политику (56,8% – 16,5% потпуно незаинтересованих и 40,3% прилично незаи-

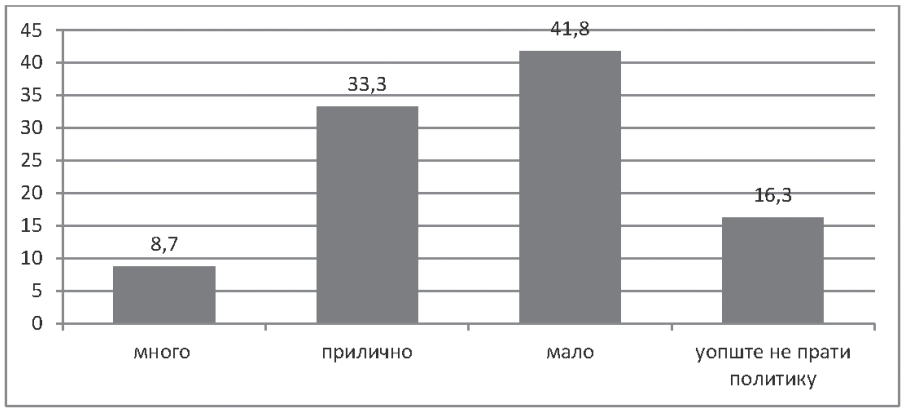
нтересованих). За политику је заинтересовано 43,3%, од којих 35,1% прилично, а 8,2% веома заинтересованих.

Заинтересованост за политику

На питање **са колико пажње пратите политику преко ТВ-а, радија, новина или интернет**а – 58,1% њих спада у оне који би се могли сврстати у групу незаинтересованих: мало прати (41,8%) или уопште не прати (16,3%) политику. На другој страни 33,3 прилично и 8,7% много прати политику по сопственој процени.

Са колико пажње пратите политику преко ТВ-а, радија, новина или интернета

Чак 44,6% испитаника сматра да се **разуме у најважније политичке проблем**е, док свега 18,8% њих сматра друкчије. Прилично је велики проценат (36,7%) оних који не дају процену у том смислу.

Налазимо се у тешкој економској и друштвеној ситуацији и то ништа није ново. Ретки и кратки су били периоди када се у Србији живело добро. Ретки су, такође, и историјски пасажи када се развијала демократска политичка култура, када се поштовала и уважавала политичка слобода другог. Оно што овај историјски тренутак чини посебним јесте да почетком 21. века, када се људска права и слободе у слободном свету третирају као опште прихваћено јавно добро, у Србији се она релативизују, условљавају, инструментализују. То су одлуке које зависе од нас непосредно, не од наше тешке економске и социјалне ситуације него од друштвеног консензуса, од наше спремности да вредности, за које се вербално и програмски залажемо, претварамо у деловање.

По природи ствари, и власт и опозиција и грађани ван странака – требало би да су на истом послу, на послу изградње демократског друштва и владавине права, друштва у којем политички противници неће бити лични и државни непријатељи, друштва у којем носиоци власти себе неће стављати изнад свих институција, а у моралном смислу ‑ изнад свих људи, политичке културе у којој сопствено мишљење неће сматрати мером свих ствари. Ако нема политичких слобода, ако нема слободних медија и медијског простора за другачије мишљење, онда нема кључних претпоставки за демократско друштво. Интелектуална елита је дужна да укаже на оно што просечан човек не може и не мора да види када се погоршају услови за остваривање слободе изражавања. Дужност интелектуалаца је да не прећуткују дефектне друштвене појаве, а друштвених наука да указују на узроке и последице таквих појава.

Завршно разматрање

Модерном грађанском друштву нису потребне велике вође, нису потребни праведници, већ правда. Оно тражи снажне и делотворне институције, у којима власт мора бити омеђена јасним границама, подложна критици и контроли. Низак стандард и незапосленост, које сами грађани означавају као највећи проблем, уз ограничену слободу говора и неразвијену владавину права, постају обесхрабрујући проблем друштва онда кад им се придруже апатија и

резигнираност грађана. Погубна је по здравље друштва равнодушност, апатија и повлачење у приватни простор, губљење интересовања за друштвена питања грађана. Србији је потребна ангажована наука, ангажовани интелектуалци, ангажовани грађанин, грађанин који је у стању да сумња, пита, контролише и тражи одговорност.

Отуда су потребне свеже идеје и ангажовани грађани како би се социјална енергија креативно каналисала ка суштинским променама друштва. Један од кључних проблема с којима се суочавају грађани јесте осећај да немају могућност утицаја на друштвене промене. Иза осећаја да оно што му се дешава у животу јесте изван његове контроле, може се крити потреба да се оправда властити лош положај или тражење изговора за пасиван приступ друштвеним и личним проблемима, међутим тај осећај може бити резултат стварног положаја у друштву у којем нема институционалних канала грађанског утицаја или тек оправдање за личну инертност и неангажовање у друштвеној сфери. На друштвеним наукама је, а посебно на политикологији, да укажу на то какве су нам државне и друштвене институције, какво је грађанско друштво, а каква улога и место појединца у таквом друштву како бисмо отклањали узроке апатије, друштвене аномалије и подстицали ангажованост појединаца зарад бољитка целог друштва.

Више него икад, Србији је потребно хладно сагледавање стварности, самокритика и критика које ће храбро означити грешке које смо као друштво чинили и указати на политички правац којим би требало да идемо. Самокритичност представља саму срж европског културног идентитета којем, са свом својом посебношћу, и сами припадамо, али резигнација и апатичност могу самокритичност да претворе у самопрезир који је разоран по друштво и политичку заједницу. Та резигнација и апатичност нису само последица тешког живота, оне се генеришу и међу интелектуалним и политичким елитама које не дају праве одговоре на друштвене проблеме.

Да бисмо постали аутентичне личности на индивидуалном плану и модерно друштво на политичком, потребно је да као грађани слободно артикулишемо ставове и утичемо на стварање јавних политика. Одговоре на питање који су оптимални оквири за друштво у којем ће тако нешто бити могуће, требало би да дају не само политичари, него и политиколози и друштвене науке уопште

ЛИТЕРАТУРА

„Јавно мњење Србије“, *Истраживање јавног мњења Србије* 2017, Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, 2017.

Лутовац, Зоран. „Приступачност аудио визуелног садржаја особама са инвалидитетом у контексту људских права“. *Зборник Матице српске за друштвене науке,* 159–160 (2016): 859–875

Лутовац, Зоран. *Српски идентитет у Црној Гори*. Београд: Институт друштвених наука, 2015.

Устав Републике Србије, Београд: Службени гласник, 2006.

* * *

Dal, Robert. *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID, 1999.

Diamond, Larry. *Developing Democracy: Towards Consolidation*. Baltimore: The John Hopkins Univerity Press, 1999.

Foa, Roberto Stefan and Moun, Yascha. “The Danger of Deconsolidation” *Journal of Democracy* 3 (2016): 517.

Hesel, Stefan i Edgar Moren. *Put nade*. Beograd: Hedone, 2012.

Lutovac, Zoran. "Evropska unija i ishodi demokratizacije u Srbiji". U *Urušavanje ili slom demokratije*, urednici Ilija Vujačić i Bojan Vranić, 219-239. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.

Lutovac, Zoran. „Izgradnja političkog i ustavnog identiteta samostalne Srbije“. U *Ustavi u vremenu krize : postjugoslovenska perspektiva*, urednici Milan Podunavac, Biljana Đorđević, Beograd : Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, 2015

Lye, David. „The Fourth Industrial Revolution and Challenges for Government“, (February 2, 2017). Преузето 30.08.2017. http://www.brinknews.com/the-fourth-industrial-revolution-and-challenges-for-government/

Mouffe, Chantal, *Agonistics: Thinking the World Politically*, London: Verso, 2013.

Vukotić, Veselin, ur. *Globalizacija i izolacionizam*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, 2017.

POLITICOLOGICAL VIEWS OF SERBIA DEALING WITH ITS OWN ANDGLOBAL CHALLENGES

Zoran Lutovac

Summary Serbia, as a country in the transformation toward liberal democracy, which is also on the road to European integration, faces at the same time with a number of problems and the answers to them should offer social sciences. We are looking for rational responses to national issues and effective answers to everyday questions of life. Social sciences have a responsibility to be instigators, the engine in the process of transformation, controllers of political and social processes, and correctors of deviant social phenomena. Our society needs not only a comprehensive economic, political and social reform, but the reform of political thought, the reform of paradigm that underpins our knowledge and education, our culture and morality. At the same time, while we deal with the problems of economic growth, unemployment and low living standards, we should have in mind that people are not statistical data and objects, but human beings endowed with intelligence, spirituality and emotion. Proceeding from this, it is essential that political science and other social sciences contribute to the struggle for modernization of society, state and economy.

Keywords: Political Science, Social Sciences, Serbia, Transformation, Modernization

МОРАЛНО БИОПОБОЉШАЊЕ: ШИРИ И ДАЉИ ПОГЛЕД КРОЗ ПАРАДИГМУ ОКСИТОЦИНА

ВОЈИН РАКИЋ*

Сажетак У овом раду разматрају се и критички процењују предности и недостаци потенцијалних биомедицинских средстава за морално побољшање. Износи се аргумент да окситоцин и још неки побољшивачи имају одређене потенцијале, али да је неопходно разјаснити наше схватање тога шта је морално пожељно. Ово разјашњење представља когнитивни подухват у коме сами морални побољшивачи немају никакву улогу. Но, морално побољшање биомедицинским средствима (или "морално биопобољшање") мора да постане пројекат од суштинског значаја за човечанство. То је подухват у оквиру кога бисмо морали да удружимо наше когнитивне способности (разумевање тога шта значи бити добар) и нашу мотивацију (одговарајуће понашање: заиста бити добар). Овакав спој је могућ само ако се подвргавање моралном биопобољшању заснива на нашој добровољној одлуци.Уколико би оно било обавезно, тада би наше когнитивне способности укључене у доношење морално релевантних одлука постале излишне. У том случају, морали бисмо и да преиспитамо оно што доживљавамо као властиту "слободну вољу" у доношењу таквих одлука. Алтернатива у виду начелног одбацивања моралног побољшања представља погрешан приступ, зато што се тиме а приори одбијају могућа средства (тренутно постојеће биотехнологије или оне које тек треба да развијамо) која би нас могла учинити бољима. Треба да употребљавамо и усавршавамо постојеће технологије моралног биопобољшања, попут окситоцина, као и да тежимо развијању нових могућности моралног побољшања биомедицинским средствима.

Кључне речи: морално биопобољшање, окситоцин, предности, недостаци, когниција, мотивација, принуда, слободна воља, конатус.

* Институт друштвених наука, Београд

1. **Окситоцин и морално биопобољшање: предности**

Циљ овог рада је да се систематски изложе предности и недостаци моралног биопобољшања, користећи окситоцин као парадигматичан пример, као и да се предложи тип побољшања који би најбоље изашао на крај са приговорима. Идеју моралног биопобољшања последњих година су највише развили Персон и Савулеску (нпр. Persson and Savulescu 2008, 2012, 2013). Стога ће се знатан број аргумената које излажем у овом тексту ослањати на њихове радове, иако се моје гледиште у многим погледима разликује од њиховог. Шта су, укратко, главне предности окситоцина као моралног побољшивача?

1. Према резултатима различитих истраживања, окситоцин би требало да подстиче емоционално повезивање уопште, одређене облике когниције, романтичну блискост, верност, друштвено прихватљивије понашање код зависника и особа са аутизмом, као и великодушност, а да агресију држи под контролом. Емоционално везивање је суштинско за развој емпатије, која подстиче алтруизам као врло важан фактор за моралност. "Златно правило" – поступај према другима онако како желиш да они поступају према теби – представља сажету формулу алтруизма. Речено на најконцизнији могући начин: окситоцин подстиче емоционално повезивање, емоционално повезивање јесте темељ емпатије, емпатија је у основи алтруизма, а алтруизам је суштински део моралности – следствено томе, окситоцин има потенцијал да нас учини бољим људима.

2. Окситоцин ублажава страх и подстиче осећања задовољства, сигурности и спокојности у друштву партнера, па тиме доводи до повећаног поверења (Theodoridou et al. 2009, Lane et al. 2013). Такође утиче на оне области у мозгу које су повезане са контролом понашања и анксиозношћу. Осећања задовољства, поверења, смирености и сигурности смањују потенцијал за агресивно понашање, а боља контрола над агресивним испадима често се повезује са морално адекватним понашањем. Према томе, више поверења обично подразумева мање агресије, што нам може помоћи да постанемо боље особе.

Изложићемо један пример како окситоцин повећава поверење, што је показано следећим експериментом: када су испитаници препричавали неки негативан догађај, они који су инхалирали окситоцин, били су склонији да са другима поделе она сећања која су им

емоционално важна и болна (Lane et al. 2013). Пошто је спремност да се открију емоционално болни доживљаји показатељ поверења, резултати овог експеримента могли би да поткрепе тврдњу да окситоцин повећава поверење и да би стога могао бити употребљен као средство за морално побољшање.

3. Окситоцин утиче и на наше когнитивне функције повезане са поверењем. На пример, код здравих мушких испитаника који су инхалирали окситоцин запажена је повећана способност памћења људских лица, нарочито оних са срећним изразом (De Oliveira et al. 2007, Guastella et al. 2008). Инхалирање окситоцина повећава и нашу склоност да изразе лица тумачимо као изразе лица људи у које се може имати поверење (Theodoridou et al. 2009). Једно могуће објашњење јесте да окситоцин умањује бојазан да ћемо бити преварени у друштвеним контактима (Baumgartner et al. 2008). Већ смо поменули да више поверења често подразумева мање агресије, а самим тим и морално прикладније понашање.

4. У неким истраживањима установљена је корелација између високих нивоа окситоцина у плазми и романтичног везивања, што би могло имати импликације за моралност нашег понашања. На пример, уколико је љубавни пар дуже време раздвојен, могуће је да се повећа страх од преваре, а недостатак физичке блискости тај страх може да појача. Уколико верујемо да постоји ризик да будемо преварени, можемо бити склони да узвратимо истом мером. Но, такав поступак није морално исправан будући да би вероватно повредио нашег партнера/партнерку. Овде би окситоцин могао да буде од помоћи, јер би утицао на смањење забринутости код оба партнера током периода њихове раздвојености (Marazzati et al. 2006).

5. Неке студије показују да би окситоцин могао да има улогу у подстицању верности код моногамних парова. У једној од тих студија установљено је да је интраназално уношење окситоцина навело мушкарце који су у моногамним везама да при првом сусрету са неком привлачном женом повећају раздаљину између себе и ње за десет до петнаест центиметара. Код мушкараца који нису у вези није примећено да су повећавали ту раздаљину (Scheele at al. 2012). Ово наговештава да би окситоцин могао да стимулише верност, а верност се често доводи у везу са моралношћу. Отуд би окситоцин и у овом смислу могао повољно да утиче на моралност нашег поступања.

6. Окситоцин има улогу у спречавању или кориговању мо-рално неприкладног понашања код одређених типова пацијената. На

пример, он смањује праг толеранције на многе супстанце које изазивају зависност, укључујући алкохол и разне опијате, а такође ублажава апстиненцијалне симптоме након престанка узимања ових супстанци. Код зависника постоји повећан ризик да ће се понашати неморално не би ли током апстиненцијалних криза дошли до супстанци које су им потребне, а нису им доступне. Окситоцин може да смањи вероватноћу таквог понашања (McGregor and Bowen 2012). Према неким прелиминарним истраживањима од окситоцина могу имати користи не само зависници већ и аутистичне особе. Наиме, ова истраживања указују да аутистични пацијенти, након интраназалног третмана окситоцином, испољавају социјално прихватљивије понашање (Andaria et al. 2010).

7. Најзад, изгледа да окситоцин има утицаја и на великодушност, која се обично сматра морално пожељном особином. Доказ за ову тврдњу нуди "игра ултиматума". Игре ултиматума се користе у економским експериментима у којима два играча треба да одлуче како да поделе одређени новчани износ. Играч А предлаже како да се износ расподели између њега и играча Б. Играч Б може да прихвати или одбије ову понуду. У случају да је одбије, ни један ни други играч не добијају ништа. Ако играч Б прихвати понуду, новац се дели према предлогу играча А (Rakić 2014a). У једној верзији ове игре испитаницима није речено коју ће улогу добити. Показало се да је окситоцин повећао њихову великодушност за осамдесет посто (Zak et al. 2007)[1]

[1] У овом контексту се питање великодушности испоставља као доста сложено. На пример, осим донирања новца, људи могу и да "донирају" своје време у хуманитарне сврхе, кроз волонтерски рад. Овакво ангажовање би могло да буде прецизнији индикатор великодушности него што је то давање новца (Brooks 2005: 205). Осим тога, још увек није сигурно који биолошки механизам је одговоран за великодушност и какву улогу алтруизам игра у њеном испољавању. Зак и сарадници (2007) утврдили су да алтруизам *не* повећава великодушност.
Резултати разних игара сугеришу да окситоцин, осим што утиче на великодушност, такође има улогу у повећању поверења и смањењу страха, *али само под одређеним околностима*. У ризичној игри инвестирања, "игри ултиматума", испитаници којима је дат окситоцин показивали су висок ниво поверења двоструко чешће од испитаника у контролној групи. Испитаници којима је речено да ову игру играју са компјутером нису реаговали на исти начин, што нам говори да окситоцин није само смањио аверзију према ризику (Kosfeld et al. 2005).

2. Окситоцин и морално биопобољшање: недостаци

Овде ћу навести могуће недостатке примене окситоцина у сврху моралног побољшања и продискутовати их. Неки од тих недостатака односе се и на друге постојеће или потенцијалне моралне биопобољшиваче:

1. Особине на које повољно утичу окситоцин и други тренутно доступни облици моралног биопобољшања нису једине особине релевантне за моралност. Заправо, ради исправног моралног деловања оне морају да буду удружене са другим диспозицијама, диспозицијама које су понекад некомпатибилне са емпатијом, поверењем и одсуством агресије. На пример, треба ли појачати емпатију судије у ситуацији када одлучује како да пресуди опасном серијском преступнику? Да ли би аверзија према директном наношењу штете другима требало да нас наведе да жртвујемо пет недужних живота у мисаоном експерименту познатом као "проблем трамваја"[2]? Да ли би требало да повећамо поверење до те мере да постанемо жртве оних који желе да нас искористе? Треба ли да сузбијамо све агресивне импулсе када видимо како неко злоставља дете? Пошто су одговори на ова питања вероватно одрични, можемо да закључимо да моралност, осим ако је схватамо веома уско као емпатију, захтева више од онога што тренутно постојећа средства моралног биопобољшања, укључујући окситоцин, могу да нам понуде. Заправо, моралност није насумично повећање емпатије, поверења и великодушности, те умањење ратоборних импулса, већ подразумева успостављање равнотеже између ових фактора и осећаја за правичност, оправдану одмазду и одговарајући ниво агресивности.

2. Постоје неки докази да окситоцин охрабрује етноцентрично понашање, будући да под његовим утицајем поверење и емпатија према припадницима исте групе иду упоредо са неповерењем и одбацивањем оних који не припадају тој групи. Према томе, окситоцин у неким случајевима може подстаћи ксенофобично понашање

[2] Једна од верзија овог мисаоног експеримента са трамвајем је следећа: трамвај у покрету убиће петоро људи који леже везани за шине и не могу да се помере. Ви можете помоћи, а све што је потребно јесте да повучете полугу и преусмерите трамвај на други колосек, те тако спасете петоро људи. Међутим, ту се јавља проблем. Неко лежи на колосеку на који можете преусмерити трамвај, а немате времена да ту особу упозорите. Ако повучете полугу, спасавате пет особа али тиме активно учествујете у убиству једне. Различити морални проблеми искрсавају када размишљамо о томе који правац деловања је морално оправдан.

и друге облике непријатељског понашања према особама и групама које се разликују – хетерофобију (DeDreu et al. 2011). У том смислу, он не подстиче увек емпатију.

Ово сазнање је у складу са потврдом да окситоцин појачава емпатију у контексту предвидљивих надражаја али да истовремено може да изазове дефанзивно понашање као одговор на непредвидљиве надражаје. Према томе, окситоцин поспешује просоцијално понашање након што је успостављен иницијални однос према некоме, али не подстиче нужно такво поступање према непознатима (Wathes et al. 1982)[3].

3. Повећано поверење и емпатија у одређеним ситуацијама могу представљати претњу нашој безбедности. Уколико смо изложени некој опасности, оно што нас штити јесте страх. У том погледу, поверење и емпатија нису адаптивне особине (Wathes et al. 1982). Са друге стране, страх и анксиозност такође могу бити неадаптивни јер се често налазе у основи неких психолошких поремећаја. Према томе, улога окситоцина и других супстанци које појачавају емпатију, поверење и друштвено везивање може бити и адаптивна и неадаптивна, у зависности од контекста.

4. Постоје сумње у ваљаност различитих истраживачких закључака о доприносу окситоцина подстицању пожељних социјалних емоција. На пример, одређени експерименти, који су показали да окситоцин повећава поверење, нису након тога успешно поновљени. Лејн и колеге образлажу да резултати два неуспела понављања првобитног експеримента недвосмислено искључују тезу да окситоцин има велики утицај на појачавање поверења, те указују на то да или он уопште нема ефекта, или да има незнатног ефекта, који се не може детектовати на малом узорку (Lane et al. 2015: 1). Осим тога, у неким радовима присутне су и знатне резерве у погледу тога може ли уопште инхалирани окситоцин да утиче на мозак, то јест, да су концентрације окситоцина у крви релевантне за мозак (Leng and Ludwig 2016: 243–50).

---

[3] Треба поменути, међутим, да окситоцин изгледа увећава поверење не само према онима који су нам већ блиски и драги, већ и онда када не постоје разлози за неповерење. У једној од варијанти "игре поверења", учесници су поступали као "инвеститори", одлучујући колико ће новца дати "поверенику". Повереник је описиван као поуздан, непоуздан или неутралан. Учесници који су инхалирали окситоцин нису давали више новца непоузданом поверенику (Mikolajczak et al. 2010). Изгледа да ово имплицира да окситоцин увећава поверење само онда када нема разлога за неповерење (видети Cardoso et al. 2013).

5. Има важних изузетака у односу на Закове закључке о примени окситоцина у моралном побољшању. Зак и сарадници (2007) извели су експеримент са следећом варијантом "игре поверења": једној групи испитаника дали су окситоцин и упоредили је са контролном групом која није примила окситоцин. Ниво поверења мерен је према износу новца коју су испитаници у игри ("инвеститори") били спремни да повере другој особи ("поверенику"). Износи су били већи код инвеститора који су инхалирали окситоцин. Испоставило се да је велики број "инвеститора" био спреман да "повереник" да сав свој новац. Осим тога, окситоцин је повећао и спремност "повереника" да врате новац који им је дат.

Али, збило се и следеће: око пет посто испитаника није показало никакву реакцију ни на указано поверење ни на стимулацију окситоцином. Они или нису лучили окситоцин након што им је поверен новац другог испитаника, или нису узвраћали када је окситоцин био присутан. Зак је ове испитанике означио као "безусловне не-узвратитеље" или "девијантне особе" – особе које ће узети новац и задржати све за себе. Утврдио је да такви људи без икакве сумње представљају мањину код које су присутне психопатске црте личности.[4] Иако је реч о мањини, онда су то управо они људи којима је најпотребније морално биопобољшање, а за које је најмање вероватно да ће му се добровољно подвргнути.

6. Такође се износе аргументи и да окситоцин појачава *све* социјалне емоције. Наиме, постоје докази да инхалирање окси-тоцина може повећати завист и наслађивање туђом несрећом (тзв. "*Schadenfreude*") (Shamay-Tsoory et al. 2009). Завист не сматрамо морално пожељном диспозицијом. Поред хетерофобије, завист је још једна морално непожељна особина коју би окситоцин могао да подстакне.

7. Улога окситоцина у сврху когнитивног побољшања још није прецизно утврђена (Kosfeld et al. 2005; Baumgartner et al. 2008). Постоје разне претпоставке о његовој потенцијалној улози у учењу, према којима окситоцин олакшава социјално стимулисано учење које зависи од амигдале (види нпр. Hurlemann et al. 2010). У појединим ситуацијама, међутим, окситоцин се показује неповољним по когнитивне функције, дакле, функционише као "когнитивни погоршивач". Показало се и да давање окситоцина директно у крвоток слаби неке функције учења и памћења (Сингер et al. 2008). На

[4] Видети: http://www.theguardian.com/science/2012/jul/15/interview-dr-love-paul-zak; приступљено 20. јула 2017.

пример, систематско давање окситоцина може да смањи капацитет за сећање одређених непријатних искустава (Gimpl and Fahrenholz 2001).

8. Игре које би требало да представљају доказ да окситоцин и друге супстанце, попут серотонина, утичу на нас тако да се понашамо мање или више морално одговорно, саме по себи су подложне двосмисленим тумачењима. Рецимо, морално је упитан утицај окситоцина на прихватање нефер понуда у "игри ултиматума". Питање је да ли би повећана емпатија, која доводи до прихватања нефер понуде, могла бити морално оправдана.

Подробније ћемо размотрити први наведени недостатак (1). Када је реч о "проблему трамваја", окситоцин може довести до исхода на који је више утицала емпатија, али тиме не нужно и до морално бољег понашања. Ако у овој игри одлучимо да не скренемо трамвај зато што нам повећана емпатија појачава одбојност према таквом поступку – то јест, ако нас то што смо инхалирали окситоцин чини мање склоним да активно наносимо директну штету – то не значи да смо нужно поступили на морално оправданији начин. Заправо, ако одлучимо да жртвујемо пет недужних живота, можда смо урадили нешто што је *мање* морално. Пример са трамвајем нам показује да емпатија понекад чак може бити у сукобу са морално исправним деловањем. Рецимо, уколико прихватамо утилитаристичко становиште, окситоцин би могао да нас усмери ка исходу који је мање моралан.

9. Понашање које је анализирано у овде описаним експериментима не јавља се на исти начин у контексту наших стварних живота. У реалним ситуацијама често се доносе важне одлуке које утичу на наше вредности, осећања, па напослетку и на наш идентитет. Ван експерименталног контекста, одлуке које доносе "играчи" не представљају пуку разоноду. Осим тога, то што задаци у лабораторијским условима наликују контекстима игре отежава развој емпатије и бриге за саиграча. У игри "проблем трамваја", рецимо, не морамо да размишљамо о кривици коју бисмо у стварности осећали зато што јесмо или нисмо скренули трамвај.[5]

Наше морално расуђивање приликом играња ових игара не мора нужно да има везе са тим *како заиста поступамо*. Игре не мере то како се понашамо, већ како мислимо да би *требало* да се понашамо. Заправо, ови експерименти се не дотичу онога што сам називао

[5] Захалан сам Херису Вајзмену на сугестијама у вези с неким деловима ове дискусије.

суштинским проблемом људске моралне егзистенције, а то је јаз између разумевања и мотивације, неусклађености нашег поступања и тога како мислимо да *треба* да поступамо (види: Rakić 2014a). Пошто се игре изгледа фокусирају на наша веровања о томе како би требало да се понашамо, из њих је проблематично изводити закључке о стварним поступцима.

10. Сценарио по коме би се људи добровољно опредељивали за морално побољшање није известан, будући да није јасно шта би их мотивисало на то. Поврх тога, они којима је морално побољшање најпотребније, вероватно му се неће добровољно подвргнути, јер те особе имају најлошији увид у своју моралну мањкавост. Према томе, улога свих биотехнолошких средстава као *добровољно* изабраних побољшивача је неизвесна, а окситоцин не представља изузетак. Са друге стране, на више места сам већ изнео аргументе зашто не би ваљало да морално биопобољшање буде *обавезно* (нпр. Rakić 2014a, 2014b, 2017a, 2017b).

3. Дискусија: куда даље?

Две врсте препрека

На основу свега што је до сада изложено, може се закључити да употреба окситоцина као моралног биопобољшивача има значајне потенцијале, али и да се суочава са озбиљним препрекама. Сада ћу се усредсредити на препреке и начине њиховог превазилажења. Уколико имамо идеју како да превазиђемо поменуте препреке, можемо рачунати како на окситоцин тако и на друге супстанце и технологије са одговарајућим учинком, као на средства моралног биопобољшања.

Постоје две врсте препрека када је реч о употреби окситоцина као моралног биопобољшивача. Прве су практичног типа, док друге припадају суштинским проблемима повезаним са нашим разумевањем моралности.

1. У претходном поглављу образлагало се да се практичне препреке односе на следеће проблеме: на етноцентрично понашање које окситоцин стимулише у одређеним околностима, потребу да се став поверења не проширује на појединце и околности што не завређују поверење, на неопходност уочавања разноликих дејстава окситоцина на моралност особа с одређеним типовима поремећаја

личности, те на чињеницу да у неким случајевима окситоцин може да стимулише завист, као и то да морамо имати на уму чињеницу да у неким околностима може да делује као когнитивни погоршивач (понекад има тенденцију да потисне аверзивна сећања). И, на крају, неопходно је узети у обзир чињеницу да треба наставити са даљим истраживањем утицаја окситоцина, а да нека текућа истраживање ваља поновити, уз свест да се експерименти с окситоцином као средством за морално биопобољшање обично изводе у контекстима игара а не у стварном животу.

Након набрајања свих ових практичних препрека, на први поглед може изгледати да је реч о непремостивим проблемима. Међутим, ти проблеми нису без решења, а после ближег разматрања увиђа се да се сви могу подвести под два типа околности. Прво, у многим случајевима недостаци окситоцина као моралног биопобољшивача односе се на изузетне околности – изузетне особе (нпр. оне са поремећајем личности) или изузетне реакције (*Schadenfreude* или когнитивно погоршање). Друго, експерименти који бацају сумњу на ефикасност окситоцина као средства за морално биопобољшање могу се, уопштено говорећи, усавршити (могуће их је поновити или осмислити тако да мање наликују контекстима игре). Заправо, *сви* практични проблеми односе се или на изузетне околности или на недостатке у изведеним експериментима. Управо зато ове тешкоће практичне природе у вези с употребом окситоцина као побољшивача не би требало да буду разлог одустајања од њега. Сасвим супротно – неопходно је суочити се са наведеним изазовима и решити потешкоће. Како ствари стоје, поменуте препреке нису непремостиве, нарочито ако имамо на уму улогу коју ће технологије биопобољшања по свој прилици имати у будућности.[6]

2. Суштински проблеми, а они се односе на наше разумевање моралности, далеко су озбиљнији од практичних проблема и нису повезани само са окситоцином већ и са другим супстанцама које делују као морални биопобољшивачи. Ти суштински проблеми односе се на само схватање моралности, нарочито у одређеним морално двосмисленим ситуацијама. Они не могу бити решени употребом супстанци које ће нас мотивисати да се понашамо моралније, с обзиром да не располажемо недвосмисленим схватањем о томе шта

[6] Ово је једна од теза где се не слажем са Херисом Вајзменом, који из неког разлога сматра да су тешкоће поменуте у овом раду непремостиве. Уз то, што ме још више изненађује, сматра да је морално биопобољшање већ достигло свој врхунац (Wiseman 2014, Wiseman 2015).

је уопште морално у таквим ситуацијама. Другим речима, ми не знамо који тип понашања би требало да подстичемо.

Надаље, понекад је реакција заснована на појачаној емпатији мање морална него реакција заснована на потреби за оправданом одмаздом или оној која проистиче из одређеног степена агресивности. Већ је поменуто како може бити морално оправдано испољити одређен ниво ратоборности према злостављачима деце уколико смо сведоци озбиљног малтретирања беспомоћног детета. Интраназално узимање окситоцина не би било од велике помоћи у таквим ситуацијама. Сасвим супротно, *више* окситоцина и тиме изазван нижи степен противљења и оштрине могу довести до повлачења, а самим тим до понашања које је *мање* морално у датим околностима.

Когниција

Показује се да изазов изложен у другом делу претходног поглавља није наш недостатак мотивисаности да будемо добри (са чиме морално биопобољшање потенцијално може да изађе на крај), већ двосмисленост на когнитивном нивоу (што се не може решити моралним биопобољшањем). Когнитивни проблеми захтевају решења из домена когниције. Другим речима, у морално двосмисленим ситуацијама наше (са)знање треба да нам помогне да одлучимо за шта да се определимо: за емпатију и алтруизам или пак за оправдану одмазду и разумно испољавање агресивности. Чињеница да се доношење таквих одлука збива на когнитивном нивоу није, међутим, аргумент против моралног биопобољшања. Оно што нам је потребно јесу одговарајуће (могуће појачане) когнитивне компетенције, које не искључују потребу за интервенцијом у домену мотивације, интервенцију засновану на употреби биопобољшивача.

Суочени са моралним дилемама, не бисмо ништа постигли ако бисмо потпуно одбацили морално биопобољшање (још једно неслагање са Wiseman 2014. и Wiseman 2015) или га учинили обавезним. Биопобољшање окситоцином, или другим супстанцама, није нешто што уместо нас може да одлучи о томе како пронаћи одговарајућу равнотежу између емпатије с једне стране, и оправдане одмазде и разложне агресивности, с друге стране. Нити може уместо нас да одлучи колико поверења треба да поклонимо одређеним особама или околностима. То можемо да учинимо ми, ослањајући се на наше знање. Захваљујући когнитивној способности можемо да разумемо

значење моралног добра. Међутим, да бисмо били у стању да поступамо у складу са нашим знањем, морамо да останемо слободни да одлучујемо како да поступамо. Стога би морално биопобољшање требало да буде добровољно. Уколико би било обавезно, не бисмо били у стању да разрешимо моралне дилеме са којима се суочавамо. Наше когнитивне компетенције не би биле нарочито корисне ако бисмо напросто били присиљени да се подвргнемо моралном биопобољшању.

Мотивација

Озбиљан изазов добровољном моралном биопобољшању је недостатак наведен под тачком 10: како мотивисати људе да се добровољно подвргну моралном биопобољшању, с обзиром на то да су они којима је такво побољшање најнеопходније углавном најмање вољни да му се подвргну. На другом месту сам образлагао да држава овде може да одигра важну улогу усвајањем позитивних подстицаја: увођењем регулатива што ће награђивати особе које одлуче да се подвргну моралном биопобољшању (Rakić 2014a: 250). Морално биопобољшане особе би могле плаћати мањи порез, имати на располагању додатна државна средства за школовање деце, добијати пензионе бенефиције и, опште узев, имати користи од правила која уводе позитивну дискриминацију (Rakić 2014a, 249)[7].

Иако сам и те како свестан проблема повезаних са концептом према коме морално непобољшане особе на политичким позицијама треба да донесу морално исправне одлуке усмерене ка подстицању моралног (био)побољшања, и даље сматрам да не постоји боља опција од добровољног моралног биопобољшања. Алтернативе јесу непостојање биопобољшања или обавезно биопобољшање, а обе могућности су мање пожељне од добровољног моралног биопобољшања.

Начелно одбацивање биопобољшања је погрешан приступ, с обзиром да се тиме *prima facie* одричемо употребе потенцијално ефикасних средстава (биотехнологија) која би нам помогла да постанемо бољи људи. Иако ове технологије још нису на ступњу развоја који би гарантовао њихову ефикасну и сигурну употребу, скоро је извесно да ће током времена тај ступањ бити достигнут. Већина

[7] Неки аутори су критиковали ово моје становиште које су назвали "подстрекивање на морално побољшање" (видети, на пример, Carter 2015).

технологија показује тенденцију ка даљем развоју, па нема разлога да претпоставимо да су технологије моралног биопобољшања у том смислу изузетак. Штавише, морално биопобољшање је неопходно ако желимо да постанемо бољи људи, јер чак и када знамо шта је морално исправно, пречесто не поступамо у складу с тим сазнањем. Из тог разлога, когнитивно побољшање није довољно да учини од нас боље људе. Такође мора да буде појачана и наша мотивисаност да будемо бољи.

Управо овде могу да наступе технологије моралног биопобољшања. Њих не треба узимати као замену за традиционално морално побољшање (морално образовање), већ као његову допуну. Цела историја људског моралног развоја је историја прожета неуспелом мотивацијом за чињење добра. Другим речима, сама историја традиционалног моралног побољшања сведочи да оно није довољно. Ако модерне технологије моралног биопобољшања могу да нам помогну да постанемо бољи, онда је неморално одбацити њихову употребу. Штавише, може бити да наша морална дужност јесте да се подвргнемо моралном биопобољшању.

"Слободна воља", слободна воља, конатус и добровољно морално биопобољшање

На више места сам већ изнео аргументе против обавезног моралног биопобољшања (Rakić 2014a, 2014b)[8]. Мој основни аргумент је да нас оно лишава слободне воље, што је суштинска компонента наше егзистенције као моралних бића. Обавезно морално биопобољшање било би још горе од политичке опресије, с обзиром на то да је у потоњем случају доведена у питање "само" наша слобода. У случају успешне примене обавезног моралног биопобољшања, било би неопходно оформити ентитет изван нас самих који би одлучивао не само о томе како ћемо да поступамо, већ и какво поступање ћемо хтети. Такав ентитет би ограничавао не само нашу слободу поступања, већ и слободу воље.

[8] Добровољно морално биопобољшање није моја оригинална идеја. Том Даглас је пре мене изнео тезу о пожељности моралног биопобољшања које је лишено принуде (видети, на пример, Douglas 2013). Моје гледиште, међутим, засновано је на свеобухватно и прецизно дефинисаној концепцији добровољног моралног биопобољшања.

Ако се позивамо на појам "слободне воље", морамо га некако дефинисати. Многи филозофи и научници покушали су то да ураде на разне начине, а исход није само одсуство сагласности у погледу дефиниције појма "слободне воље" (што не изненађује), већ и неслагање у вези с тим постоји ли уопште слободна воља. Ја ћу понудити операционалну дефиницију овог појма. Таква дефиниција ће послужити својој сврси – а то је да располажемо прецизним појмом слободе воље у контексту расправе о обавезном и добровољном моралном биопобољшању.

Моја концепција слободне воље ослања се добрим делом на дистинкцију између жеља првог и другог реда коју је установио Хери Франкфурт (види: Frankfurt 1969, 1971, 1988, 1992). Слободна воља подразумева способност усаглашавања жеља првог и другог реда. На пример, неко може имати жељу првог реда да пије алкохол, као и жељу другог реда да се уздржи од пића пре вожње. Ако та особа није у стању да усагласи жељу првог реда са жељом другог реда, оправдано је рећи да воља те особе није слободна. Са друге стране, ако је особа у стању да усагласи жеље различитих нивоа, то јест, ако може да учини да жели оно што хоће да жели, можемо рећи да је њена воља слободна.

Жеље другог реда можемо назвати *конатусом*, у складу са изворним значењем овог термина код Спинозе, где се он односи на природну тенденцију, импулс или тежњу некога или нечега да "истраје у сопственом бићу". Другим речима, конатус би била жеља другог реда да се не пије пре или током вожње, да се не једе много чоколадица које подижу холестерол и ниво триглицерида, да се не пуши јер то изазива рак, итд. Способност усаглашавања наших жеља да чинимо нешто што ће нам пружити непосредно задовољство (нпр. пиће, конзумирање великих количина слаткиша, пушење) с једне стране, и наше жеље "да истрајемо у свом бићу" и уздржимо се од непосредног задовољства, с друге стране, сведочи о постојању слободне воље. Ако слободу воље схватимо на овај начин – као способност да желимо оно што хоћемо да желимо – оправдано је рећи да нас обавезно морално биопобољшање лишава слободе воље, зато што ентитет који нисмо ми одлучује о нашим жељама и поступцима који следе из њих.[9]

[9] Либетов експеримент, као и каснији експерименти са сличним резултатима, сугерише да одлуке доносимо и пре него што их постанемо свесни, што би могло да имплицира да је појам слободне воље илузија (Libet, Gleason, Wright et al. 1983; Libet 1986). Образлагао сам зашто је веровање у слободу воље нешто што треба

Утицајан мисаони експеримент о "божијој машини", који су формулисали Савулеску и Персон (2012), понекад се критикује управо зато што делује као да заступа стварање ентитета који би уместо нас одлучивао шта желимо и како да поступамо. Моји аргументи против обавезног моралног биопобољшања по аналогији се могу применити на "божију машину". Треба нагласити, додуше, да "божија машина" представља логички оправдан продужетак ранијег аргумента Савулескуа и Персона, по коме је основни разлог за морално биопобољшање смањивање ризика од настанка "коначне штете"[10]. Балансирајући између наше потребе за сигурношћу и наше слободе, Савулеску и Персон су на исправан начин развили своју концепцију моралног биопобољшања. Са друге стране, будући да у оквиру становишта које ја заступам основни разлог за морално биопобољшање није нужно спречавање "коначне штете", задржао сам слободу да браним добровољно морално биопобољшање, уместо да инсистирам на ономе што сам назвао "предрасуда о преживљавању по сваку цену"[11].

Аргументу који сам већ изнео – обавезно морално биопобољшање није пожељно зато што ограничава слободу, чак и слободу да желимо нешто – у овом раду придодајем аргумент да обавезно морално биопобољшање доводи у питање и улогу наше когниције. Наиме, ми морамо да применимо своје когнитивне способности како бисмо разрешили моралне дилеме наведене у другом поглављу овог чланка. Окситоцин може да повећа емпатију, али најпре морамо да употребимо когнтивне функције како бисмо одлучили да ли да га узмемо. Ако би нам окситоцин био дат, а да сами не можемо да одлучимо да ли нам је потребан, когнитивне способности које користимо да решавамо моралне дилеме постале би сувишне.

неговати, чак и ако је реч о илузији (Rakić 2016). Расправа о поменутим експерименталним резултатима, њиховим недостацима, могућим закључцима који се могу извести из њих, као и мојим аргументима који се односе на овај проблем излазе из оквира овог рада.

10 Персон и Савулеску дефинишу "коначну штету" као догађај, или низ догађаја, који би заувек учинио немогућим живот вредан живљења на овој планети (Persson and Savulescu 2012, 46).

11 Обавезно морално биопобољшање могло би, међутим, бити исправна опција за тешке серијске преступнике који су већ лишени слободе (на пример, утамничени силователји склони понављању својих злочина).

4. Закључак

Когнитивне способности нису довољне да наведу људе да *поступају* морално, али су неопходне за адекватно *разумевање* моралних дилема. Но, да бисмо заиста постали бољи не само што нам је потребно адекватно схватање моралности, него и већа мотивисаност да будемо бољи. У том погледу, технологије за морално биопобољшање могу нам бити корисне, за шта је добар пример окситоцин. У будућности ће окситоцин и друге супстанце и технологије моралног биопобољшања, по свој прилици, постајати све ефикасније.

Поред улоге и значаја слободе, улога когнитивних процеса у моралном поступању представља још један аргумент у прилог добровољном моралном биопобољшању. Иако овај тип моралног биопобољшања има својих недостатака, алтернативе у виду потпуног одбацивања биопобољшања или обавезног биопобољшања лошије су опције. Одбацивање моралног биопобољшања је сасвим промашена стратегија, зато што се њоме *у начелу* одбија искоришћавање могућности да постанемо бољи. Са друге стране, обавезно морално биопобољшање имало би погубне последице, не само по нашу слободу воље и делања, већ и за улогу коју наше сазнање има у доношењу одлука о сопственим поступцима. Ако бисмо допустили да други уместо нас одлучују шта желимо и како ћемо поступати, то би значило да смо се већ одрекли могућности да постанемо бољи, а то није нешто што може да се убраја у морално побољшање. Заправо, пристајање на обавезно морално биопобољшање подразумева напуштање саме идеје моралног побољшања.

Оно што нам остаје јесте да одлучимо да ли ћемо се подвргнути моралном биопобољшању, уз помоћ окситоцина или било које друге супстанце која би нас могла учинити бољима. У том погледу, можемо *до извесне мере* рачунати на оно што окситоцин и постојеће супстанце и технологије за побољшање могу да нам понуде, а највероватније *у знатној мери* на оно што ће нам будуће биотехнологије моралног биопобољшања омогућити.

ЛИТЕРАТУРА

Andaria E, Duhamela J-R, Zallab T, Herbrechtb E, Leboyerb M, Sirigu A. 2010."Promoting social behavior with oxytocin in high-functioning autism spectrum disorders".*Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 107 (9): 4389–94.

Barraza, J. A. and Zak, P. J. 2009. "Empathy toward Strangers Triggers Oxytocin Release and Subsequent Generosity". *Annals of the New York Academy of Sciences* 1167: 182–189.

Baumgartner T, Heinrichs M, Vonlanthen A, Fischbacher U, Fehr E. 2008."Oxytocin shapes the neural circuitry of trust and trust adaptation in humans".*Neuron* 58: 639–650.

Brooks AS. 2005. *Gifts of Time and Money: The Role of Charity in America's Communities*. Oxford: Rowan & Littlefield: p. 240.

Cardoso C, Ellenbogen MA, Serravalle L, Linnen AM. 2013. "Stress-induced negative mood moderates the relation between oxytocin administration and trust: evidence for the tend-and-befriend response to stress?". *Psychoneuroendocrinology* 38 (11): 2800–4.

De Dreu CK, Greer LL, Van Kleef GA, Shalvi S, Handgraaf MJ. 2011."Oxytocin promotes human ethnocentrism". *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 108(4): 1262–6.

De Oliveira LF, Camboim C, Diehl F, Consiglio AR, Quillfeldt JA. 2007. "Glucocorticoid-mediated effects of systemic oxytocin upon memory retrieval". *Neurobiology of Learning and Memory* 87 (1): 67–71.

Douglas T. 2013. "Moral Enhancement Via Direct Emotion Modulation: A Reply to John Harris". *Bioethics* 27 (3):160–168.

Frankfurt HG. 1969. "Alternate Possibilities and Moral Responsibility," *Journal of Philosophy* 66: 829–39.

Frankfurt HG. 1971. "Freedom of the Will and the Concept of a Person". *The Journal of Philosophy* 68 (1): 5–20

Frankfurt HG. 1988. *The Importance of What We Care About*. Cambridge: Cambridge University Press.

Frankfurt HG. 1992. "The Faintest Passion," *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 66: 5–16.

Gimpl G and Fahrenholz F. 2001. "The oxytocin receptor system: structure, function, and regulation". *Physiological Reviews* 81 (2): 629–83.

Gustella AJ, Mitchell PB, Matthews F. 2008. "Oxytocin enhances the encoding of positive social memories in humans". *Biological Psychiatry* 64 (3): 256–8.

Hurlemann R, Patin A, Onur OA, Cohen MX, Baumgartner T, Metzler S et al. 2010. "Oxytocin Enhances Amygdala-Dependent, Socially Reinforced Learning and Emotional Empathy in Humans".*The Journal of Neuroscience* 30 (14): 4999 – 5007.

Kosfeld M, Heinrichs M, Zak PJ, Fischbacher U, Fehr E. 2005. "Oxytocinincreases trust in humans". *Nature* 435: 673– 676.

Lane A, Luminet O, Rimé B, Gross JJ, de Timary P, Mikolajczak M. 2013. "Oxytocin increases willingness to socially share one's emotions". *Int J Psychol* 48 (4): 676–81.

Lane A, Mikolajczak M, Treinen E, Samson D, Corneille O, de Timary P, & Luminet O (2015). "Failed Replication of Oxytocin Effects on Trust: The Envelope Task Case". *PloS ONE* 10 (9): 1.

Leng G and M Ludwig. 2016. "Intranasal Oxytocin: Myths and Delusions". *Biological Psychiatry* 79 (3): 243–250.

Libet, B. 1986. "Unconscious Cerebral Initiative and the Role of Conscious Will in Voluntary Action". *Behavioral and Brain Sciences* 8: 529–66.

Libet, B., Gleason, C.A., E.W. Wright, et al. 1983. "Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (Readiness-potential). The Unconscious Initiation of a Freely Voluntary Act". *Brain*106: 623–42.

Marazzati D, Dell'Osso B, Baroni S, Mungai F, Catena M, Rucci P, Albanese F, Giannaccini G, Betti L, Fabbrini L, Italiani P, Del Debbio A, Lucacchini A, Dell'Osso L. 2006. "A relationship between oxytocin and anxiety of romantic attachment". *Clin Pract Epidemiol Ment Health* 2 (1): 28.

Marsh AA, Yu HH, Pine DS, Blair RJ. 2010. "Oxytocin improves specific recognition of positive facial expressions". *Psychopharmacology* 209 (3): 225–32.

McGregor IS, Bowen MT. 2012. "Breaking the loop: oxytocin as a potential treatment for drug addiction: *Horm Behav* 61:331–339.

Mikolajczak M, Gross JJ, Lane A, Corneille O, de Timary P, Luminet O. 2010. "Oxytocin makes people trusting, not gullible". *Psychol Sci* 21 (8): 1072–4.

Persson, I, Savulescu, J. 2008. "The Perils of Cognitive Enhancement and the Urgent Imperative to Enhance the Moral Character of Humanity". *Journal of Applied Philosophy* 2008; 25: 162–77.

Persson, I, Savulescu. 2012. *Unfit for the Future: The Need for Moral Enhancement*. Oxford: Oxford University Press.

Persson I and J Savulescu. 2013. "Getting Moral Enhancement Right: The Desirability of Moral Bioenhancement". *Bioethics* 27 (3):124–131.

Rakić, V. 2014a. Voluntary moral enhancement and the survival-at-any-cost-bias. *Journal of Medical Ethics* 40(4): 246–250.

Rakić, V. 2014b. Voluntary moral bioenhancement is a solution to Sparrow's concerns. *American Journal of Bioethics* 14 (4): 37–38.

Rakić, V. 2015. "We Must Create Beings with Moral standing Superior to Our Own". *Cambridge Quarterly of Health Care Ethics* 24(1):58–65.

Rakić, V. 2017a. "Moral Bioenhancement and Free Will: Continuing the Debate". *Cambridge Quarterly of Health Care Ethics* 26(3):384–93.

Rakić, V. 2017b. "Compulsory Administration of Oxytocin Does Not Result in Genuine Moral Enhancement". *Medicine, Health Care and Philosophy*. Online first 28 February 2017. Doi:10.1007/s11019-017-9762-5.

Savulescu, J. andI. Persson. 2012. "Moral Enhancement, Freedom, and the God Machine". *The Monist* 95: 399–421.

Scheele D, Striepens N, Güntürkün O, Deutschländer S, Maier W, Kendrick KM, Hurlemann R. 2012. "Oxytocin modulates social distance between males and females". *J. Neurosci.* 32 (46): 16074–9.

Shamay-Tsoory SG, Fischer M, Dvash J, Harari H, Perach-Bloom N, Levkovitz Y. 2009. "Intranasal administration of oxytocin increases envy and schadenfreude (delight in the misfortunes of others)". *Biological Psychiatry* 66 (9): 864–7.

Singer T, Snozzi R, Bird G, Petrovic P, Silani G, Heinrichs M, Dolan RJ. 2008. "Effects of Oxytocin and Prosocial Behavior on Brain Responses to Direct and Vicariously Experienced Pain". *Emotion* 8 (6): 781–91.

Theodoridou A, Rowe AC, Penton-Voak IS, Rogers PJ. 2009. "Oxytocin and social perception: oxytocin increases perceived facial trustworthiness and attractiveness".*Horm Behav* 56 (1): 128–32.

Wathes DC, Swann RW, Pickering BT, Porter DG, Hull MG, Drife JO. 1982. "Neurohypophysial hormones in the human ovary". *Lancet* 2 (8295): 410–2.

Wiseman, H. 2014. "SSRIs and Moral Enhancement: Looking Deeper". *American Journal of Bioethics*: *Neuroscience* 5 (4): W1–W7.

Wiseman, H. 2015. *The Myth of the Moral Brain*. Cambridge (MA): MIT Press.

Zak PJ, Stanton AA, Ahmadi S. 2007. Brosnan, Sarah, ed. "Oxytocin Increases Generosity in Humans". *PLoS ONE* 2 (11): e1128.

MORAL BIOENHANCEMENT: LOOKING BROADER AND FARTHER WITH THE PARADIGM OF OXYTOCIN

Vojin Rakić

Summary I will use oxytocin as a paradigmatic example in order to review and critically assess the potentials and drawbacks of possible moral bioenhancers. My argument will be that oxytocin and some other moral bioenhencers have significant potentials, but that our understanding of moral desiderata has to be elucidated. This elucidation is a cognitive enterprise in which moral bioenhancers have no role. Moral bioenhancement (MBE), however, must become an essential enterprise for humankind. It will be an enterprise in which we have to combine our cognitive capacities (= elucidation: understanding what it means to be good) with our motivation (= corresponding behavior: really being good). Such a combination can work only if MBE is based on our voluntary decision whether or not to undergo it. If it were made compulsory, our cognitive competencies in making morally relevant decisions would become futile. In that case we would also have to reconceptualize what we experience as our "free will" in taking such decisions. The alternative of a prima facie rejection of MBE is a misguided approach, as it refuses, in principle, to employ a possible means (the biotechnologies we have or will have) to become better. We should use and perfect existing MBE technologies, oxytocin being a case in point, as well as seek to develop new possibilities of MBE.

Keywords: Moral bioenhancement, Oxytocin, Benefits, Drawbacks, Cognition, Motivation, Compulsion, Free Will, Conatus

„УКАЛУПЉИВАЊЕ“ ИЛИ ПРЕКОРАЧЕЊЕ ГРАНИЦА
Друштвене науке у савременом добу

Издавач
ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Краљице Наталије 45
Београд, 2017

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

303/304(082)
316.72(082)

"УКАЛУПЉИВАЊЕ" или прекорачење граница : друштвене науке у савременом добу / уредници Горан Башић, Мирјана Рашевић. - Београд : Институт друштвених наука, 2017 (Београд : РИЦ Графичког инжењерства ТМФ). - 307стр. ; 25 cm

Tiraž 300. - Напомене и библиографске референце уз сваки рад. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7093-196-1

а) Друштвене науке - Зборници
COBISS.SR-ID 251296012

Извршна уредница: Весна Јовановић • **Техничко уређивање:** Анка Јакшић • **Лектура**: Анка Јакшић и Татјана Рончевић • **Корице**: Нинослав Јанковић • **Штампа**: Развојно-издавачки центар Графичког инжењерства Тенолошко-металуршког факултета, Карнегијева 4, Београд • **Тираж** 300

ISBN 978-86-7093-196-1

Горан Башић
Мирко Благојевић
Александар Бошковић
Милан Брдар
Жељка Бутуровић-Брадарић
Љиљана Величковић
Ана Вуковић
Снежана Грк
Мирјана Докмановић
Јелена Звездановић-Лобанова
Марина Зелић
Сузана Игњатовић
Светлана Инђић-Марјановић
Весна Јовановић
Маринко Лолић
Весна Лукић
Зоран Лутовац
Маријана Максимовић
Иван Маринковић
Ксенија Марковић
Никола Маслек
Јованка Матић
Владимир Ментус
Емилија Мијић
Марко Миленковић
Владимир Милисављевић
Наташа Миљковић
Наталија Мићуновић
Зорица Мршевић
Хајрија Мујовић
Владимир Никитовић
Нада Новаковић
Ивана Остојић
Горан Пенев
Предраг Петровић
Снежана Петровић
Јелена Предојевић-Деспић
Огњен Прибићевић
Војин Ракић
Мирјана Рашевић
Ирена Ристић
Марта Сјеничић
Ранко Совиљ
Биљана Станковић
Сања Стојковић-Златановић
Бојан Тодосијевић
Љубомир Христић
Невен Цветићанин
Лилијана Чичкарић
Анкица Шобот

http://www.idn.org.rs/